

LJUSGÅRDEN

MINNETS BETINGELSER

LJUSGÅRDEN 23

MINNETS BETINGELSER

Materialitet, berättelse & kulturarv
En vänbok till Kerstin Gunnemark

Eva Knuts
Elias Mellander
Susanna Rolfsdotter Eliasson
(red.)

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Ljusgården
Institutionen för kulturvetenskaper
Göteborgs universitet
2023, Nr 23: *Minnets betingelser. Materialitet, berättelse & kulturarv*
En vänbok till Kerstin Gunnemark

Redaktörer: Eva Knuts, Elias Mellander &
Susanna Rolfsdotter Eliasson
© respektive författare, 2023
Illustration: Pia Lundqvist
Layout: Elias Mellander

Tryck: BrandFactory Printhouse AB, Sverige 2023.

Distribution:
Institutionen för kulturvetenskaper
Göteborgs universitet
Box 200,
405 30 Göteborg

ISBN 978-91-527-6632-3 (TRYCK)
ISBN 978-91-527-6633-0 (PDF)

INNEHÅLL

FÖRORD	9
Lena Martinsson	
MINNETS BETINGELSER	13
<i>En introduktion</i>	
Eva Knuts, Elias Mellander & Susanna Rolfsdotter Eliasson	
VÄSTSVENSKA TURISMUNDERSÖKNINGAR UNDER FYRTIO ÅR	21
Anders Gustavsson	
UNG PÅ 1990-TALET	31
<i>Självbiografiskt berättande genom ting och minne</i>	
Susanna Rolfsdotter Eliasson	
ETT RENT SOMMARNÖJE	43
<i>Ekuddens berättelse</i>	
Birgitta Meurling	
”BOR DU HÄR?”	59
<i>Bortträngningstryck i folkhemets Frölunda</i>	
Helena Holgersson	
HYRFÖRRÅD	71
<i>Minnesrum för ting med osäker framtid</i>	
Helene Brembeck	
ATT VÄXA UPP MED MUSIK UNDER 1950-TALET	83
<i>En minnesberättelse från en musikalisk och medieteknologisk brytningstid</i>	
Åsa Bergman	
PÅ IRRVÄGAR I MINNENAS GALLERI	99
Pia Lundqvist	
H FÖR HERTHY, HJÄRTA, HEM	121
Katarina Ek-Nilsson	

KAPPRUMSETNOGRAFI <i>Maktrelationer under påklädning i förskolan</i> Viveka Torell	133
PLAGG, PROFESSION OCH PANDEMI <i>Går garderoben i pension?</i> Eva Knuts	159
MED NÄSAN I DET FÖRFLUTNA <i>Några reflektioner kring lukt, minne och kultur</i> Sverker Hyltén-Cavallius	165
”STARLET I NYTT LJUS!” <i>Att minnas en tidning på instagram</i> Kristina Öhman	175
MINNEN SOM BERÄTTELSE, BERÄTTELSE SOM MINNEN <i>Reflektioner över narrativa strategier i Anta Piraks En nomad och hans liv</i> Alf Arvidsson	189
”EN ARBETSPLATS ÄR ATT TA I, MEN SKRIVBORD HAR JAG” <i>Samtidsdokumentationer i coronapandemin</i> Christine Fredriksen	201
SPÅR AV BARN <i>Barnskon som kulturhistorisk artefakt</i> Sandra Hillén	223
I KULTURENS GRAVITATIONSFÄLT <i>Tingsliga tidsresor</i> Elias Mellander	249
MATERIALISERADE MINNEN Annika Nordström	259
FÖRFATTARNA	265

TABULA GRATULATORIA

ETNOLOGISKA FÖRENINGEN I VÄSTSVRIGE

Åsa Andersson

Alf Arvidsson

Catarina Bengtsson

Åsa Bergman

Helene Brembeck

Katarina Ek-Nilsson

Christine Fredriksen

Anders Gustavsson

Charlotte Hagström

Blanka Henriksson

Sandra Hillén

Helena Holgersson

Sverker Hyltén-Cavallius

Institutet för språk och folkminnen –
Avdelningen för arkiv & forskning i Göteborg

Carina Johansson

Ella Johansson

Lars Kaijser

Eva Knuts

Philip Kristiansson

Evelina Liliequist

Åsa Ljungström

Pia Lundqvist

Kerstin Lökken

Lena Martinsson
Elias Mellander
Birgitta Meurling
Lina Midholm
Bo Nilsson
Fredrik Nilsson
Annika Nordström
Susanne Nylund Skog
Lillemor Nyström
Susanna Rolfsdotter Eliasson
Ole Rud Nielsen
Ida Rådegård
Katarina Saltzman
Kristina Söderpalm
Niklas Sörum
Catharina Thörn
Viveka Torell
Elin von Unge
Maria Vallström
Karin Wagner
Karolina Westling
Lisa Wiklund Moeira
Ann-Cristine Winroth
Eva Zetterman
Julia Öhman
Kristina Öhman

FÖRORD

LENA MARTINSSON

Kerstin Gunnemark har forskat och undervisat i decennier. Vid 1980-talets början blev jag en av hennes studenter på grundkursen i etnologi. I mig fick Kerstin en trilig student som mycket motvilligt kämpade sig igenom boken *Arbete och redskap* (Bringeus 1979). Jag fann den obegripligt tråkig. Alla dessa saker. Varför hade jag valt detta konstiga ämne? Inte anade jag då att denna lite tröga start var en infart till ett stort och spännande forskningsområde om materialitet. Kerstin var doktorand vid den tiden och befann sig troligen mitt i utvecklandet av en metodologi genom vilken hon skulle komma att närma sig människors liv, symboler och meningsskapande. Prydnadssaker, hus, husgeråd, textilier, möbler och kläder – allt blev intressant. Hon kom att visa hur det med det materiella följer känslor och prestige, men också att det materiella kan vara ett sätt att komma ihåg det man glömt, en väg att skapa minnen utifrån ett nu. Kort sagt en metod att minnas och skapa tidslighet.

Några år senare drog Kerstin in en massa projektmedel och jag fick till min stora lycka jobb i ett av projekten, där vi skulle studera livsstilar i olika områden i Göteborg. Lite skämtsamt kallade vi vårt uppdrag för "gardinprojektet", eftersom vi just var så intresserade av det materiella. I mötet med de många hemmen fick de som intervjuades berätta om sina möbler, sin inredningsstil, tapeter och bokhyllor. Som ni förstår hade nu Kerstin fått mig helt med på banan. Jag hade insett att dessa vardagliga föremål var viktiga på så många plan. Det var som att upptäcka en värld, och en praktik. I Kerstins forskning fokuseras ofta lägre medelklass- och arbetarkvinnors formlande av hem och livssammanhang. Föremålen gjorde det möjligt att närma sig ett ofta negligerat och ifrågasatt skapande av hem, tid, rum. Genom Kerstins intellektuella, lyssnande och noggranna arbete kommer de många sakerna, eller föremålen, att berätta om såväl klass- som genusstrukturer, om stadens utveckling och samhällets förändring. Tid och rum finns alltid med som centrala aspekter, men för Kerstin är tid och rum inte enkla kontexter, i en av sina många artiklar skriver hon:

"En röd tråd i min forskning (...) är reflexionen över tid: Den är således inte begränsad till ett år eller ett decennium kring 'hur det var då'. Istället koncentreras forskningsuppgiften på minnesbearbetning och hur egna och andras minnen värderas utifrån dagens vardagsliv" (Gunnemark 2006:63).

Med denna utgångspunkt blev inte bara 1950-talet, som är ett decennium som återkommer i Kerstins texter, intressant för att det var en omvälvande tid. Det blev också intressant hur denna tid kom att förstås och minnas i en nutid av exempelvis retro-tänk. Kerstins forskning visar också hur gemenskaper, eller sammanhang kan skapas idag genom formlandet av minnen av hur det var då (Gunnemark 2009; 2006).

Det finns något utmärkande i Kerstins förmåga att röra sig mellan olika sammanhang. Samverkan med "det omgivande samhället" handlar för Kerstin inte bara om spridning av akademisk kunskap, utan också om ett fördjupat samarbete med människor utanför akademien då nya frågor ställs och metoder utvecklas. Kunskap om stad, hem och livssammanhang växer fram i denna gränsöverskridande praktik (Gunnemark 2011). Jag kan inte komma på

något projekt Kerstin arbetat med som skett utan olika former av samverkan. Det kanske bästa exemplet är utvecklande av Kortedala museum, som öppnade 1995. Kerstin hade i skrivarcirklar låtit kvinnor berätta om 1950-talets Kortedala och vad deras boende betytt. Dessa skrivarcirklar utgjorde grunden för museet som visar hur en lägenhet var inredd och användes på 1950-talet. Kerstin får mycket och hon ger också ständigt tillbaka i en ömsesidig arbetsprocess. Museet är naturligtvis ett exempel på detta men det är också värt att notera att hon utvecklar metoder inte bara för forskarsamhället utan också för – och tillsammans med – deltagare i skrivarcirklar. Ytterligare ett exempel på samverkan är antologin *Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet* (2016) som Kerstin redigerat. Här sammanstrålar forskare och experter från museum och arkiv. I denna bok är inte staden i fokus utan sommarens ting och platser på landet. Återigen får forskningen om minnet en kulturanalytisk ram. Minnet är något föränderligt som alltid omformas och som måste förstås i sin komplexa samtid.

Nu har en oändlig mängd år gått sedan den där kursen i etnologi där vi läste *Arbete och redskap*. Kerstin väckte till slut mitt intresse och det är jag så tacksam för. Med Kerstins arbete så blir det alltid en tvist, en förståelse av att sakerna vi omgärdar oss med inte bara förstås på olika sätt. De utgör, som Kerstin skriver, ”rekvisita” när mänskliga sammanhang blir till och formas. Samtidigt är föremålen inte passiva bärare av mening, de gör också något, de är performativa. De får oss exempelvis att förstå det som varit på ett visst sätt (Gunnemark 2016; 2022). Man skulle kanske kunna säga att Kerstin gått i Nils-Arvid Bringeus, fotspår. Att hon skulle vara hans efterföljare. Och visst, här finns ett delat intresse för föremål; han var ju trots allt redaktör för *Arbete och redskap*. Men Kerstin är ingen efterföljare, hon har skapat en egen väg och hon har många som följer henne.

Lena Martinsson
Prefekt, Institutionen för kulturvetenskaper
Göteborgs universitet

Referenser

- Bringéus, Nils-Arvid (red) (1979). *Arbete och redskap: materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Lund: Liber Läromedel.
- Gunnemark, Kerstin (2009). "1950-talets ting och mening". *Tidskrift för kulturforskning*. Vol. 8, nr. 2. s. 28-43.
- Gunnemark, Kerstin (red) (2011). *Etnografiska hållplatser: om metodprocesser och reflexivitet*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Gunnemark, Kerstin (red) (2016). *Sommarliv: minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg: Makadam förlag.
- Gunnemark, Kerstin (2022). *Villaliv i Ekebäck: om generationsskiften och gentrifiering*. Göteborg: Makadam förlag.

MINNETS BETINGELSER

EN INTRODUKTION

*EVA KNUTS, ELIAS MELLANDER & SUSANNA
ROLFSDOTTER ELIASSON*

Minnen och minnande, i såväl personlig som samhällelig bemärkelse, har spelat en central roll i Kerstin Gunnemarks gärning som etnolog. I rörelser mellan de analytiska hållplatserna som utgörs av stadsliv och landsbygd, självbiografi och historia, berättande och materialitet, har hon bidragit med och till etnologiska perspektiv på kulturarv och den kollektiva hågkomsten. Det är också detta vi kommer att uppehålla oss vid i den här vänboken, då vi ställer oss frågan: Hur möjliggörs minnandet som kulturell process?

Frågan är intimt sammanlänkad med vad som kan sägas vara den samtida etnologins främsta kunskapsobjekt – den ömsesidigt formande relationen mellan den enskilde och kollektivet. Berättande, handlingsutrymme och livsvillkor såväl möjliggörs som begränsas i de vardagliga förhandlingarna mellan individen och gruppen; samhället; kulturen. ”Att minnas handlar om att reflektera över sin delaktighet i händelser, komma ihåg känslor och

stämningar som är förknippade med olika miljöer och människor” skriver Gunnemark (2014:119), vilket belyser minnet som en reflexiv instans, där relationen mellan ”jag” och omvärld utforskas, artikuleras och berättas. För minnandet är en process vilken villkoras av att olika aktörer – mänskliga, institutionella och materiella – samarbetar.

I sin forskning har Gunnemark återkommit till det materiellas agens i vardagen, inte minst när det kommer till dess roll som rekvisita i minnesarbetet. Tingen har en förmåga att sätta tankar, känslor och sinnen i rörelse på ett sätt som kan göra att det förflutna plötsligt upplevs som mer närvarande. I intresset för hur minnet manifesteras genom såväl föremål som genom berättande anknyter Gunnemark till och bygger vidare på etnologiska forskningstraditioner med långa rötter. Men det är inte bara genom att empiriskt och teoretiskt utforska minnandet som hon ansluter sig till ämnets historia. Lika mycket som minnet varit ett objekt för hennes forskning, har hon dokumenterat, bevarat och förtingligat minnen. När det immateriella genom den etnologiska metoden på så vis översätts till material går det också från att vara personlig erfarenhet till att bli en allmän angelägenhet och ett delat arv.

Att dela kunskap och samverka med aktörer utanför universitet har alltid varit en betydelsefull del av Kerstin Gunnemarks arbete som etnolog, exempelvis i hennes arbete med Kortedala Museum. Från mitten av 1990-talet har hon också varit ledare för olika seminarierier som har vänt sig till forskare, doktorander, studenter samt arkiv- och museitjänstemän, med målsättningen att främja samarbete mellan universitet och det omgivande samhället. Hon har även samarbetat på olika sätt när det gäller att ta fram kurser, som etnologikurserna ”Våra liv och berättelser” och ”Levnadsberättelser och narrativa analyser”, som var resultat av samverkan med Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg. I dessa sammanhang har Gunnemark utvecklat metoder för minnande och därmed skapat förutsättningar för andras minnesarbete.

Självklart är det också så att Kerstin bidragit till att skapa minnen av det mer personliga slaget, som hos redaktörerna för den här volymen, vilka samtliga först mött henne som en inspirerande lärare eller handledare, för att sedan få henne som en driven och uppskattad kollega.

Kerstins långa karriär som såväl forskare som lärare synliggörs också i bokens två första bidrag, författade av ANDERS GUSTAVSSON respektive SUSANNA ROLFSDOTTER ELIASSON. GUSTAVSSON har under lång tid utfört turismundersökningar, med tonvikt på den svenska västkusten. Detta började i slutet av 1970-talet när Kerstin Gunnemark var forskningsassistent i hans projekt ”Kulturella kontakter i Bohusläns kustbygder”. I sin text ser GUSTAVSSON tillbaka på de dryga fyrtio år av forskning som han delar med Kerstin, med gemensamma beröringspunkter i bland annat Nordiskt nätverk för turismhistoria och antologin *Turismhistoria i Norden* (2018). ROLFSDOTTER ELIASSON tar i sin text utgångspunkt i den redan nämnda kursen ”Våra liv och berättelser”, som hon själv läste 2012 med Kerstin som lärare. I linje med kursens namn och som en parafra på Gunnemarks (2006) egen forskning om 50-talet, gör ROLFSDOTTER ELIASSON en självbiografisk tillbakablick till 1990-talets ungdomskultur. Musik, mode och politik blir hjälpmedel för att levandegöra såväl personliga minnen som en bredare tidsanda, där den enskildes berättelse vävs samman med historiska processer och samhällsutveckling.

Med sitt forskningsintresse för stadsliv i allmänhet och för Göteborg i synnerhet har Gunnemark (se bl a 1991; 1998; 2000; 2022) visat på hur minnen ”tar plats” i den kulturella och historiska topologin. Liknande perspektiv återfinns i BIRGITTA MEURLINGS, HELENA HOLGERSSONS samt HELENE BREMBECKS bidrag, vilka utforskar olika former av platser för minnande. MEURLING låter i kapitlet ”Ett rent sommarnöje” sommarhuset Ekudden vid Glan berätta sin drygt hundraåriga historia. Människorna, djuren och tingen – alla har de satt sina avtryck i hus och trädgård. Vardagliga episoder liksom färgstarka och dramatiska återges, när berättelsen om generationsväxlingar och ett arv i kvinnoled tar form.

Med ”Bor du här?” som överskrift diskuterar HOLGERSSON hur bortträngningstryck kan upplevas, med utgångspunkt i en promenadintervju med 55-åriga Annika genom kvarteren i Järnbrott där hon växte upp och fortfarande är bosatt. När stadsdelen Frölunda förtätas och uppgraderas oroar sig låginkomsttagare för både hyreshöjningar och den inflyttande medelklassens sociala påverkan, vilka villkorar deras förutsättningar att bo kvar i ”sina kvarter”. BREMBECKS kapitel behandlar hyrförråd som en meningsfull plats för hågkomst i mötet mellan kommers och kultur. Där kan människor köpa sig utrymme för att bearbeta känslor och minnen relaterade till föremål som på olika sätt är värdefulla för dem, men som är alltför skrymmande att förvara i hemmet. Ofta handlar det om saker med osäker framtid. Ska de sparas, slängas, repareras, eller vandra vidare till nästa generation i släktkedjan? Hyrförrådet ger plats för reflektion, förhandling och värdiga avsked till betydelsebärande föremål.

De vardagliga tingen kan många gånger fungera som nycklar för att öppna minnets dörrar (se Gunnemark 2004). Med utgångspunkt i det materiella undersöker ÅSA BERGMAN minnen från att vara tonåring på 50-talet. Kapitlet bygger på en intervju med Inger som föddes 1944 och som växte upp i ett hem där det förekom mycket musik. Centralt i samtalet med Ingrid står den radiogrammofon hennes pappa köpte under senare delen av 50-talet, samt den musik hon lyssnade på som tonåring. Musiken kom Inger dels i kontakt med via radiogrammofonen, dels via andra musikspelare som fanns i hemmet. Med musikupplevelse och materialitet som hjälpmedel aktualiseras minnen från en föränderlig tid. PIA LUNDQVIST låter i sin tur en oansenlig och sliten porslinsaskål stå i centrum för sitt kapitel. I en betraktelse fokuseras på såväl föremålet i sig som på de vidare samhälleliga och kulturella sammanhang det kan knytas till. Skålens materiella och icke-materiella aspekter diskuteras, men också de minnen som den framkallar hos författaren, av en särskild tid – 1970-talet – och plats – ett sommartorp i Småland. På ett liknande vis lyfter KATARINA EK-NILSSON materiell kvinnokultur i form av broderade monogram på lakan, handdukar och servetter, för att teckna konturerna av två kvinnoöden under svenskt 1900-tal. Monogrammen utgör exempel på hur minnen och kunskaper om förfluten tid kan omformas hos in-

dividen. Släkthistorien får nya innebörder i samspelet mellan människa, miljö och det materiella.

Studiet av kulturens materialiserade aspekter pekar inte bara bakåt i tiden, till det förflutna. Tingen är aktörer som kontinuerligt gör saker med och i sin omgivning. De bidrar därmed till att organisera samtidens sociala och sinnliga dimensioner på sätt som villkorar framtida minnen (jfr Gunnemark 2008; 2016:16f). VIVEKA TORELLS kapitel ”Kapprumsetnografi” baseras på observationer från två förskolors kapprum och ger exempel på hur samhällliga diskurser om barn formar deras interaktioner med vuxna när klädnormer förhandlas språkligt och materiellt. Teoretiskt utgår studien från Foucaults relationella förståelse av makt, där maktutövning och maktförhandlingar finns överallt i samhället, även i sådana vardagliga sammanhang som bland klädesplaggen i förskolemiljön. Även EVA KNUTS uppehåller sig vid hur kläder medvetandegör oss om såväl sociala konventioner som våra egna kroppar. I och med Covid-19-pandemin omfördelades balansen mellan proppert och bekvämt, när allt fler sociala interaktioner skedde i digitala mötesrum. Att återställa balansen efter att saker och ting förväntas återgå till det normala kan dock vara lättare sagt än gjort, då såväl kropp som plagg kan visa sig vara bångstyriga aktörer.

Under rubriken ”Med näsan i det förflutna” hämtar SVERKER HYLTÉN-CAVALLIUS exempel från nyhetsrapportering, litteratur, undervisning och intervjuer för att resonera kring lukternas kulturella roller. Lukterna fungerar i berättelser som medier, de förmedlar något frånvarande, för att vittna om ett föremåls ägare eller skvallra om en olaglig substans. Men våra olika associationer till lukter kan också visa på deras roll som både högst personliga och generationella minnesbärare. Lukternas roller i organisationen av tid och som social gränsmarkör understryker också hur viktiga de är för kulturforskare intresserade av vardagsliv.

För att levnads- och minnesberättelser skall bli beständiga, för det egna såväl som för det kollektiva minnet, krävs olika inskriptionsprocesser vilka förvandlar levd erfarenhet till meningsbärande symboler (se Gunnemark 2011; 2014). KRISTINA ÖHMAN, ALF ARVIDSSON och CHRISTINE FREDRIKSEN utforskar i sina texter nedteckningar av minnen i vitt skilda kontexter. På instagramkontot *@tidningenstarlet* har KRISTINA ÖHMAN sedan 2017 publiceras

serierutor hämtade från tidningen *Starlet*, tagna ur sitt sammanhang. *Starlet*, som lades ner 1996, har blivit en del av den svenska tjejens kulturarv, med många idag vuxna kvinnor som kommer ihåg den tydligt – om än på olika sätt. Kontot följs av tidigare medarbetare och läsare, men även ungdomar som aldrig hört talas om tidningen tidigare. Kapitlet handlar om hur ett nytt medium, i form av instagramkontot, blir en plats där såväl ny som återvändande publik kan minnas och diskutera tidningen *Starlet*.

ARVIDSSON analyserar i sitt kapitel uppbyggnaden av Anta Piraks självbiografi *En nomad och hans liv* som ett samspel mellan muntligt berättande och skriftlig form. Särskilt belyses det dubbla uppdraget att gestalta både individuell och kollektiv identitet, vilket resulterar i en växling mellan biografiska förlopp och skildringar av vardagsliv. Piraks text diskuteras vidare utifrån betydelsen av tänkta publik och användningen av minnen som narrativ resurs. Under rubriken tillika citatet ”En arbetsplats är att ta i, men skrivbord har jag” uppehåller sig CHRISTINE FREDRIKSEN vid nedteckningen av individuella minnen i skuggan av historiska skeenden. Inte under lång tid hade Sverige drabbats av smittspridning eller restriktioner med samma grad och omfattning som när Covid-19-pandemin bröt ut under vintern och våren 2020. I kapitlet belyser författaren hur ett minnesmaterial och ett kulturarv från tiden under pandemin har bevarats av de kulturhistoriska museerna och andra kulturarvsinstitutioner.

De tre sista kapitlen följer på detta genom att vidare utforska kulturarv och såväl bevarandets praktiker som logiker. Ett arv säger inte enbart något om det förflutna, utan det bär även på en framåtriktning, en förväntan på morgondagen och en förhoppning om att det som varit ska vara betydelsebärande även där. SANDRA HILLÉN utgår från museernas utställningar och samlingar, samt från konsten och populärkulturen, för att visa på hur barnskon ofta får representera ett specifikt barn eller ett kollektiv av barn i kulturhistoriska museisammanhang. I ”Spår av barn – barnskon som artefakt i kulturhistoriska utställningar” diskuteras dess särställning som värdeladdad artefakt och som en del av ett kulturarv. I ELIAS MELLANDERS kapitel ”I kulturens gravitationsfält” resonerar han kring etnologins långa tradition av att undersöka materiell kultur, där tingen många gånger använts för att spåra

vardagliga praktiker i såväl samtida som historiska perspektiv. Föremål vittnar dock inte bara om förflutenhet, utan även om förhoppningar om framtiden. Med nedslag i tre etnologiska fältarbeten diskuterars hur ting används för att orientera sig mellan "då", "nu" och "sen". Avslutningsvis ger ANNIKA NORDSTRÖM en inblick i de materialiserade minnen som Kerstin Gunnemark bidragit till att skapa, då hon genom hela sin forskarbana lagt vikt vid att utveckla det etnologiska fältarbetet och att föra människors berättelser vidare. Gunnemarks projekt har inte bara resulterat i en lång rad publikationer, utan genom flitig samverkan även i ett omfattande arkivmaterial som nu finns samlat vid Institutet för språk och folkminnen, Göteborg.

* * *

Som redaktörer för den här vänboken vill vi tacka alla författare som bidragit med texter vilka på kreativa sätt knyter an till Kerstins forskargärning. Vi vill också rikta ett stort tack till Etnologiska föreningen i Västsverige, som gjort det möjligt att trycka boken. Avslutningsvis vill vi såklart också tacka Kerstin, som i sina roller som professor, handledare, lärare och ämnesföreträdare vid institutionen för kulturvetenskaper, Göteborgs universitet, outtröttligt värnat om etnologiämnets position inom akademins ständigt föränderliga landskap. Tack!

Referenser

- Gunnemark, Kerstin (1991). *Våra liv i Kortedala: Kvinnor i två generationer skriver och berättar*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin (1998). *Hembygd i storstad: Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin (2000). *Återblickar och framtidstro i Majorna*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin (2004). *Minnenas Galleri – om minnesskåp och kulturarv*. Stockholm: Carlsson.
- Gunnemark, Kerstin (2008). ”Ting och minnen i kulturarvskontext”. I Knuts, E. & Saltzman, K. (red) *Nätverksetnologi*. Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet
- Gunnemark, Kerstin (2011) ”Skrivarcirkelns dynamik – om självbiografiska berättelser”. I Gunnemark, K. (red) *Etnografiska hållplatser: om metodprocesser och reflexivitet*, Lund: Studentlitteratur.
- Gunnemark, Kerstin (2014). ”Minnen och berättelser om personliga hem”. I Sjöberg, M. (red) *Personligt talat: biografiska perspektiv i humaniora*, Göteborg: Makadam.
- Gunnemark, Kerstin (2016). ”I kontrast till urban livsföring”. I Gunnemark, Kerstin (red) *Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg-Stockholm: Makadam förlag.
- Gunnemark, Kerstin (2018). ”Sommarställen – om minnen och kulturarv”. I Kolbe, W. (red) *Turismhistoria i Norden*, Uppsala: Kungl. Gustaf Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Gunnemark, Kerstin (2022). *Villaliv i Ekeback. Om generationsskiften och gentrifiering*. Göteborg: Makadam förlag.

VÄSTSVENSKA TURISMUNDERSÖKNINGAR UNDER FYRTIO ÅR

ANDERS GUSTAVSSON

Ett framträdande drag i Kerstin Gunnemarks undersökningar under flera årtionden har gällt sommarliv. Det startade 1977-1978 när hon under ett drygt år arbetade som forskningsassistent inom projektet "Kulturella kontakter i Bohusläns kustbygder", som jag ledde i Göteborg. Hon utförde intervjuer med 75 informanter, både sommargäster och fastboende befolkning, utmed Bohuslän-kusten. Ett första resultat av detta projekt var min bok 1981, *Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och motsättningar vid bohuskusten* (Gustavsson 1981). Gunnemarks intervjuer utgjorde ett viktigt underlag. Hon blev senare involverad som fältarbetare i det skandinaviska forskningsprojektet "Kattegat-Skagerrak projektet" som pågick under åren 1981-1990 och som utgav sjutton skrifter med titeln *Meddelelser* (Holm 1991). Ett av delprojekten handlade om turism, där Gunnemark aktivt deltog. I *Meddelelser* nr 5 1984 skrev hon om "Badgästlivets förändring och kulturmötet mellan badgäster och bofasta under 1900-talet" (Gunnemark 1984). Källmaterialet utgjordes av de intervjuer som hon insamlat

Kerstin Gunnemark (längst till höger) och en student utför intervju med två fiskarkvinnor på Dyrön 1982. Båda informanterna var födda och uppväxta i Norge. Foto: Okänd.

under de föregående åren, och ett förändringsperspektiv över lång tid var framträdande.

År 2011 redigerade Gunnemark metodantologin *Etnografiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Självt skrev hon ett kapitel om återvändandets etnografi (s. 241-270). Hon visade på betydelsen av att återknyta till tidigare undersökningar och ge dem en ny belysning. Det kan innebära att på nytt uppsöka platser där forskaren tidigare har utfört fältarbeten. Stora kulturella förändringar kan ha skett under tiden. Vilka processer har förekommit sedan förra gången undersökningar genomfördes? Forskaren kan också ta upp nya frågeställningar och anlägga nya tolkningsperspektiv på de tidigare undersökningarna. Nytt material kan ha dykt upp. Här öppnar sig möjligheter när nutida forskning förhåller sig till tidigare forskningsresultat och forskningsideal. Ett komparativt perspektiv över tid blir väsentligt. Det ger underlag för vetenskaplig förnyelse både i fråga om ny empiri och nya tolkningsperspektiv. Dessa tankegångar blev en viktig inspiration för den forskning om turism som jag återupptog under 2010-talet.

Vitklädda sommargäster vandrar runt och betraktar spillångaberedningen i Mollösund i början av 1900-talet. Foto: Vikarvet Museum, Lysekil.

En undersökning som jag utförde med Gunnemark som fält-assistent under tidigt 1980-tal gällde det bohuslänska fiskeläget Åstol nära Marstrand. Där fanns vid den tiden en stark pingströrelse och få sommargäster som ägde hus, trots att det tidigare dominerande fisket till stor del hade upphört under 1960-talet (Gustavsson 1984). På Åstol fanns endast omkring tjugo procent sommargästägda hus i början av 1980-talet. Två pingstvänfamiljer blev de första sommarhusägarna i mitten av 1950-talet. En kvinna född 1933, som växte upp i en av dessa familjer, uppgav vid en intervju: ”Det var det att pappa var pingstvän som gjorde att han fick köpa detta huset där jag nu bor om somrarna. Annars hade han inte blivit accepterad. Det minns jag väl”. Pingstvännerna hyrde inte gärna ut lägenheter till sommarboende. Det fanns en oro inom pingstförsamlingen över att ortens ungdomar skulle påverkas negativt av sommargäster. Några sommargäster fick i början av 1970-talet avstå från sina planer på att öppna ett diskotek på Åstol. En pingstvän motiverade motståndet mot sommarboende med att man inte önskade att det skulle komma ”en massa folk från andra orter och föra med sig en massa saker som vi inte vill ha här”.

Flygfoto över fiskeläget Åstol 1934. Foto: Nordiska Museet, Stockholm.

Vid en förnyad fältundersökning 2011 och 2012 fann jag helt andra förhållanden på Åstol. Sommarhusägarnas antal hade stigit markant och pingstförsamlingens inflytande över livet på orten hade minskat. Det hade skett en stark utflyttning av yngre bofasta invånare under de föregående åren till följd av det kraftigt minskade fisket. Andelen sommarhus hade ökat till strax över hälften av de totalt omkring två hundra husen. 2011 fanns endast fem barnfamiljer kvar och skolan hade stängts. Åldersstrukturen hade skjutit i höjden. Genom denna utveckling hade medlemstalet i pingstförsamlingen minskat betydligt. De nytillkomna sommarboende engagerade sig knappast inom församlingen, men de försökte att respektera de tidigare centrala normerna gällande söndagsvila och att ta avstånd från bruk av alkohol. Vissa sommarboende berättade att de inte gärna ställde en vinflaska på sin altan eller veranda där det fanns insyn för förbipasserande i det tätbebyggda lokalsamhället. Sådana försiktighetsåtgärder från sommargästernas sida bidrog till att jag inte kunde märka några öppna konflikter utan i stället vissa former av samarbete. Både sommar-

boende och bofasta bildade tillsammans ett bolag under 2010-talet för att rädda den nedläggningshotade enda affären på ön (Gustavsson 2012).

En annan markant nyhet på turistfronten under tidigt 2010-tal jämfört med mina undersökningar i Bohuslän på 1970- och 1980-talen tillsammans med Gunnemark var att norska turister alltsedan tidigt 1990-tal i stor skala hade kommit till Bohuslän-kusten. De nya undersökningarna skedde inom projektet ”Norrmän i möte med Bohuslän”. De turistande norrmännen åkte sjövägen i sina ofta påkostade turistbåtar eller valde att köra bil. De har i det senare fallet campat och hyrt lägenheter eller hotellrum. Från 1993 har de i en starkt ökande omfattning köpt egna fritidshus. En viktig faktor bakom denna turism över nationsgränsen har varit Bohusläns närhet till den befolkningstäta Osloregionen. Avståndet från denna region har varit avgörande för hur långt bort de norska spekulanterna varit villiga att köpa ett fritidshus.

Norrmännen uppskattar skärgårdsnaturen i det bohuslänska kustbandet. De älskar att se solen gå ned i väster och de kala klipborna liksom de välordnade och serviceinriktade svenska gästhamnarna jämfört med de norska motsvarigheterna. Tack vare den svenska strandskyddslagen 1952, som förbjöd privat bebyggelse och inhägnader närmare än hundra meter från strandkanten, är den svenska kusten inte så exploaterad som den norska sydkusten. Bestämmelser om strandskydd kom mycket senare i Norge och har inte heller tillämpats lika strängt som i Sverige. Även den förmånliga norska kronkursen jämfört med den svenska kronan efter devalveringen med 16% 1992 har medverkat till att norrmän velat söka sig som turister till Sverige (Gustavsson 2013).

Liksom under tidigare årtionden märktes en pendling mellan harmoni och motsättningar mellan lokalbefolkning och turister från Norge under 2010-talet. Norrmännen har i stor utsträckning upplevts som en resurs bland de fastboende. Turisterna utgör en ekonomisk tillgång för kustorter som annars skulle ha svårt att fungera som åretruntboende samhällen. Norrmännen kommer oftare på besök och vistas i sina sommarhus under längre tider av året än svenska turister som bor längre bort så som i Stockholm. Norrmännen blir därmed en större social och ekonomisk resurs för de åretruntboende. För lokalbefolkningen och dess tillgång till ser-

*Ett stort antal norska turistbåtar i Kärings hamn 2005.
Foto: Anders Gustavsson.*

vice, så som affär, skola och buss- och båtförbindelser, är det viktigt att husen är bebodda under en stor del av året och inte bara under den korta sommarperioden. I detta avseende har norrmännen från Osloregionen en fördel genom kortare avstånd till fritidsorten jämfört med fritidshusägare från östra Sverige. Kommunalrådet i Strömstad uppgav i en tidningsintervju 1998: ”Vi ser det snarast så att det är en fördel att norrmän från Fredrikstad, Sarps-

En norsk vimpel vajar utanför ett norskägt sommarhus i kustorten Ellös i Bohuslän 2011. Foto: Kristina Gustavsson.

borg eller Oslo köper fastigheter i stället för att stockholmare eller göteborgare gör det” (*Göteborgs-Posten* den 12 januari 1998). Norrmännen har medvetet vinnlagt sig om att bli integrerade bland ortsborna. De har varit försiktiga med att hissa den norska flaggan för att inte väcka anstöt. Däremot anses det vara i sin ordning med en norsk vimpel utanför huset, vilket jag iakttog första gången 2011.

År 2013 redovisade jag mina nyfunna forskningsresultat i publikationen *Resident Populace and Summer Holiday Visitors. Cultural Contacts between Harmony and Conflict in Nordic Coastal Regions* (Gustavsson 2013). Det var trettiotvå år efter föregångaren *Sommargäster och bofasta*, 1981. Stora förändringar hade skett på turistfronten under den mellanliggande tiden.

Genom att Norge stängde riksgränsen mot Sverige från och med den 17 mars 2020 medförde Covid-19-pandemin stora begränsningar för norsk turism i Bohuslän. Norrmän fick bara besöka sina svenska sommarhus genom en utflykt över dagen. De fick inte övernatta eller handla i Sverige, om de ville undvika tio dagars karantän vid återkomsten till Norge. I maj 2020 inleddes en digital namninsamling bland sommarhusägarna med krav på att den norska regeringen skulle tillåta övernattnings för dem i Sverige. En stämningsansökan mot den norska staten inlämnades av Facebookgruppen "Gruppen for oss med fritidsbolig i Sverige" till tingsrätten i Oslo. Klagomålen vann gehör i första instans. Den norska staten överklagade emellertid till nästa instans Borgarting lagmansrätt (motsvarande svensk hovrätt) och vann där liksom senare efter sommarhusägarnas nästa överklagning till högsta domstolen. Stugägarnas rättigheter hade enligt denna domstol visserligen blivit begränsade, men de var inte kränkta. I stället var de aktuella karantänbestämmelserna berättigade (Gustavsson 2022).

År 2015 startade ett Nordiskt nätverk för turismhistoria under ledning av historikern Wiebke Kolbe i Lund. Både Gunnemark och jag har varit engagerade från början. År 2016 utgav hon antologin *Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet*. Livet på sommarorterna kontrasteras mot urbant liv under resten av året. Olikheterna är påtagliga genom att enklare livsföring och närhet till naturen gör sig gällande under sommaren. Att återkomma till samma platser år efter år har i flera fall stärkt känslan av en större tillhörighet till sommarorten än till hemorten i en urban miljö. Denna antologi har gett intressanta inblickar i hur vår tids människor i backspeglarna berättar om upplevelser och reflektioner om sommarliv under en lång följd av år. Nostalgi och tankar om kulturarv har växt fram.

En nordisk turismhistorisk konferens anordnades i Uppsala 2016. Den blev utgångspunkten till den första antologin inom det

nordiska turismhistoriska nätverket. Den utgavs 2018 med titeln *Turismhistoria i Norden*. Wiebke Kolbe var huvudredaktör och jag var medredaktör. Mitt bidrag i boken bar titeln ”Turisternas möte med lokalbefolkning. Ojämlighet kontra jämlikhet i ett förändringsperspektiv” (Gustavsson 2018). Gunnemark skrev om ”Sommarställen – om minnen och kulturarv”. Med sin uppsats ville hon ”uppmärksamma hur människor berättar om sina sommarställen utifrån kulturarvsperspektiv”. Berättelserna utgjorde svar på frågelistan ”Sommarboende”, som distribuerades 2013 genom Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg, förkortat DAG. Den besvarades av personer mellan 21 och 88 år, som lämnade levnadsberättelser. Intresset för kulturarv hade nu ökat inom den etnologiska forskarvärlden med Gunnemark som en aktiv deltagare. Konklusionen var att ”sommarlivsföringen genomgår generationsvisa förändringar, men länken till badgästturismens prioritering av miljöombyte består” (Gunnemark 2016).

Gunnemark har lagt ned mycket arbete på handledning av undersökningar om sommarliv. Det senaste resultatet är Susanna Rolfsdotter Eliassons doktorsavhandling 2020 med titeln *Långtans & drömmarnas hus. Ideal och praktik bland en ny generation stugägare*. Författaren har studerat ägare av fritidshus på den svenska landsbygden under tiden 2015-2020. Genom sin undersökning vidareutvecklar hon en lång tradition av turismforskning vid etnologiska och senare kulturvetenskapliga institutionen i Göteborg, och den företräds särskilt av Kerstin Gunnemark.

För egen del gläder jag mig särskilt åt att Kerstin Gunnemark dedicerade ett exemplar av antologin *Sommarliv 2016* till mig med de handskrivna orden ”Med stort tack för att du ledde in mig på det etnologiska forskningsfältet och nordiska forskningsutbytet om sommarliv”.

Referenser

- Gunnemark, Kerstin (1984). "Badgästlivets förändring och kulturmötet mellan badgäster och bofasta under 1900-talet". *Kattegat-Skagerakk projektet Meddelelser nr 5*.
- Gunnemark, Kerstin (red) (2011). *Etnografiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Gunnemark, Kerstin (2011). "Återvändandets etnografi". I Gunnemark, K. (red) *Etnografiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Gunnemark, Kerstin (red) (2016). *Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg & Stockholm: Makadam förlag.
- Gunnemark, Kerstin (2016). "Berättelser om sommarboendets föränderlighet". I Gunnemark, K. (red) *Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg & Stockholm: Makadam förlag.
- Gunnemark, Kerstin (2018). "Sommarställen – om minnen och kulturarv". I Kolbe, W. (red) under medverkan av Gustavsson, A. *Turismhistoria i Norden*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Gustavsson, Anders (1981). *Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och motsättningar vid bohuskusten*. Lund: LiberLäromedel.
- Gustavsson, Anders (1984). *Pingströrelsen på Åstol. Processen från minoritet till dominerande lokal kultur*. Lund: Bokförlaget Signum.
- Gustavsson, Anders (2012). *Cultural Studies on Folk Religion in Scandinavia*. Oslo: Novus Press.
- Gustavsson, Anders (2013). *Resident Populace and Summer Holiday Visitors. Cultural Contacts between Harmony and Conflict in Nordic Coastal Regions*. Oslo: Novus Press.
- Gustavsson, Anders (2018). "Turisternas möte med lokalbefolkning. Ojämlighet kontra jämlikhet i ett förändringsperspektiv". I Kolbe, W. (red) under medverkan av Gustavsson, A. *Turismhistoria i Norden*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Gustavsson, Anders (2022). *Covid-19-pandemins konsekvenser utmed den norsk-svenska riksgrensens södra del*. Strömstad: Strömstad akademi.
- Göteborgs-Posten [1998-01-12].
- Holm, Poul (1991). *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550-1914*. Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet.
- Kolbe, Wiebke (red) under medverkan av Anders Gustavsson (2018). *Turismhistoria i Norden*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Rolfsdotter Eliasson, Susanna (2020). *Långtans & drömmarnas hus. Ideal och praktik bland en ny generation stugägare*. Göteborg: Göteborgs universitet.

UNG PÅ 1990-TALET

SJÄLVBIOGRAFISKT BERÄTTANDE GENOM TING OCH MINNE

SUSANNA ROLFSDOTTER ELLASSON

Hösten 2012 var jag student på kursen "Våra liv och berättelser", en kvällskurs på Institutionen för kulturvetenskaper vid Göteborgs universitet. Etnologen Kerstin Gunnemark var kursansvarig och tillika utvecklare av kursen. Examinationsmomentet bestod i att skriva självbiografiskt samt att, med hjälp av kurslitteraturen, låta den egna berättelsen knyta an till en vidare kulturell och samhällelig kontext. I den analyserande delen av min tentamen konstaterade jag hur det självbiografiska berättandet till en början gått trögt. "Känslan av att inte ha något intressant att berätta håller mig tillbaka", skrev jag. Efter en trevande början minns jag dock hur ord – och minnen – liksom forsade ur mig. Jag upplevde glädje över att få berätta mina minnen och jag erfor att reflektera över mitt förflutna som lustfyllt (jfr Gunnemark 2004). Syftet med den här artikeln är att återkomma till den berättelse jag skrev den gången och diskutera det självbiografiska berättandet, dess drivkraft samt betydelse i egenskap av immateriellt kulturarv.

Så länge jag kan minnas har jag funnit det fångslande att ta del av berättelser om vardagsliv förr och nu. De självbiografiska berättelserna i boken *Ung på 1950-talet* (Gunnemark 2006), vilken var en del av kurslitteraturen på ”Våra liv och berättelser”, fokuserar på det vardagliga. Genom personliga minnen och med fokus på ting söker boken fånga vad vi brukar kalla tidsanda. 1950-talet utgör en omskriven epok i Sveriges nutida historia och boken *Ung på 1950-talet* kompletterar med viktiga perspektiv på hur vardagsliv under perioden kan förstås som kulturarv. Att min egen ungdomstid på 1990-talet kunde förmedla något av värde framstod inte lika självklart när jag stod i begrepp att berätta om den. Samtidigt pockade den här perioden på uppmärksamhet när uppgiften om självbiografiskt skrivande tilldelades under kursen. Den tycktes mig levande och nära med minnen vilka framträdde färgstarka och tydliga.

Det blev även märkbart att berättelsen hakade fast i materialiteten, liksom att de framträdande tingen var till brädden fyllda av symbolvärde. Med utgångspunkt i vad Gunnemark har kallat ”livets rekvisita” (2006) blandades personliga minnen och erfarenheter med förnimmelser av betydelsefull tidsanda. I mitt berättande slogs jag av hur viktig ungdomstiden kändes och vilken kraft som fanns i de minnesbilder som gjorde sig gällande. Följande är en något omarbetad version av vad jag skrev i min tentamen 2012.

Berättelsen

Sommaren 1994 fyllde jag femton år. Min bästa vän sedan tioårsåldern påstår ibland att jag har dåligt minne från den tiden. Det stämmer nog till viss del att jag har svårare att minnas personer och händelser lika detaljrikt som hon. Jag minns ett par nya blanksvarta kängor av märket Get-a-grip på fötterna. Den starka, kemikaliska, doften av hårfärg och smaken av cigarettök som blandades med ljummen sommarluft. Känslan av att allt låg framför mig, allt var möjligt och vad som helst kunde hända. Jag och mina vänner spenderade många sommarkvällar det året på stranden vid sjön i den lilla staden där vi växte upp. Vid solnedgången hängde solen där som en stor röd apelsin och speglade

sig i vattnet innan den försvann bakom trädtopparnas svarta linje i väster. Sommarlov från högstadiet med bästa vännerna, sena kvällar på stranden, jag minns det som lycka. Jag minns det också i form av nya kängor, svart hårfärg, gula Blend och bästa blandbandet i den bärbara bandspelaren. Jag var inte så förtjust i folkölen som någon alltid lyckades skaffa, men det höll jag för mig själv. Jag minns att det kändes bra med en burk att hålla i handen.

Vännerna var betydelsefulla och utgjorde en slags familj under en tid i livet när föräldrarna hamnade i bakgrunden. Förutom dem vill jag minnas hur personlig stil och inte minst musik framstod som det mest centrala i livet jag minns som femtonåring. Det var viktigt för mig att visa tydligt, genom kläder, frisyr och musiksmak, vad jag höll för riktigt och sant. Men varifrån fick 1990-talets ungdomar sina influenser? I vår lilla stad fanns en skivaffär, nu för längesedan nedlagd, där vi bläddrade bland cd-skivor vi oftast inte hade pengar att köpa. Jag blev inspirerad av bilderna i konvoluten. *Nirvana*, *Pearl Jam*, *Rage Against the Machine*, *Hole*, *L7*, *The Cranberries*, *REM*, *Nick Cave*. Mitt favoritband var den brittiska folk-punkgruppen *The Levellers* och sedan fanns den svenska punken förstås, *Strebers*, *Asta Kask* och *Charta 77*. Timmar av lyssnande. Studerande av låttexter som grundligt översattes till svenska eller skrevs av och nöttes in, liggandes på golvet i flickrummet. Cd-konvolut vars blanka sidor med låttexter och foton av bandmedlemmar tumrades i oändlighet. Det handlade om att förstå och lära sig, hänge sig, vara ett ”riktigt fan”. Utbudet var självfallet begränsat före Internets genomslag men i den dåvarande musiktidningen *Slitz*, den brittiska papperstidningen *NME* (New Musical Express) samt på tv-kanalen *MTV*, kunde vi läsa om, höra och se främst de engelska och amerikanska banden. Vi studerade på så vis kläder, frisyrer och inte minst attityder hos idoler.

I april 1994 begick Kurt Cobain, sångare i grungebandet *Nirvana*, självmord. Jag minns att jag och mina vänner blev bestörta av nyheten, så där som bara tonåringar kan bli. Det finns ett foto av oss med överdrivet sorgsna miner framför en löpsedel med texten ”Rockstjärna sköt sig till döds” i feta svarta bokstäver. Nirvanas album *Nevermind*, med babyn som simmar efter en dollarsedel på omslaget, fanns i samtliga vänners tonårsrum och spelades flitigt på hög volym när det var fest. Min stora förebild var den ameri-

kanska sångerskan Courtney Love från bandet *Hole*. Courtney var klädd i korta, ofta trasiga, klänningar, hennes kropp var blek och full av blåmärken, ögonen svarta av sotigt smink och det sönderblonderade håret var rufsigt och tuperat. Sångerskan utgjorde en kraftfull motbild till de klassiskt vackra, feminina, kvinnor jag vuxit upp med under 1980-talet i min mammas nummer av tidningen *Damernas Värld* eller i TV-serierna *Dallas* och *Falcon Crest*. Från tidningar klippte jag ut bilder av Courtney Love där hon poserade med elgitarren framför kroppen. Jag minns särskilt en bild där kamerans grodperspektiv gjorde att hon reste sig mäktigt och såg ned på betraktaren. Holes album spelades snabbt över till kassetband så att jag kunde lyssna i min freestyle, en röd och svart Sony Walkman som följde med överallt. Hole kan förstås i kontext av att bandet var en del av den feministiska Riot Grrrl-scenen. Den karaktäriserades av att kvinnliga rockmusiker erövrade rockens (maskulina) uttryck och möjliggjorde omförhandling av kvinnlig identitet.

Courtney hade en attityd jag aldrig sett förut, hon skrek mer än sjöng och verkade inte rädd för någonting. Sångerskan symboliserade allt det jag själv som femtonåring ville vara. Med den vuxnas blick kan jag konstatera att sångerskan som förebild lämnade en del att önska. Hennes stil var tydligt romantiserande av drogmissbruk och utanförskap. Men som tonåring upplevde jag att Courtney hade tagit makten över sin sexualitet och skapat en plats för sig själv i den mansdominerade musikbranschen, vilket gav henne en obestridd respekt och en plats i mitt unga hjärta. När albumet *Live through this* släpptes 1994 lyssnade jag om och om igen tills varje låttext satt som klister i käkarnas muskelminne. Jag förstod nog inte alltid orden, men budskapet kändes glasklart. Jag och min kompis försökte efterlikna Courtney när vi sminkade oss och rökte cigaretter. Attityden skulle vara att ingen bestämde över mig, hur jag såg ut eller vad jag gjorde. Vi behövde inte längre vara söta flickor. Det var på sätt och vis ett första möte med en politisk erfarenhet av att göra motstånd mot normer. När jag lyssnar på det albumet idag förnimmer jag samma känsla av frihet och kraft som musiken representerade för mig då.

Det tidiga 1990-talet hade dominerats av finanskris. För oss, högstadiel elever i den lilla svenska staden, innebar det bland annat

en ny punkvåg. Musiken gav utrymme för politisk protest mot vad som i folkmun benämndes ”högervindar” och uttryckte en allmän uppfattning om att framtiden såg mörk ut. Vi levde oss in i en tidsanda av drogromantik och skitigt grungemode, även vi som växt upp i relativt ordnande medelklassfamiljer. De grova kängorna kunde vara av märket Get-a-grip eller Dr Martens, båda typer var tunga och kalla på vintern eftersom de var ofodrade. Skavsåren när kängorna var nya går inte att beskriva. Stora variga blåsor på hämlarna. Men när de väl var ingångna var de väldigt bekväma. Ytterligare en självklar accessoar var den så kallade Palestinasjalen. Sjalen, en symbol för de stridande palestinierna, förde en undanskynd tillvaro under 1980-talet, men under mitten av 1990-talet hade den genomgått en diffusionsprocess och blivit en eftertraktad accessoar för svenska punkare och vänsterungdomar. Det skulle dröja innan den blev en modeaccessoar bland andra, men den fanns i olika färger att köpa i butikerna *Shock* och *Blue fox* för den som kunde ta sig till storstäderna.

I en tid då Internet-handel och den tillgänglighet till en uppsjö av varor som följde med den låg många år in i framtiden minns jag tydligt den speciella känslan av att äga en accessoar som var svår att få tag på. Jag var väldigt stolt över en grön Palestinasjal som jag köpt under en Londonresa med mina föräldrar. Gissningsvis var det få av oss som var verkligt insatta i konflikten mellan Israel och Palestina, men vi visste vilken sida vi skulle sympatisera med. Det lila ”Nej till EG”-märket prydde våra jackor och på vintern ville vi gärna hålla oss varma med en Helly Hansen fleecetröja, helst i orange. Jag fick en sådan av min gudfar som använde dem som arbetskläder. Han ställde sig förmodligen undrande till varför hans femtonåriga guddotter så gärna ville ha en. Jag använde även familjens skinkgryta för att göra batikfärgade plagg, vilka åter var på modet under mitten av 1990-talet. Det var en spännande process att knyta gummiband runt vita t-shirts, som inhandlats billigt från butikskedjan JC. Plagget sänktes sedan ned i färgbadet och resultatet blev aldrig detsamma två gånger. Min mamma var inte lika förtjust. Det blev färgfläckar lite varstans både efter batikfärgningen och hårfärgning i hemmet. De flesta lila och omöjliga att tvätta bort.

1994 var även året då jag var på min första punkkonsert. I en gammal fabrikslokal i staden huserade en rockförening som anordnade spelningar. Den gamla stenbyggnaden, som varit gjuteri, var karg, smutsig och dåligt upplyst. Stämningen var med andra ord perfekt för ändamålet. Det var en exotisk känsla att befinna sig där bland äldre ungdomar med nitar på jackorna och grönfärgade tuppdkamrar. Mina kängor lufsade fram med mig över stengolvet och det kändes helt rätt. Bandet som spelade hette *Krymplings*. De var ett trallpunkband bestående av en sammansättning av medlemmar ur *Dia Psalma*, *Köttgrottorna*, *Charta 77*, *De lyckliga kompisarna* och *Coca Carola*. Samtliga var populära band vilka befolkade den svenska punkscenen under 1990-talet. Lokalen de spelade i den kvällen revs efter en lång tvist i början 2000-talet. Idag ligger bostadsrätter med vacker sjöutsikt på platsen.

Trots att 1990-talet känns alldeles nära för mig, knappast lika exotiskt som 1950-talet, inser jag när jag funderar över hur mitt eget vardagsliv såg ut, att mycket skiljer den tiden från idag. Teknologiskt har det skett stora förändringar. Vi hade inga mobiltelefoner 1994, jag fick min första, av märket *Nokia*, år 2000. Det enda som gick att göra med den var att ringa samtal och skicka textmeddelanden. Hur vi lyckades stämma möte med varandra eller finna varandra i folksamlingar är ett mysterium, men det gick på något sätt. Nu lämnar jag inte hemmet utan min smarta mobiltelefon. Vi hade heller inget Internet hemma, inga mejladresser eller sociala medier där vi förväntades vara tillgängliga varje dag. Mina föräldrar skaffade en hemdator 1998 och jag minns hur häftigt det kändes att logga in och surfa mellan olika hemsidor. All information som fanns tillgänglig. Modemet tog ett par minuter att koppla upp och det var ett förfärligt tjutande och ringande innan uppkopplingen var klar. Själva ”surfandet”, att ta sig från en webbadress till en annan, tog en evighet jämfört med dagens snabba uppkoppling. Tekniken har sedan dess blivit en självklar del av vardagen. Nu tryter tålmodet snabbt och förväntningarna blir allt högre på teknikens prestanda. Men då – världen öppnade sig!

När jag minns 1990-talet och tidsandan för oss som var unga då, upplever jag att det fanns en ambivalens kommunicerad såväl från föräldrar som från det omgivande samhället. Många ur föräldragenerationen hade gjort en klassresa. Berättelser från deras

barndom lät oss förstå hur bra vi ungdomar på 1990-talet hade det i jämförelse med de förhållanden som rådde när de växte upp. Min mammas utsagor om uppväxten med en ensamstående förälder under 1950-talet framstod som en hårresande fantasiskildring. Ett rum och kök, med dass på gården och en järnspis i mitten av rummet som enda värmekälla.

Jag upplevde att det fanns ett budskap i de där berättelserna, om kämpaglöd och slit, om framgång trots allt. Mellan raderna framstod vad de tyckte saknades hos ungdomen på 1990-talet. Det fanns en större berättelse där om att ungdomar var lata och varken behövde eller ville arbeta. Istället skulle vi ha allting gratis och gärna titta på TV under tiden. Det här budskapet blandades med uppfattningen om hur bra det kändes för våra föräldrar att kunna ge sina barn det de själva aldrig hade. Alla var stolta över de positiva framsteg samhället hade gjort under den tid som förflutit sedan 40-talisterna var barn. Utöver det kommunicerades att 1990-talets unga aldrig skulle kunna få det särskilt bra när de blev gamla. Det kunde handla om allt från att vi inte skulle ha råd att åka på semester till att pensionerna inte skulle räcka eller att ingen längre skulle vilja jobba inom äldrevården. Jag minns det oroande uttrycket ”den första generationen som får det sämre än sina föräldrar”. Om 1950-talet skildras som en tid av framtidstro och uppåtgående klassresor i berättelsen om det svenska samhället framstår 1990-talet ibland som dess motsats. Alla skulle komma att få det sämre. Det här var den förståelse av framtiden som jag och många av mina generationskamrater växte upp med. Våra föräldrars uppväxtskildringar bar spår av kämparanda, framtidstro, konsumtions-tilltro och individualism, men nu skulle det bara kunna bli värre. Vi som var unga på 90-talet hade haft det för bra, fick vi höra, vi hade fått allt gratis och visste inget om att kämpa. Vi var dåligt rustade för framtiden och därför skulle det inte bli något av oss.

Betydelsefulla minne

Det här var således den berättelse som formades när jag skrev självbiografiskt för uppgiften i min hemtentamen. Inspirerad av berättartonen i boken *Ung på 50-talet* (Gunnemark 2006)

försökte jag, på liknande vis, fånga en tidsanda från min egen ungdomstid på 1990-talet. Vilka specifika händelser och ting blev mer minnesvärda i den kontexten och varför? Kerstin Gunnemark har behandlat den här frågan upprepade gånger i sin forskargärning (1998; 2004; 2006; 2016) vilket jag ska återkomma till nedan. Den omfattande forskning som gjorts kring självbiografiskt berättande har visat hur specifika minnen står ut som betydelsefulla mot bakgrund av senare händelser i livet (Svensson 1997). När individen ställer sig vid sidan av och betraktar erfarenheter ur det förflutna framträder med andra ord de minnen som på ett eller annat sätt upplevs relevanta att införliva i den självbiografiska berättelsen. Vidare har klarlagts hur berättartillfällets processuella karaktär aktualiserar betydelse och skapar mening (Palmenfeldt 2000).

Ungdomstiden utgör på många sätt en viktig och formande del av livet. Det är då vi lämnar barndomen bakom oss och stiger in i vuxenlivet. Därmed är det inte konstigt att det lockar att skriva om den. I det biografiska ordnandet av tiden görs ungdomen särskilt meningsfull att blicka tillbaka till i egenskap av övergångsperiod med nästintill rituella inslag. Specifika upplevelser, av att till exempel erfara något för första gången, har självklart värde där. Delar av det jag skrev har jag berättat förut i olika sammanhang, medan andra delar aldrig har formulerats. Hur fann jag formen för mitt självbiografiska berättande? Det som är "jag" i min berättelse hade god hjälp. Jaget skapas inte i ett tomrum utan blir till i dialog med det omgivande samhället och som ett slags reaktion på och kommentar till detta (jfr Nylund Skog 2005:149). Folkloristen Ulf Palmfeldt har belyst hur våra berättelser på sätt och vis är formulerade redan innan vi berättar dem (2000:48). I berättandet förhåller vi oss alltid till de berättelser som redan existerar (ibid). När jag väl kommer i gång med skrivandet av mina minnen vet jag således *hur* jag ska framföra "min berättelse". Strukturen för det självbiografiska berättandet är normativ och ramarna är tydliga (jfr Marander-Eklund & Östman 2011). Berättelsen är min, men samtidigt bär den spår av och formas i dialog med alla de berättelser den existerar tillsammans med och genom. Den skapande aspekten existerar förstås. Här finns en viss frihet att selektera och vara kreativ med minnen för att passa in dem i den större helheten

– en meningsfull berättelse om vem jag är och vart jag är på väg i livet. Inom ramarna för berättarkonventionen är jag den fria författaren av min självbiografi, research har pågått genom livet. Med utgångspunkt i en reflexiv process, där minnen och erfarenheter utgör material, finns möjlighet att kreativt skapa en meningsfull berättelse om jaget (jfr Giddens 1991:52).

Minnesvärda ting

I uppgiften att skriva självbiografiskt ombads vi utgå från ting vi mindes. För att fortsätta analysera min egen berättelse med anknytning till Kerstin Gunnemarks forskning lockas jag således att fundera över vilka ting som gavs centrala positioner i minnesberättelsen och varför? Kläder och accessoarer har genom tiderna varit eftertraktade föremål för iscensättandet av jaget (jfr Gunnemark 2006). Min egen minnesbild bekräftas i mångt och mycket av ungdomsforskning som visat att symbolisk kommunikation av stil är starkt knuten till ungdomskulturen som sådan (Bjurström 2005:270). Under 1900-talets sista decennier hade relativt stabila stilkategorier inom ungdomskulturen skapats (ibid 1997:540f). Vi som var unga på 1990-talet hade således god kännedom om de olika stiltraditioner som existerade. Genom kläder, smink, frisyser och accessoarer iscensatte jag och mina vänner vår ungdomstid och skrev på så vis in oss själva som subjekt i ovan nämnda tradition. I det görandet hade vi en bred, men långt ifrån obegränsad, repertoar att hämta inspiration ur.

Kerstin Gunnemark har, med stöd hos Bruno Latour, valt att förstå kläder och accessoarer som aktanter i nätverk tillsammans med människorna som burit och minns dem (Gunnemark 2006; Latour 1998). Tingens utseende och egenskaper framträder tillsammans med tydliga minnen av hur det kändes att bära dem (jfr Gunnemark 2006:206). Även när jag själv minns framträder således kängorna som grova och tunga, hur de påverkade gångstilen som blev gungande och släpig. På vintern var de fruktansvärt kalla och skavsåren pulserar på hämlarna vid minnet. De här minnena är lika tydliga som hur det svarta skinnet glänste när kängorna var nya och hur gummisulan genom användning sakta men säkert nöt-

tes bort till ett plant ingenting. Ett minne leder till ett annat och det materiella förnimms så kroppsligt närvarande, trots att det var många år sedan skavsåren läkte.

Omfattande forskning kring det narrativas funktioner har gång på gång påvisat hur betydelsefullt det är för individens identitetsskapande. Människor skapar, genom berättandets praktik, meningsfulla mönster av det som annars skulle kunna framstå som slumpmässigt och osammanhängande (Salmon & Reissman 2008:2). Det är de här minnena som formar min självförståelse. Jag ordnar dem och lägger dem till rätta genom min berättelse, de bildar en personlig utgångspunkt mot omvärlden. Forskning kring berättande visar även hur den narrativa framställningen av jaget och de egna handlingarna stärker berättarens upplevelse av förankring i specifik tidslig och rumslig kontext (Somers & Gibson 1994:67). I min självbiografiska berättelse märks viljan att förmedla ett *jag* tillsammans med en atmosfär och en känsla för tiden som skildras (jfr Gunnemark 2006:197). Längtan efter att berätta att *jag var där och då* är en stark drivkraft, även om detaljer i min redogörelse för förfluten tid kan ändras eller försvinna när en händelse med tiden omtolkas (jfr *ibid*:f). Att fokus i min berättelse den här gången låg på attribut och attityder förknippade med ungdomstidens symbolvärden och en till synes dystopisk tidsanda kan även förstås i relation till den kontext där den initialt framfördes. Kerstin Gunnemark har, även här med stöd hos Latour, pekat på hur minnen tycks bli mer framträdande i episoder där individer och ting är samspelande aktanter (*ibid* 2006; Latour 1998). Tingen, kläderna och musiken är lika viktiga för mina minnen av ungdomstid under mitten av 1990-talet som vänner, skolkamrater eller föräldrar. I delar av minnesprocessen hamnar mänskliga aktanter i bakgrunden och tingen framträder med betydligt bättre skärpa. Gunnemark har kallat tingen för livets rekvisita och vardagslivets markörer (2006; 2004:11). Tingen behöver förvisso människor för att agera, men det blir tydligt hur de ”stjäl föreställningen” i mina minnesskildringar, där försök görs att återskapa känslor och stämningar.

Det frånvarandes närvaro

Genom tingen och musiken levandegörs minnen av händelser och stämningar från en ungdomstid som känns långt borta och väldigt nära. Så fungerar minnen. Upplevelsen av närhet till specifika minnen kommer troligtvis att vara bestående genom livet. 1990-talets tidsanda sveper genom mina minnesskildringar och jag bär på både egna och mer generiska minnen av en tidsepok. Tidsandan var viktig då och spelar fortfarande roll i mitt liv. Liksom Kerstin Gunnemark kan jag med hjälp av en aktör-nätverksteoretisk terminologi konstatera att där så kallade svarta lådor sluts kring nätverk mellan människa och ting, skapas minnen för livet (jfr Gunnemark 2006; Knuts 2006). Jag minns föremål och musik som haft och har ett självklart symbolvärde för mig (jfr Gunnemark 2004:106). Jag äger fortfarande flera par kängor. Annat har fallit i glömska. Berättelsen som skrevs ned för min hemtentamen den gången hade för längesedan fått sin form. Frågan om hur det verkligen var då, i det förflutna, kan anses överflödigt i sammanhanget och lämnas därhän.

Att minnas sin ungdomstid kan självfallet fylla en funktion i form av nostalgisk verklighetsflykt och det kan mycket väl vara gott så. Min självbiografiska berättelse är därutöver väl integrerad med min självförståelse och genom att placera mig själv i ett historiskt sammanhang stärks min självbild. Jag känner stolthet över att kunna levandegöra en epok. Med förhoppning om att mina minnen kan hjälpa kommande generationer att förstå bär jag den här berättelsen med mig. Den fungerar som tröst, den förankrar mig och hjälper mig att känna mig själv. Vad gäller minnets sanningsenliga tillförlitlighet vill jag påminna om att troheten mot det förflutna inte är något givet, utan en önskan (jfr Ricoeur 2005). Det är en önskan om sanningsenlighet vilken bleknar i förhållande till det självbiografiska berättandets funktioner för individen själv. Så också mot bakgrund av hur personliga minnen och självbiografiskt berättande fungerar för att förmedla livsvillkor och levandegöra kulturarv ur olika generationers perspektiv.

Referenser

- Bjurström, Erling (1997). *Högt & lågt. Smak och stil i ungdomskulturen*. Umeå: Boréa.
- Bjurström, Erling (2005). *Ungdomskultur. Stil och smak*. Umeå: Boréa.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Gunnemark, Kerstin (1998). *Hembygd i storstad: Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin (2004). *Minnenas galleri. Om minnesskåp och kulturarv*. Stockholm: Carlssons.
- Gunnemark, Kerstin (2006). *Ung på 50-talet. Om förälskelser, mode och boende i en brytningstid*. Stockholm: Bilda Förlag.
- Gunnemark, Kerstin (red) (2016). *Sommarliv: Minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg: Makadam.
- Knuts, Eva (2006). *Något gammalt, något nytt: Skapandet av bröllopsföreställningar*. Göteborg: Mara.
- Latour, Bruno (1998). *Artefaktens återkomst: Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm: Nerénius & Santérus.
- Marander-Eklund, Lena & Östman, Ann-Catrin (red) (2011). *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*. Möklinta: Gidlund.
- Nylund Skog, Susanne (2005). "Hisnande historier och talande tystnader". I Hagström, C. & Marander-Eklund, L. (red) *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Reissman, Catherine Kohler, (2008). *Narrative Methods for the Human Sciences*. California: Sage.
- Ricoeur, Paul (2005). *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Daidalos.
- Salmon, Phillida & Reissman, Catherine Kohler (2008). "Looking back on narrative research: An Exchange". In Andrews, M; Squire, C. & Tamboukou, M. (eds.): *Doing narrative research*. Los Angeles: Sage.
- Somers, Margaret & Gibson, Gloria D. (1994). Reclaiming the Epistemological Other: Narrative and the Social Constitution of Identity. In Calhoun, C. (ed.) *Social Theory and the Politics of Identity*. Cambridge: Blackwell.
- Svensson, Birgitta (1997). "Livstid". I Ahlsmark, G. (red) *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*. Lund: Studentlitteratur.

ETT RENT SOMMARNÖJE

EKUDDENS BERÄTTELSE

BIRGITTA MEURLING

”I hundra år har trädet stått och sett hur släkten gå”, som det står i visan. Men mina träd har en betydligt längre historia än så. De slog rot för flera hundra år sedan och har vid det här laget varit med om åtskilligt. Själv slog jag ned mina betongplintar här 1907, som resultatet av fabrikör Karl Södergrens drömmar om ett sommarnöje. Ja, det stämmer, det är jag som är huset under ekarna vid sjön och jag kommer att vara din ciceron, kära läsare, på rundvandringen genom hus och trädgård.

Sommarnöje

I min ungdom stoltserade jag med svagt rosa väggar, medan knutar, fönsterbågar och dörrar bar en mild grön nyans, allt enligt vad tidens mode föreskrev. Det visade sig dock vara en mycket opraktisk färgsättning för ett hus under höga ekar, så rätt snart förvandlades det rosa till rött och det gröna blev vitt. Det här var, har jag förstått, tiden då det välsituerade borgerskapet upptäckte

naturen och sommartid drog ut på landet eller till skärgården för att där så småningom bygga sina egna sommarhus. Karl Södergren ville inte vara sämre, men i stället för i Arkösunds skärgård lät han bygga sitt hus vid sjön Glan, där han köpte sig tre tunnland mark vid södra stranden och med Ålbäcken som gräns mot skogen. Huset, det vill säga jag, skulle nalkas från sjön och besökarna förtöja sin båt vid bryggan och vandra trädgårdsgången upp med sikte på glasverandan, där de mottogs av värdfolket. Om gästerna ändå envisades med att komma landvägen klev de in genom en vit grind ut på en trädgårdsgång. Den ursprungliga enklare grindvarianten ersattes på 1930-talet av en arkitektritad historia.

Familjen, ja den bestod av Karl (Kalle) och hustrun Ebba samt de fem barnen Esther, Margareta (Greta), Harald, Thyra och minstingen Gösta. Lillpojken föddes faktiskt här ute på landet något år efter min tillkomst. På gamla foton ser man kvarnhjulshattar, ljusa sommarklänningar och linnekostymer, som vittnar om sommartidens relativa frihet och otvungna umgänge, för detta var ju trots allt ett sommarnöje. Man umgicks med grannar eller vänner från stan och roade sig med kafferep, middagsbjudningar, punschdrickande på verandan och modesta fysiska aktiviteter. Jag minns fortfarande ljudet från krockande krocketklot och (något senare) badmintonbollarnas vinande i luften. Till nöjena hörde också sensommarens kräftfiske i bäcken. Ordet nöje, förresten, bör kanske förtydligas. För ett nöje var just jämt vad det var – för herrskapet, alltså, i mindre grad för tjänstefolket. Visserligen övervakade fru Ebba hushållet och gjorde vissa arbetsinsatser och barnen fick självfallet hjälpa till med att bära in vatten från pumpen, rensa ogräs och liknande, men utan de anställdas arbete i hus och trädgård hade sommarsejourerna vid Glan varit mer arbetstyngda för Södergrenarna själva.

Apropå nöjen och fritidssysselsättningar har somliga varit högst överlevnadsdugliga här ute på landet, medan andra kommit och gått och åter andra har tillkommit i takt med nya tiders förändrade behov och tekniska utveckling. Läsning av goda böcker är nog den aktivitet som stått sig bäst genom åren, liksom lyssnande på musik. Men radion och grammofonen har numera fått konkurrens av annan lyssningsapparat, det streamas och poddas för fullt i olika fiffiga apparater. Så sent som på 1970-talet utövades

Ekudden från sjösidan, omkring 1910. Foto: Vykort i privat ägo.

också sång och musik egenhändigt, men numera är det sällan någon som spelar på pianot med jugenddekor. Sällskapsspel och krocket har dock fått en renässans på senare tid, vilket är en fröjd att se i detta uppkopplingens tidevarv, då datorer och smarta telefoner tycks fånga folks uppmärksamhet nära nog dygnet runt. Den svart-vita tv som var en modernitet år 1971 ter sig nu närmast antik.

Trädgård till nytta och nöje

Det är inte bara mitt eget utseende som har förändrats, även trädgården har utformats efter olika tiders behov och möjligheter att realisera varjehanda drömmar. I början av 1900-talet låg fokus på sjösidan, för att senare förskjutas till tomtens mitt bland äppelträd och vinbärsbuskar. Idag framträder ånyo sjösidan med sitt nybyggda lusthus som blickfång. Inomhus har förstås sjösidan alltid varit central: Glasverandan och balkongen blickar mot sjön och vid middagstid fascinerar solnedgången oupphörligt år efter år, decennium efter decennium. Burspråket håller dock uppsikt över trädgårdssidan.

Ekudden från sjösidan, juli 2017. Foto: Birgitta Meurling.

Den ursprungliga trädgården var till för både nytta och nöje. Här fanns fruktträdgård, vinbärslister, köksträdgård, potatisland, men också rosenrabatter, ringblommor, krasse och perenna växter. Under första världskriget höll man sig med en ko, som fick stå för mjölkförsörjningen. Lille Gösta var då inte så gammal och tillgång till mjölkprodukter var ett privilegium i ransoningstider. På 1930-talet anlades ett stenparti och trädgårdsgångarna var täckta av grus. Det var ett evigt sjå att hålla dem ogräsfria – ofta en (föga populär) uppgift för barnen.

Ja, hur jag själv och trädgården har tagits om hand har givetvis också med resurser att göra. Kalle Södergren kunde vid behov låta några arbetare från sin fabrik göra insatser mot betalning. Nästa ägare, svärsonen Manne Ulander, hyrde också in arbetskraft emellanåt. Det kostade inte så mycket på den tiden. I början av 1960-talet fick arrendatorn på Eda gård fälla tretton stora ekar, vilket kändes en smula vemodigt för mig, men kanske var det nödvändigt. Idag finns omkring femton högresta ekar kvar på tomten. Ibland släpper någon ifrån sig en gren med ett väldigt brak – jag

får vara tacksam så länge ingen faller ned på min hjässa, ja, på taket alltså.

Kommande generationer har blivit alltmer hänvisade till att sköta ruljangsen själva, att införskaffa åkgräsklippare, röjsågar och andra moderna finesser. Det har också inneburit mer av stor-drift och mindre av så kallat finlir. Nu ägnas en stor del av kraften åt att klippa gräs och röja sly, medan många blomrabatter fått växa igen. Perenna växter och blommor i krukor får numera stå för blomsterprakten.

Moderna tider – och omoderna

Varje generation har självfallet sina preferenser. Kraven på bekvämlighet har ökat undan för undan och möjliggjorts av olika tekniska uppfinningar. När elektricitet drogs in här på 1960-talet släcktes den sista fotogenlampan och gasolköket förpassades till källaren. Nu kunde husets fru, Barbro, äntligen laga mat på elektrisk spis och glädja sig åt nymodigheter som kyl och frys. Men fortfarande fick hon värma diskvatten på spisen och hiva ut smutsvattnet i ett närbeläget buskage. Föga anade hon att avlopp och induktionshäll låg inom några decenniers räckhåll. Esthers gamla tvättmaskin av märket Hoover provkördes vid något tillfälle med förlängningssladd ute på backen, som också fick ta emot smutsvattnet. Men det visade sig trots allt vara enklare att koka smutstvätten i en stor tvättgryta på spisen eller att tvätta i stan. Först i början av 1990-talet försågs det då nyinredda toaletterummet med en toppmatad Cylinda, som fortfarande fungerar till belåtenhet.

Frågor som rör tvätt och hygien har, som ni säkert förstår, alltid varit viktiga att hantera. Södergrenarna vaskade sig i sjön, tvätade sig vid kommoder och tog sig emellanåt ett varmbad inne i lägenheten i stan. Så gjorde även Ulandrarna och långt fram i tiden också familjen Meurling, fast i det senare fallet blev drömmen om den dagliga duschen så pass stark att en utomhusdusch med vatten från bäcken så småningom installerades. Den friskade minsann upp herrskapet med sitt kallvatten tidiga septembermorgnar innan man flyttat in till stan. Jisses, vad det skreks och tjoades!

Under 1990-talet gjorde dock det välsignade avloppet entré och med det en varmvattenberedare och dusch inomhus.

Därigenom var också utedassets och pottornas tid förbi – och de är nästan värda en mässa i sig. Det ursprungliga utedasset hade en fjöl, alltså sittbräda, i vuxenhöjd med två hål samt en fjöl med ett mindre hål närmare golvet, det vill säga en barnvariant. Jag minns att sextiotalsbarnet uppskattade barnprivetet mycket och att hon gärna uppsökte det också under vintriga besök, även om behov inte förelåg. Men under slutet av 1960-talet lät hennes föräldrar uppföra ett nytt utedass av modernare snitt och det gamla dasset revs efter lång och trogen tjänst.

Renovering och ansiktslyftning stod rent allmänt på programmet under 60-talet. Taket lades om, renovering skedde invändigt och elektricitet drogs, som nämnts, in. Detta krävde inhyrda hantverkare och specialister. Sommaren då taket lades om, kläddes jag in i byggnadsställningar och ett gäng kraftfulla takläggare, plåtslagare och allt vad de nu var arbetade intensivt på att förbättra min standard. En av dem, Ludde, var synnerligen social och med glimten i ögat. Han brukade extraknäcka genom att sälja ballonger på Nya torget på helgerna. Nu spänstade han visslande runt på brädorna högt ovan marken och vinkade glatt åt fru Barbro, när hon bytte blus i sovrummet på andra våningen. Hon blev naturligtvis mycket generad, eftersom hon var en ärbar hustru och prästfru.

Skrankor

När jag byggdes var det skillnad på herrskap och tjänstefolk och de sociala skrankorna antyds i planlösningen. Det var också skiljelinjer mellan karlars och fruntimmers olika sysslor; det var med andra ord ordning och reda både på torpet och i genussystemet (som det heter numera). Var och en skötte sitt och i köket var det kvinnorna som styrde och ställde. Här finns fortfarande en serveringslucka som leder till den dåvarande matsalen. Genom den skickades serveringsfat och karotter fram och tillbaka. Från början var det någon eller några av de kvinnliga domestikerna som rörde i grytorna på järnspisen, skötte serveringsbestyr, disk och tvätt, så småningom blev det husfruns

Ekudden under ekarna vid Glan, juni 2021. Foto: Birgitta Meurling.

och döttrarnas uppgift. Men det dröjde ända till 1970-talet innan någon man på allvar gjorde sig besvär i köksavdelningen.

Tjänsteandarna tilläts inte något mer vidlyftigt privatliv, utan bodde i rummet innanför köket – för övrigt ett genomgångsrum. Inte heller barnen fick ta så stor plats som idag. Nej, de fick vackert dela rum och ibland till och med använda de långsmala garderoberna med snedtak och fönster som sovplats. Det var förstås inte ovanligt att dela sovrum vid den här tiden, därtill fanns nog tankar om att barnen skulle leva ett friskt och sunt utomhusliv om sommaren och därför inte behövde så stort "egenutrymme" inomhus.

Men säg den lycka som varar beständigt. Efter första världskriget gick många textilfabriker i Norrköping i konkurs, så även Södergren & Son. Svåra tider väntade familjen och i detta nödläge fick jag bidra med ett tillskott till ekonomin genom att en del av huset hyrdes ut. Det innebar radikala ingrepp i planlösningen och man kan fortfarande se spåret av en skiljevägg, som delade glasverandan (som nu fick ytterligare en utgång) och matsalen och lät trappan, burspråket och övervåningen utgöra den större våningen med en ny ytterdörr mot bäcken, medan resten av huset bestod av en mindre enplansbostad. En familjs uppgång och fall, en light-

version av *Buddenbrooks. Verfall einer Familie*, Thomas Manns kända roman, som för övrigt finns i både tysk och svensk upplaga i bokhyllorna här i huset (den tyska versionen i frakturstil).

Annat folk

Nåja, det ordnade upp sig för min del genom att Esthers make Manne köpte hus och tomt av sina svärföräldrar. Sedan ärvdes vi, tomten och jag, vidare på kvinnolinjen och de nya tiderna satte sina avtryck på olika sätt. Tjänstefolket försvann undan för undan och i sommarhusområdet skedde en breddad social rekrytering, om man så säger. Från och med 1940-talet var det inte enbart det välstuerade borgerskapet – fabrikörer, häradshövdingar, bankdirektörer, jurister och allt vad det nu var – som hade sina sommarvisten här. Nu började även tjänstemän och skötsamma arbetare köpa tomter och bygga egna, till att börja med ganska små sommarhus. De nyinflyttade inlemmades successivt i gemenskapen och skapade nya sommarstugedynastier.

Så i början av 1970-talet hände något mer dramatiskt: nytt och ”annat” folk flyttade in i två av de stora sommarvillor som var till salu. Nu utbröt om inte klasskamp, så åtminstone meningsmotsättningar. In i det ena huset flyttade en barnfamilj, som åkte omkring i en röd amerikanare. Givetvis väckte ett sådant vrålåk uppeende bland bygdens Saab- och Volvoägare. Att barnen dessutom oförväget spred sig över nejden och emellanåt ställde till ofog, skapade också irritation. I det andra huset slog sig ett kollektiv bestående av unga människor med vänstersympatier ned. Naturligtvis stack det i ögonen på dem som vårdade det konservativt borgerliga arvet eller på sin höjd bekände sig till socialdemokrati av gammal hederlig folkhemsmodell. Det här var något helt annat! När sedan dessa nyinflyttade råkade i luven på varandra, ja, då var stormen i vattenglas ett faktum.

Områdets självutnämnde tillsyningsman – ”hövdingen” kallad – kunde dagligen rapportera om den senaste händelseutvecklingen. Hela grannskapet skälvde av spänning och sensationslystnad. Dessbättre, eller dessvärre, varade inte denna färgstarka period särskilt länge och efter några år återgick livet till mer normala och slät-

strukna gängor. Vad som hände med familjen med den röda raggarbilen (om uttrycket tillåts) vet jag inte, men en av de unga radikallerna debuterade några år senare som författare och låtskrivare. En annan blev känd fotograf. Idag tillhör de kulturetablissemanget – Ulf Lundell och Joakim Strömholm, i händelse någon undrar.

Vilda djur och tama

Men låt oss för all del inte glömma djuren! De vilda djuren vistas här med självklar äganderätt till tomt och strandkant. Fågellivet är rikt och allt från småfåglar till hägrar, gäss, tranor och svanar dväljs här. I ett hål i en av ekarna finns en populär ”bostadsrätt”, som starar, svalor och andra småfåglar brukar slåss om. Här slår också hackspetten sina lovar. Fladdermössen tillhör doldisarna, men hänger gärna upp-och-ned i ekgrenarna. I sällsynta fall navigerar någon stackare fel, hamnar på balkongen eller trillar ned på marken.

Nere vid bäcken och sjön har rådjuren sina upptrampade stigar och stråk, medan en och annan hare inspekterar tomten på kvällen vilande på ekens fot. Vi har också pigga ekorrar, som gör halsbrytande hopp mellan träd och grenar. Om något byggprojekt pågår, stjal de frejdigt isolering för att ha till egna byggen. Tråkigt nog har igelkottarna försvunnit, medan vildsvinen börjat söka sig till detta för ekollongourmanden förstklassiga utfodringsställe. För att inte tala om alla kryp och insekter som stortrivs här, eftersom ekarna är goda fodervärdar.

Jo, som sagt, här fanns alltså en ko under första världskriget, men det dröjde på pricken hundra år innan det kom en hund i familjen, en prickig en – dalmatinern Aladdin (i stamtavlan stavat Alladin). Då blev det liv i luckan! Med frustande glädje utforskade han omgivningarna och älskade att dricka av det grumliga bäckvattnet. Ofta sprang han iväg till sin bästa vän, hunden Lex, några hus längre bort och när grannarna grillade förnams alltid en viss oro i familjen, eftersom Aladdin var en snabb och spänstig krabat, som särskilt i ungdomen gärna hoppade över staket och slank genom häckar för att stilla både nyfikenhet och hunger. Sedan några år tillbaka har han fått ”ett rum med utsikt”, där han vilar

under ekarna med sjöutsikt. Jag saknar fortfarande hans glada tilltag. Även ett antal kaniner och marsvin har passerat revy. I synnerhet kaninerna var rymningsbenägna och det uppstod många komiska situationer, då familjemedlemmarna försökte överlista rymplingarna.

Glädje och dramatik

Som en röd tråd löper genom decennierna det glada utflykts- och umgängeslivet. Matsäckskorgar har packats, kafferep hållits och middagar anordnats under säsongstypiska former. Midsommaraftonen har haft sin meny, kräftskivan sin och på senare år har grillpartyn och knytkalas blivit vanligare. Ibland har gästerna övernattat (numera finns två gäststugor), ibland åkt hem till stan eller vandrat några meter hem till grannhuset. På 30-talet sjöng Manne, Jussi Björling-inspirerad som han var, ”Sverige, Sverige, Sverige fosterland” från balkongen och på 70-talet nynnade Barbros make Hans ”Rosen aus dem Süden” på glasverandan, medan dottern trallade på Evert Taube-örhängen i gungan.

Men tro nu för all del inte att allt alltid varit glädje och gamman, vi har också haft våra Sturm und Drang-perioder. Så kastade exempelvis andra världskriget sin slagskugga även här, när Manne ville genomdriva en försäljning för att köpa ett stenhus ute på rena bondlandet i stället. Huset vid sjön låg alltför nära stan i händelse av invasion och bombningar, menade han. Men då protesterade Esther som ej tillförne. Aldrig att hon tänkte gå med på en försäljning! Och undret inträffade – den patriarkaliske Manne gav med sig. Senare skapade ett arvskifte upprörda känslor hos somliga; andra fann hämnaden ljuv.

Mellan varven har det naturligtvis också grälats på glasverandan, i köksregionen och bakom lummiga syrenhäckar, syskonbråk har utbrutit och blod har flutit. I det senare fallet har det handlat om trädgårdsolyckor med yxa och gräsklippare, då sjukhus måst uppsökas. Ett lömskt huggormsbett höll dessutom på att kosta lille Aladdin livet och ett benbrott innebar en hel sommar med gipsat ben och stillsamma lekar för en 7-åring som annars hade mycket spring i benen.

Ting och minnen

Nog kan man säga att hela jag, Ekudden, utgör ett slags minnesreservoar. Väggar, trappor, fönsterkarmar och dörrfoder, ja, allt vittnar om vad som varit och vad som senare skett här i huset. Likadant är det med tingen som finns kvar. De väcker minnen till liv – och berättelser, så även för mig. Rodret till Kalle Södergrens

*Glasverandan i solnedgången, augusti 2020.
Foto: Birgitta Meurling.*

segelbåt – under en period ommålat i glada färger och förvandlat till blomstöd i stenpartiet – påminner mig exempelvis om fru Ebbas rädsla för att något skulle hända familjen på sjön. Och så har vi leksakerna från olika generationer: Dockserviser, dockvagnar, trähästen med hjul, flera generationers dockor och gosedjur, som det heter numera. Dock ger portören och växtpressen en fingervisning om att livet är ett lärostycke och att barn bör förkovra sig även under sommarlovet. Särskilt Manne var noga med det. Han var överhuvudtaget mycket för ordning och reda och mätte familjemedlemmarna mot balkongdörren. Man ser fortfarande spår av hans blyertsstreck och datum för mätningarna. Far var med sina 173 cm i strumplästen längst i familjen på 1940-talet. Kommande generationer kom att växa om honom.

Ett annat intressant kapitel är köksredskap, glas och porslin. De guldkantade kaffeserviserna är numera förpassade till skåpens bakre regioner till förmån för stora keramikmuggar som tål maskindisk, men en del gamla tallrikar och karotter med blå blomma i mitten används fortfarande och äldre glas av olika fabrikat plockas fram när gäster kommer på besök. Minnen från forna kalas aktiveras, anekdoter och roliga historier dammas av. Men också vardagsslitet har satt sina spår i konkreta ting såsom Oscar Lindéns gedigna klädnypor i trä. Mannes syster Ruth arbetade som husföreståndarinna hos den välbeställda Lindén. Han lär ha friat, men hon gav honom korgen. Uppenbarligen värderade hon sitt änkestånd högre än ett framtida liv som rikemanshustru. Klädnypona med initialerna O.L. togs så småningom hit till landet och är fortfarande funktionsdugliga.

Apropå klädnypor, så finns det också en del gamla kläder kvar i garderober och skrymslen. I platta kartonger finns några av Esthers tjugotalsklänningar, bland annat hennes brudklänning med nedhasat liv och en festklänning med påsydda glaspärlor. Pastor Meurlings prästkappa i något slags (numera sprött) sidentyg och tre, fyra kaftaner hänger på rad i garderoben liksom en del barnkläder, bland annat Barbros blåa klänning, som hon bär på det porträtt som hennes föräldrar lät måla av henne när hon var fyra år. Gyllenladersfätöljen hon sitter i står också här i den forna matsalen. Det är bara lilla Barbro som inte finns längre. Men hennes

vita sextiotalskofta bärs regelbundet om somrarna av dotterdottern, som hon aldrig fick träffa.

Just den koftan bar Barbro ibland på kvällarna när hon ackompanjerade sin dotter, som sjöng ur noter som var gamla redan då. Populära 30-, 40- och 50-talsmelodier tonade fram och minnen av Tutta Rolf, Edvard Persson, Sickan Carlsson och Sven-Olof Sandberg fick plötsligt färg och form. Björkarna susade, Svarta Rudolf dansade, vi möttes på Capri och sist men inte minst vid det gamla trädet, där våra initialer karvades in. Säg sedan att inte sång och musik är minst lika minnesbefrämjande som ting och fysiska miljöer – ja, nostalgin får sig en rejäl skjuts och nu lägger jag ned pennan för att minnas vidare i lugn och ro. Det låg ett skimmer över Kalles dagar...

Epilog – arv i kvinnoled

Ja, här lämnar vi husets egen berättelse. Ekudden har blivit ett arv som traderats i kvinnoled i såväl konkret som överförd bemärkelse (jfr Åström 1986). Esthers make Manne köpte alltså huset av sina svärföräldrar och så småningom ärvdes det av Esthers dotter Barbro. Själv ärvde jag det i min tur tjugo år gammal efter henne. Det innebär att Ekudden är ett sommarhus som aldrig helt tömts på materiella ting, ett hus där varje generation satt sina spår i form av möbler, prylar och redskap (Meurling 2015). Att hemmet är en god "huskeboks" (Thorsen 1993) är något som etnologer är väl medvetna om. Miljöer och materiella ting framkallar minnen och inte sällan nostalgiska känslor, som ofta verbaliseras (Wolf-Knuts 1995). Här har många personliga erfarenhetsberättelser sin grogrund (Ljungström 1997; Ek-Nilsson & Meurling, red. 2014).

Just sommarhus tycks inta en särställning som goda "minneslådor" och nostagiproducenter (Gunnemark red. 2016; 2018; jfr Rolfsdotter Eliasson 2020). I ärvda sommarhus har man inte alltid rensat ut och gjort sig av med saker lika ivrigt som i den permanenta bostaden, ofta tillåts här spår av tidigare generationer att dröja kvar. Många saker som man inte vill ha kvar i vinterbostaden men ändå inte vill göra sig av med, förpassas också till sommarhuset (Gunnemark 2018). Tingen blir härigenom ett slags material-

serade minnen, som vi gärna återger för yngre mer eller mindre intresserade släktingar. Varje generation adderar därtill sina egna minnen och berättelser. På så vis skapas en minnesbank, som ständigt revideras i takt med att somliga minnesberättelser överlever, andra faller i glömska och åter andra tillkommer. Minnesbevarandet leder alltså till ett förnyat minnesskapande och berättande. Om jag exempelvis återger ett barndomsminne som min mamma berättat modifierar jag (ofta omedvetet) berättelsen, eftersom jag själv inte har varit med om det hon upplevde utan endast har lyssnat till hennes redogörelse. Centrala komponenter består, men detaljer förändras i en process som liknar primärmemorats förvandling till sekundärmemorat (von Sydow 1934).

Minnesbevarandet innebär därmed ett visst mått av nyskapande i en kreativ och fortgående process. Genom att minnen från olika generationer läggs i lager på lager i den gemensamma minneslådan samexisterar flera tidsskikt så länge som berättelserna traderas. Litteraturvetaren Boel Hackman beskriver en liknande process, när hon redogör för Elin Wägners Selma Lagerlöf-biografi: "I romanen [Lagerlöfs] finns också många tidsåldrar lagrade från tidigare generationers föreställningsvärld, av vilka rester ännu bevarades under hennes barndom i den kvinnliga muntliga traditionen" (Hackman 2005:222). Utan att dra för stora växlar på jämförelsen kan man säga att den litterära produkten (romanen) har vissa likheter med den minnesväv som kan spinnas kring ett sommarhus. Hackman fortsätter: "Genom denna muntliga berättartradition finns förbindelsen med historien, känslan och mystiken" (Hackman 2005). Även detta gäller i viss mån för sommarhusminnen, åtminstone beträffande släkthistorien och de känslor som den eventuellt framkallar. Mystiken är sannolikt mindre närvarande, däremot kan mytbildning kring släktens centralgestalter förekomma.

Huset vid Glan har alltid utövat en stark dragningskraft på dem som har tillbringat sin barndoms somrar här. Så väggrade Esther att låta Manne sälja huset under kriget och min moster Gunilla avlade varje sommar besök på väg till eller från makens släktsommarställe i Skåne. Naturligtvis ville också Barbro in i det sista besöka sitt "Uddisland", som Hans skämtsamt kallade det, på sin färd till Regionsjukhuset i Linköping. För mig utgör Ekudden min

kondenserade uppväxt och för mina barn den starkaste länk de har till sina morföräldrar, det vill säga till den mormor de aldrig träffade och den morfar som gick bort när de var fyra år gamla. Kanske kan man säga att Ekudden blir ett slags aktör i våra liv, någon som kräver vår uppmärksamhet och då inte enbart i form av omvårdnad och skötsel, utan också känslomässigt och mentalt.

Denna artikel har föga överraskande skrivits under några sommarveckor på Ekudden vid Glan. Jag har valt att låta sommarhuset självt få berätta sin historia, eftersom det har ett betydligt längre historiskt perspektiv än jag. Ekudden har ju stått i över hundra år och sett hur släkten gå...

Referenser

- Ek-Nilsson, Katarina & Birgitta Meurling (red) (2014). *Talande ting. Berättelser och materialitet*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Gunnemark, Kerstin (red) (2016). *Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg: Makadam.
- Gunnemark, Kerstin (2018). ”Sommarställen – om minnen och kulturarv”. I *Turismhistoria i Norden*, red. Wiebke Kolbe under medverkan av Anders Gustavsson. Uppsala: Kungl. Gustaf Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Hackman, Boel (2005). *Boel Hackman om Elin Wägner*. Stockholm: Bonniers.
- Ljungström, Åsa (1997). *Öster om Arlanda. En etnologisk studie av berättelser och föremål i en hemslöjdsinventering*. Etnolore 18. Uppsala: Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet.
- Mann, Thomas (1901). *Buddenbrooks. Verfall einer Familie*. Berlin.
- Meurling, Birgitta (2015). ”Det gamla släkthuset”. *Kulturella Perspektiv* nr 3–4.
- Rolfsdotter Eliasson, Susanna (2020). *Längtans och drömmarnas hus – ideal och praktik bland en ny generation stugägare*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- von Sydow, Carl Wilhelm (1934). *Kategorien der Prosa-Volksdichtung*. Berlin.
- Thorsen, Liv-Emma (1993/1989). *Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinne 1920–1985*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Wolf-Knuts, Ulrika (1995). ”Den nostalgiska upplevelsen”. *Norveg* nr 2.
- Åström, Lissie (1986). *I kvinnoled. Om kvinnors liv genom tre generationer*. Malmö: Liber.

”BOR DU HÄR?”

BORTTRÄNGNINGSTRYCK I FOLKHEMMETS FRÖLUNDA

HELENA HOLGERSSON

Och det här med 'Bor du här?', det har jag hört flera gånger nu och det är så hemskt. Det... det är kolonisering. Dom som är nya gör anspråk på allmänutrymmen, som alla har rätt till.

”Jag är 56 år, född i Frölunda, bor kvar och vill bo här tills jag dör,” sa Annika (fingerat namn) när jag vid vårt första möte på Frölunda kulturhus hösten 2019 inledde min intervju med att be henne att berätta lite om sig själv. Annika hade i olika faser av livet kunnat ”flytta efter behov” inom Järnbrott, ett bostadsområde två hållplatser före Frölunda Torg, och bodde nu i sin femte lägenhet där. För att komma i kontakt med frölundabor som oroade sig för hyreshöjningar hade jag satt upp affischer på biblioteket, och det var så jag kom i kontakt med Annika. ”Jag är otroligt ledsen, dels för att jag är orolig för hur jag ska ha råd och leva, och dels för att den plats jag verkligen älskar och känner för tas ifrån mig,” berättade hon i intervjun om hur hon upplever den pågående omvandlingen av Frölunda. Våren därefter kom Covid-19 pandemin, och forskningsprojektet ”För vem byggs staden? En studie av

målkonflikter, flyttmönster och levnadsvillkor i den förtätade staden” fick läggas på is ett tag. En vacker men lite kylig höstdag ett år senare, när smittonivåerna sjunkit och restriktionerna under några månader lättades, mötte jag upp henne vid spårvagnshållplatsen Lantmilsgatan. Den här gången hade jag bett henne att visa mig runt i området. Jag hade i flera tidigare etnografiska forskningsprojekt om urban ojämlikhet arbetat med promenadintervjuer (Holgersson 2014; 2017) och ville med hjälp av denna metod fördjupa mig i hur Annikas oro över att tvingas lämna platsen där hon levt hela sitt liv gestaltade sig i hennes vardag. När vi hälsat och jag tagit fram min mp3-spelare så pekar hon västerut och säger: ”Vi ska gå upp för berget där tänkte jag.”

Att sätta ord på ojämlik stadsomvandling

En av standardreferenserna i min forskning är sociologen C Wright Mills (1967[1959]) diskussion om att samhällsforskarens primära uppgift är att analysera kopplingen mellan ”privata bekymmer” och ”allmänna problem”. Eller annorlunda uttryckt, mellan biografi och historia. De blir begripliga först i relation till varandra. Ett annat centralt tema för Mills är vikten av att som akademiker skriva för att bli läst (ibid: 221). Vår forskning berör många människors liv, och det är därför viktigt att nå utanför den akademiska världen. Jag har de senaste åren främst studerat *gentrifiering*, det vill säga en process där ett område omvandlas på ett sätt som innebär att invånare med låga inkomster kan tvingas flytta (Thörn & Holgersson 2014). Tack vare att många forskare inom fältet även adresserat allmänheten är gentrifiering idag ett allmänt känt begrepp som i områden där kommun och fastighetsägare satsar på statushöjande renoveringar, ombildningar av hyresrätter och utförsäljning av allmännyttan hjälper invånare att sätta ord på vad som händer. Vi ser idag många organisationer och nätverk som arbetar för hyresgästers rättigheter, förutom Hyresgästföreningen exempelvis ”Alla ska kunna bo kvar” och ”Bostadspolitiska nätverket”. Ett av skälen till att jag valt att fokusera på just Annikas berättelse i denna essä var att hon så tydligt beskriver de förändringar som sker i Frölunda som just

gentrifiering. Hon gör med andra ord själv kopplingen mellan sina privata bekymmer och allmänna bostadspolitiska problem. I en jämförelse med hur Frölunda på 1960-talet byggdes för en inflyttande arbetarklass konstaterar hon: ”Men nu... människorna man tar in i Göteborg är ju högtbildade, och dom vill bara ha in folk med pengar.”

Ett något mindre allmänt känt begrepp inom gentrifieringsforskningen är *bortträngning*. Men precis som det låter så refererar det till hur låginkomsttagare i samband med en gentrifieringsprocess trängs undan (se t ex Marcuse 1985). I ett allmännyttigt hyreshus vid Frölunda torg inleddes renovering 2013. I slutändan höjdes hyrorna med 30-47 procent, och det var bara 24 av 102 hushåll som flyttade tillbaka (Sjöland 2021:35f). För många av dem som inte gjorde det vägde med all sannolikhet ekonomiska skäl tungt. Statistiken visar att andelen invånare runt Frölunda Torg som 2016 levde i relativ fattigdom var 34 procent (SCB). Under mitt fältarbete har de flesta jag mött tagit upp detta renoveringsprojekt som en av anledningarna till att de oroar sig för att inte kunna bo kvar. Inom gentrifieringsforskningen kallas det *bortträngningstryck* när det i ett område börjat ske statushöjande förändringar. Mer vanligt än att låginkomsttagare tvingas ge upp sina lägenheter är att de får lägga allt större andel av sin inkomst på boende, och att de börjar oroa sig för att så småningom behöva flytta. Annikas berättelse illustrerar väl hur bortträngningstryck kan upplevas.

Förutom en oro för framtida hyreshöjningar beskriver Annika den pågående förtätningen i sitt närområde som både sorglig och hotfull. För vissa frölundabor som jag intervjuat var tanken på att flytta inte så dramatisk, även om de helst skulle bo kvar, men för henne skulle det vara ett trauma: ”Jag är en riktig trygghetsnarkoman just med boende. Och det är som en liten by,” konstaterar hon. Bortträngningstryck innebär, menar sociologen Andrew Wallace (2020), ofta även en process av ”un-homing”, det vill säga att ens hembygd omvandlas för någon annan. I det inledande citatet talar Annika till och med om ett slags ”kolonialisering”, en jämförelse som ofta återkommer i studier av gentrifiering (se t ex Atkinson & Bridge 2005; Despotovic & Thörn 2015). Många äldre upplever ”un-homing” när samhället runt omkring dem förändras,

men i relation till bortträngningstryck är un-homing främst kopplat till klass. Annika är upprörd, inte nostalgisk.

Folkhemmets Frölunda

När Västra Frölunda inkorporerades i Göteborg 1945 bestod den södra delen främst av bondgårdar. Planen var dock att här skapa en ny stadsdel med 30 000 invånare (Göteborgs stadsmuseum 2007:5). ”Det här är dom första husen som byggdes i den här delen av Frölunda i början av 50-talet. [...] Och då fanns det bara leråkrar här,” berättar Annika när vi passerar längan där familjen bodde. I Järnbrott ägde kommunen redan marken, och området blev därför ett av de första i Frölunda att bebyggas (Göteborgs stadsmuseum 2007:9f). En noga planerad 50-talsstadel med hyreshus, radhus och egna hem som följde landskapet växte sedan fram runt Radiotorget (ibid: 30f). Liknande områden byggdes samtidigt i Norra Guldheden, Torpa, Gråberget, Bö, Slättadamm, Björkekärr och Högsbotorp (Göteborgs Stadsbyggnadskontor 2017:17). Som etnologen Kerstin Gunnemark betonar i sin avhandling *Hembygd i storstad: Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser* (1998) stod bostaden i centrum i folkhemmet. Det funktionalistiska byggnadsprojektets mål var att bygga bra och billiga bostäder för att skapa ett jämlikt samhälle.

Annikas föräldrar hade, liksom många av de nyinflyttade Kortedalaborna i Gunnemarks studie, sökt sig till Göteborg för få jobb på 1940-talet, en från Norrland och en från Västergötland. Först bodde de med Annikas två bröder i ett rum med kokvrå på Holmen och till den nybyggda lägenheten i Järnbrott flyttade familjen 1952. Bostadsförmedlingen prioriterade boende i omoderna bostäder (ibid: 67). ”Jag är uppväxt fattigt på 60-talet. Vi var fem personer i en tvåa på 50 kvadrat och hade nätt och jämt mat på det bordet. Jätteordnat hem, arbetsamt och så, men verkligen låginkomsttagare,” berättar Annika. Hon beskriver hur den lantliga miljön fanns kvar när hon var liten, men under 1960- och 1970-talet exproprierade Göteborgs kommun med hjälp av ny lagstiftning både mark och fastigheter runt det som idag utgör Frölunda

Antenngatan under uppbyggnad omkring 1953.

Foto: Hjalmar Wijk. Västra Frölundas hembygdsförening.

Torg (Göteborgs Stadsmuseum 2007:7f). Till skillnad från när Järnbrott byggdes femton år tidigare låg fokus på att producera så många bostäder som möjligt, så snabbt som möjligt, och där byggdes framför allt flervåningshus (ibid: 32). Kvarteren runt Frölunda Torg ingår inte i miljonprogrammet, som sattes 1965, men arkitekturen och planeringen ligger i linje med de höghusområden som byggdes inom ramen för det projektet. 1966 invigde Olof Palme köpcentret och 1979 stod Frölunda kulturhus klart (Forsén & Halász 2011).

För vem byggs Frölunda?

Till skillnad från förra gången Göteborg expanderade, på 1960- och 70-talet, ska staden idag inte bygga nya ytterområden, utan växa ”inifrån och ut” genom förtätning. Och i denna strategi ligger fokus på ”mellanstaden”, det vill säga områden som ligger mellan innerstaden och ytterområdena (Göteborgs Stadsbyggnadskontor 2014:6ff). Frölunda Torg pekas av kommunen ut som ”en strategisk knutpunkt” (ibid: 48), och det var därför vi valde att lägga

fokus på just detta område i vårt forskningsprojekt om hur pågående och planerad stadsomvandling påverkar segregationen i Göteborg som helhet. Titeln på vårt forskningsprojekt – *För vem byggs staden?* – är delvis retorisk. I Sverige byggs idag framförallt för höginkomsttagare, det vill säga främst bostadsrätter och dyra hyresrätter (Listerborn 2018). Lägg till det att stora delar av hyreshusen som byggdes före och inom miljonprogrammet nu står inför renoveringar, och i många fall därmed hyreshöjningar (Boverket 2014). Om framtidsplanen för Frölunda-Högsbo kan man på Göteborgs kommuns hemsida läsa (Stadsomvandling Göteborg, 2022):

Västra Frölunda är en stadsdel som har stora möjligheter att växa och utvecklas. Fler bostäder, mötesplatser, utökad service och handel kan göra stadsdelen till en attraktiv och trygg blandstad där grönområdena bevaras och utvecklas. Ett rikt gatuliv med varierat utbud inom bekvämt avstånd kan göra Frölunda till en mänskligare, grönare och tryggare stadsdel.

Sociologen Ingrid Sahlin (2010) har i sina studier av omvandlingen av Gamlestaden visat att det i sådana här sammanhang främst är medelklassens trygghet som åsyftas. Hos andra grupper av invånare kan tvärtom trygghetsåtgärder skapa oro. Angående målet att bygga "blandstad" så visar vidare tidigare forskning att resultatet av en sådan satsning riskerar att bli gentrifiering och segregation (t ex Lees 2008; Thörn & Holgersson 2014). Hösten 2021 publiceras samrådshandlingen "Program för Frölunda: Inom stadsdelarna Rud och Järnbrott", och där har Frölunda plötsligt blivit *Frölundastaden*. Diskursivt styrs därmed området från förort mot innerstad (jfr Tunström 2009). Genomgripande förändringar är på gång i Frölunda-Högsbo och ett av målen verkar vara att locka hit grupper av invånare som tidigare inte sett området som intressant. Stadsdelen ska bli "attraktiv". "Och dom rustar upp cykelbanor och så och det är ju inte för oss som har bott här utan det är ju för dom nya," konstaterar Annika.

När vi lämnar Annikas barndomskvarter klampar vi rakt ut i skogen. "Här ska vi gå upp på berget Flatås platå, och det här är ett gammalt berg med lämningar från istiden," berättar hon, "jag har mer eller mindre vuxit upp på det här berget." Väl uppe på berget

vill Annika visa sin favoritplats, ”vi brukar ofta gå hit och ta en fika eller bara sitta på kvällen och se solnedgången,” berättar hon, ”och det här är liksom mitt, det är min barndom och det är den sista frizonen.” Det mest framträdande draget i den påbörjade omvandlingen av Frölunda är förtätning, helt enligt planen för mellanstaden. I den kommande fördjupningen av översiktsplanen för Högsbo och Frölunda talas om 100 000 nya invånare och att ”Visionen är en blandad stadsbebyggelse som består av sammanbundna stadsdelar utan upplevda barriärer” (Göteborgs Stadsbyggnadskontor 2021:9). I programmet konstateras att ”Parkerna och de sammanhängande grönområdena bevaras i så stor utsträckning som möjligt” och att de nya bostadskvarteren främst ska byggas ”längs trafikstråk och på parkeringar” (ibid: 39). I den lokala facebook-gruppen ”Västra Frölunda” uttryckte dock många invånare i samband med att handlingarna presenterades oro över minskande grönytor och missnöje med hur nya byggnader placerats (inlägg 22 oktober). Förlusten av natur var även något som majoriteten av personerna som jag intervjuat i området de senaste åren lyft fram, en kvinna berättade exempelvis hur hon brutit ihop när lindallén utanför hennes hus höggs ner. ”Det känns på nåt sätt som att man blir mer och mer inträngd och det blir man ju”, säger Annika. ”Jag får inte ens vara ifred på mitt berg och höra fåglarna. Djuren känner ju igen en när man går ofta.” Under vår promenad märker jag att hon inte talar om djur i allmänhet, utan om specifika ekorrar, skator och så vidare. Det var vid ett tillfälle då hon lade ut mat till djuren, vilket många i området gör, som en nyinflyttad granne anklagade henne för att skräpa ner och frågade ”Bor du här?”.

Nya kvarter, nya grannar

När vi tar oss ned från berget promenerar vi vidare mot Flatås där man, enligt Annika, ”redan gentrifierat fullt ut redan.” Där vi först tänkt gå kommer vi inte igenom på grund av ett pågående bygge och på en stor skylt kan vi läsa: ”Hej, fastighetskontoret river för att ge plats åt 320 nya bostäder. Projektet ingår i Bostad 2021”. Här reses bostadshus på ytor som tidigare varit förhållandevis

Famngatan 2022. Foto: Helena Holgersson.

orörda. ”Vi brukade alltid gå hit fram till två, tre år sen. Och då fanns det en stor kulle. Och så gick vi alltid dit när det var stjärnklart och vi kallade den för stjärnkullen och där var det en harfamilj som alltid lekte,” berättar Annika och noterar att den nyanlagda fotbollsplanen har konstgräs.

Det är när vi rör oss i området med de pågående byggprojekten som Annika om de nyinflyttade invånarna konstaterar att ”Dom ser att man inte hör hit.” Vad gäller sin egen klassresa så säger Annika ”Även om jag har utbildning och vissa konservativa värderingar så kan inte jag se mig som medelklass, för jag har inte den inkomsten, faktiskt. Och inte den bakgrunden framför allt.” Under en period var Annika chef på mellannivå på ett statligt företag där hon innan påbörjade akademiska studier fått anställning efter ett sommarjobb och sedan lyckats avancera. För tio år sedan bestämde hon sig för att ”ta chansen att göra det jag gör bäst” och avslutade sina studier med en examen. Samtidigt arbetade hon extra i vården. Idag är hon coach på ett privat företag. Eftersom hon oroar sig för att det ska bli lågkonjunktur och hon inte vet hur länge hon kommer att orka arbeta mer än heltid – vilket hon ofta

gör – har hon inte tagit någon längre semester på flera år. Hennes kritik mot omvandlingen handlar om en oro för hyreshöjningar, men hon reagerar även på en kulturell förändring: ”Jag tycker att det värsta är när folk kommer in och sätter sig på en och dom ska visa vem som bestämmer, att dom ska visa vem som är över och att dom ser ner på oss förortsbor.”

Innan vi återvänder till Annikas kvarter tar vi en sväng bortåt Frölunda Torg och tittar på det arkitektritade huset ”Bergskuben” som byggts längs en skogskant, och som fick viss uppmärksamhet när paret som byggde det deltog i SVT-serien *Husdrömmar* 2019. I sin blogg om projektet ligger nästan allt fokus på själva byggnaden, men tomten, som de blivit tilldelade av kommunen efter att ha stått i kö i 17 år, beskrivs som en del av ”centrala Göteborg”. (Bergskubens blogg 2019). Husen längs gatan ser lite malplacerade ut. ”Det är inte ens normala villor,” konstaterar Annika. På garageupparterna står exklusiva bilar. Vi fortsätter förbi Björkåsskolan och den gamla plaskdammen, som sedan många år är tom. Vi rör oss tillbaka mot hållplatsen, och avslutar promenaden där vi började. Jag tackar för att hon tagit sig tid att visa mig runt och säger att jag gärna skulle vilja skriva någonting utifrån vår promenad, och att hon i så fall kommer att få läsa och kommentera. Den här texten är godkänd av och redigerad tillsammans med henne.

Bortträngningstryck och ”un-homing”

Hur kan då Annikas berättelse förstås? Det är inte svårt att se att hennes biografi är tydligt kopplad till vår nutidshistoria. Annikas föräldrar tillhörde den stora grupp unga från landet inflyttade som erbjöds lägenheter i folkhemmets nybyggda stadsdelar, och man kan anta att deras liv liknade det som beskrivs i Gunnemarks avhandling om vardagslivet i Kortedala på 50-talet (1998). Annikas klassresa är typisk för kvinnor i hennes egen generation, där många gjort karriär inom den offentliga sektorn (Wennerström 2003). Den förändring som nu sker i Järnbrott liknar många samtida omvandlingsprojekt, där just 50-talsområden i det som i Göteborg kallas ”mellanstaden”, nu blir föremål för uppgradering (t ex Fanni 2019). Hösten 2021 rapporterar tidningen *Göteborgs-*

Direkt att ”allt fler vill köpa bostadsrätt i Frölunda-Högsbo” och att bostadspriserna under hösten ökat med 5,5 procent, vilket vid tidpunkten var högst i Göteborg (Roos 2021:10).

Men det finns också sådant i Annikas berättelse som är mer specifikt, och som bidrar till hennes ekonomiska sårbarhet. I Hyresgästföreningens rapport *Var tredje kan tvingas flytta* (2017) lyfts ensamstående kvinnor över 65 år fram som en av de grupper som drabbas hårdast av hyreshöjningar. Där är Annika inte än, men hon återkommer till hur hennes situation ska se ut om tio år. I dagsläget finns inget konkret hot om hyreshöjning eller ombildning i just hennes område. Vad gäller inkomst så sänktes den när hon i 45-årsåldern valde att utbilda sig inom sitt främsta intresseområde. Annika har i dagsläget så att hon klarar sig, men marginalerna är små. Liksom många andra ensamstående i hennes ålder som jag intervjuat oroar hon sig för framtiden. Medan en skuldsatt kvinna i 60-årsåldern som jag också intervjuat om oro för hyreshöjningar såg risken att hamna på gatan, handlar Annikas rädsla om att inte kunna bo kvar i sitt kvarter, och kanske inte ens Göteborg. ”Jag vill inte flytta till Skene,” konstaterar hon. Hon talar om Frölunda som sin plats på jorden.

Bortträngningstryck handlar både om att invånare med låga inkomster får, eller oroar sig för att få, mindre ekonomiska marginaler och om ”un-homing”, det vill säga att de nya invånarna, med högre inkomster, kulturellt tar över (jfr Paton 2014). Det som utmärker Annikas berättelse är, förutom oron för ekonomin, hennes beskrivning av den nyinflyttade medelklassens berättigande, ”det är just det här att dom bara går in och tar och äger.” Redan Ruth Glass, som myntade begreppet gentrifiering på 60-talet, talade om processen i termer av en invasion (Glass 1964). På svenska förlorar uttrycket den humor hon lade in i det, då ”the gentry” är den statusökande lågadel vi möter i Jane Austens böcker. ”Nu ska jag likasom försvara, eller jag ska bevisa att jag bor här när jag går ut,” konstaterar Annika uppgivet. Hon berättar också om hur hennes svägerska, som arbetar på en förskola, blivit ombedd att lämna en lekplats som ägdes av en bostadsrättsförening: ”Hon fick ta dom fattiga arbetarungarna av blandad härkomst och gå därifrån och då lär man barnen att ’du hör inte hit’. Det är fruktansvärt.”

Avslutningsvis

I fokus för vårt forskningsprojekt står omvandling av mellanstadsområden som Frölunda – fysiskt, socialt och diskursivt. Vi frågar oss hur processen påverkar bostadssituationen och levnadsvillkoren för låginkomsttagare i dessa stadsdelar, men också vilken effekt som satsningarna får på den sociala stratifieringen i staden som helhet. Järnbrott byggdes för arbetarklassfamiljer som Annikas, men den förtätade Frölundastaden ska, med sin mer innerstadslika urbanitet, locka invånare med högre inkomster. Göteborgs kommun har både mål om att skapa tillväxt och mål om att minska segregationen, men när dessa mål omsätts i praktisk planering tyder allt på att det förstnämnda prioriteras. ”Vart ska man göra av oss som inte har råd?” frågar Annika upprört.

Referenser

- Atkinson, Rowland & Bridge, Gary (2005). *Gentrification in a global context: The new urban colonialism*. Milton Park: Routledge.
- Bergskubens blogg (2019). ”Om oss och vårt projekt”, <http://bergskuben.blogspot.com/p/blog-page.html> [2022-03-07].
- Boverket (2014). *Flyttmönster till följd av omfattande renoveringar*, rapport, diarenummer: 502-4359/2013.
- Despotovic, Katarina & Thörn, Catharina (2016). *Den urbana fronten: En dokumentation av makten över staden*. Stockholm: Arkitektur.
- Fanni, Maryam (2019). ”Retro for Whom? – the Meaning of 50s Identity for Local Centers in Stockholm Suburbs”. EasyChair Preprint no. 876, file://Users/xholgh/Downloads/EasyChair-Preprint-876-1.pdf
- Forsén, Ulla & Halász, Eva (2011). *Det finaste som hänt i Frölunda – en berättelse om Frölunda Kulturhus 30 år*. Göteborg.
- Glass, Ruth (1964). ”Introduction: Aspects of change. I Centre for Urban Studies (red) *London: Aspects of Change*. London: McKibbin and Kee.
- Gunnemark, Kerstin (1998). *Hembygd i storstad: Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Göteborgs Stadsbyggnadskontor (2014). ”Strategi för Göteborg 2035: Utbyggnadsplanering”. Göteborgs Stad.

- Göteborgs Stadsbyggnadskontor (2017). "Moderna Göteborg: kulturhistoriskt värdefull bebyggelse del III. Diarenummer: 0555/10.
- Göteborgs Stadsbyggnadskontor (2021). "Program för Frölunda. Inom stadsdelarna Rud och Järnbrott". Samrådshandling. Diarienummer: 0623/14.
- Göteborgs Stadsmuseum (2007). "Upptäck Västra Frölunda!". Göteborg: Göteborgs stadsmuseum.
- Holgersson, Helena (2014). "Challenging the hegemonic gaze on foot: Walk-alongs as a useful method in gentrification research". I Shortell, T. & Brown, E. (red) *Walking in the European city: Quotian mobility and urban geography*. Farnham: Ashgate, pp. 207-224.
- Holgersson, Helena (2017). "Keep walking: Notes on how to research urban pasts and futures". I Bates, C. & Rhys-Taylor, Alex (red) *Walking Through Social Research*. London: Routledge, pp. 70-85.
- Hyresgästföreningen Västra Sverige (2017). *Var tredje kan tvingas flytta: En rapport om effekterna av hyreshöjningar i samband med standardhöjande åtgärder i Göteborg*, rapport.
- Lees, Loretta (2008). "Gentrification and social mixing: Towards an inclusive urban renaissance". *Urban Studies* 45(12), s. 2449-2470.
- Listerborn, Carina (2018). *Bostadsomjämlikheten. Röster om bostadsnöden*. Stockholm: Premiss förlag.
- Marcuse, Peter (1985). "Gentrification, abandonment and displacement: connections, causes and policy responses in New York City". *Journal of Urban and Contemporary Law*, 28, s. 195-240.
- Mills, C.W. (1967[1959]). *The sociological imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Paton, Kirsteen (2014). *Gentrification: A working-class perspective*. London: Routledge.
- Roos, Johanna (2021). "Mest i väst – här ökar bopriserna", *GöteborgDirekt*, nummer 46, 20-26 november. Sahlin, Ingrid (red) (2010) *I trygghetens namn*. Göteborg: Daidalos.
- Sjöland Kozlovic, Martina (2021). "Renovation for the common benefit? On urban restructuring and displacement pressure". Masteruppsats. Malmö universitet.
- Stadsomvandling Göteborg (2022). "Frölunda-Högsbo", <https://stadsutveckling.goteborg.se/projekt/frolunda-hogsbo/> [2022-03-07].
- Thörn, Catharina & Holgersson, Helena (2014). *Gentrifiering*. Lund: Studentlitteratur.
- Tunström, Moa (2009). *På spaning efter den goda staden: Om konstruktioner av ideal och problem i svensk stadsbyggnadskommunikation*. Örebro Studies in Human Geography 4. Örebro universitet. Avhandling.
- Wallace, Andrew (2020). "The returned: Experiences of un-homing on a 'regenerating' London housing estate", *City*, 24(5-6), 681-697
- Wennerström, Ulla-Britt (2003). *Den kvinnliga klassresan*. Avhandling. Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.

HYRFÖRRÅD

MINNESRUM FÖR TING MED OSÄKER FRAMTID

HELENE BREMBECK

Föremål som bärare av minnen har varit ett centralt tema i Kerstin Gunnemarks författarskap alltsedan avhandlingsarbetet om 50-talets Kortedala (Gunnemark 1991; 1998). Ett annat centralt tema har varit sommarhuset som utopi, livsstilsprojekt och renoveringsobjekt (Gunnemark, red. 2016). Allt detta har inspirerat till en *berättelse* – ett annat av Kerstins favoritteman (se Gunnemark 2004) – om ett annat rum som härbärgerar föremål och minnen: hyrförrådet.

Som Kerstin Gunnemark visat är sommarstugan inte bara ett renoveringsobjekt och en plats där drömmar om den perfekta sommaren realiserar, utan också en förvaringsplats för ting kopplade till minnen och tidigare släktled, ofta en ändstation för föremål som är för emotionellt viktiga för att slängas men ändå inte av det antikvariska värdet att de behöver förvaras på säkrare ställe. Här framlever de sina liv, sin pensionering, tills nya generationer, eller nya ägare utan samma koppling till tidigare släkthistoria och med renoveringsambitioner att göra autentiskt, nostalgiskt eller

shabby chic tar över och de gamla tingen förpassas till loppisen eller soptippen.

I den här artikeln hävdar jag att hyrförråd – förvaringsenheter av olika storlekar, som kan hyras för längre eller kortare tid – hur underligt det än kan förefalla har en liknande funktion. Artikeln bygger på material från det tvärvetenskapliga projektet ”Managing Overflow”. Projektet pågick i över 10 år och resulterade bl a i tre antologier (Czarniawska & Löfgren 2012; 2013; 2019), där också den engelska originaltexten till denna artikel finns publicerad (Brembeck 2019). I projektet uppfattar vi inte per definition overflow (överflöd) som något negativt, så som ofta sker inom konsumtionsområdet, utan intresserar oss istället för hur det går till när något definieras som ”för mycket” för sitt givna utrymme och vem som bestämmer om överflödet är positivt eller negativt och därigenom ett problem som måste hanteras.

Projektets huvudfokus är strategierna för överflödshantering inom olika områden av samhällslivet. Vi lärde oss tidigt att en av de viktigaste av dessa är att hålla flödet konstant och se till att överflöd helt enkelt inte uppstår. Detta gäller inte minst inom konsumtionssfären och i familjelivet. Vi har t ex visat hur en stor del av barnfamiljers vardag går åt till att agera för att flödet av leksaker och kläder – in, genom och ut ur familjens liv – sker så smidigt som möjligt. Här spelar byta, sälja, köpa begagnat on- eller offline en central roll, liksom goda förvaringsstrategier under den tid som prylarna vistas i hemmet (Brembeck 2013). Förvaringsutrymmen kan finnas både i hemmet: garderober, källare, vindar, lite mer perifert i garage och trädgårdsskjul, eller ännu mer perifert utanför hemmet beroende på typ av prylar, deras art och värde och hur ofta de används. Och det är till denna sistnämnda kategori jag menar att både sommarstugan och hyrförrådet kan räknas, trots att den förstnämnda ofta är ägd, ärvd och känslomässigt laddad och det sistnämnda kommersiellt och ofta bara använt under en kortare tid.

Att landa hyrförråd i Sverige

Hyrförråd kommer som så mycket annat på det kommersiella området från USA. Den första anläggning dit kunderna hade egen nyckel och fri tillgång, likt dagens hyrförråd, stammar från 1960-talets Texas och ett företag med det otympliga men pedagogiska namnet "A-1 U-Store-It U-Lock-It U-Carry-the-Key". Ingen behövde råka i tvivelsmål om hur anläggningen skulle användas (Darden 2001). Från USA spreds idén om hyrförråd till Europa på 1980-talet, först till England och 1988 introducerades det första hyrförrådet i Sverige: Humlan, som bidragit med huvuddelen av källmaterialet i denna artikel.

Idéer eller företeelser dimper inte bara ner oanfrätta i nya sammanhang. Istället sker förflyttning genom översättning (Czarniawska & Sévon 2005), där företeelser gradvis anpassas till de nya sammanhangen, strukturella såväl som kulturella. Med etnologisk terminologi sker en gradvis "försvenskning" (Ehn, Frykman & Löfgren 1993), så att globala företeelser, föremål och beteenden uppfattas som "normala", självklara eller rent av nödvändiga delar av (svenskt) vardagsliv. Berättelsen om hur den genuint amerikanska företeelsen hyrförråd introducerades i Sverige genom processer av normalisering och "försvenskning" handlade inte bara om att tillhandahålla byggnader och personal, utan om att göra själva företeelsen bekant och bekväm. Utmaningen var att introducera förvaringsrutiner som passade människors vardagspraktiker och göra dem till en meningsfull del av förvaring och hur den utfördes.

Ur det teoretiska perspektiv som präglat projektet *Managing Overflow* kan hyrförrådens dilemma förstås som nödvändigheten att hitta en meningsfull plats i mötet mellan kommers och kultur och på så vis bli en accepterad nod eller sammansättning av materialitet, mening och praktik i människors vardagliga överflöds hantering. När Humlan introducerades 1988 (företaget övertogs 2015 av 24Storage) var det långt ifrån någon självklarhet för medelklassen att lägga pengar på att hyra förrådsutrymme långt hemifrån. Överskott av prylar förvarades traditionellt i hemmet, i garderober, i källare och på vindar, kanske i ett uthus eller en lada om man hade tillgång till sommarstuga eller bodde på landet.

Humlans logga. En rund och flitig humla samlades nektar till kupan. Foto: Helene Brembeck.

Utmaningen för Humlans ägare blev att associera förrådet med hemmet, få det att likna det bekanta förrådet på vinden eller i källaren.

En första prövning för Humlans ägare var att få själva byggnaden att verka pålitlig och ”svensk”. Förvaringslokalerna förseddes därför med målade träpaneler och påminde i stilen om ladugårdsbyggnader. Själva namnet Humlan härstammar från det område utanför Helsingborg där det första hyrförrådet byggdes, men passar förstås utmärkt med sin association till den flitiga humlan som samlar nektar i sitt förråd. En gul humla blev också företagets logga, flitigt exponerad utanpå byggnaden och i reklambroschyrer. Det var viktigt med en trivsamt atmosfär och hjälpsam personal, berättade initiativtagaren Carl i en intervju. Soffor och kaffemaskiner placerades i lobbyn, blommor och planscher placerades här och var i gångarna, stillsam musik sipprade ut ur dolda högtalare

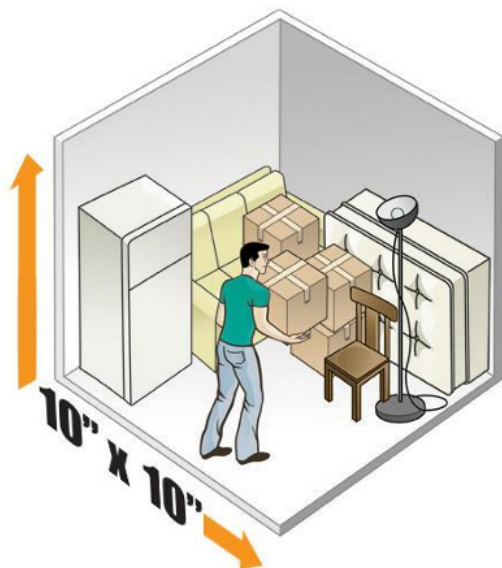
och givetvis var allt rent och prydligt. Vita väggar och ordentlig belysning. Sammanfattningsvis handlade normaliseringen av hyrförrådet om att göra dem mysiga och hemtrevliga, men också säkrare genom lås, väktare och kameraövervakning.

Men detta var inte nog. Kunderna behövde också lära sig hur förrådet skulle hanteras: de behövde instrueras i vad som skulle förvaras där och inte (inget flytande eller farligt gods) och hur godset skulle hanteras (mattor och andra textilier måste plastas in). God praktisk hjälp tillhandahölls i form av lådor, tejp, omslagspapper, bubbelplast och lås. Kunderna fick tillgång till pirror och vagnar och instruktiva broschyrer lärde ut hur man skulle beräkna hur många lådor som fick plats i enheter av olika storlekar och hur dessa skulle placeras.

God service var viktigt och receptionisten hade fönsterbrädan full av gåvor hon fått av tacksamma kunder. Dessa strategier och översättningar av det amerikanska konceptet var nödvändiga för att normalisera hyrförråden och göra dem till vardagliga delar av människors hanteringsrutiner. Precis som en annons för Humlan utlovade: "Lämna era saker säkert förvarade. Precis som hemma".

Från hem till hotell

Snart blev dock hemmagörandet problematiskt. En del kunder började använda anläggningen som social mötesplats, uppmunttrade av foajéns trivsamma utformning, fåtöljer och gratiskaffe. Hantverkare som förvarade utrustning där stannade för gemensamma fikastunder, äldre damer slog sig i slang med personalen och ville aldrig ge sig av. Ibland fick personalen agera samtals-terapeuter för nyskilda och änklingar. Det fanns kunder som mer eller mindre flyttade in i sina förråd och använde dem som garage eller verkstäder, tog dit redskap och reparerade gamla bilar eller andra trasiga prylar. Detta var inte, förklarade Humlans föreståndare, hur förråden var menade att användas. Tanken var inte hyrförråd som sociala mötesplatser. De skulle vara enkla och praktiska utrymmen byggda på självservice, som människor snabbt passerade. Det var inte alls meningen att kunderna skulle dröja sig kvar, göra sig bekväma och börja socialisera med varandra eller

En viktig del av Humlans försvenskingsarbete var att lära konsumenter hyrförrådets förvaringstekniker. Illustration från Humlans hemsida. Bild nedladdad och förvarad hos författaren.

personalen. Hyrförråd var i själva verket aldrig menade som hem – vare sig för människor eller ting. Något hade gått snett i översättningen från amerikanskt till svenskt. Företagen var tvungna att lära svenskarna sin version av hyrförrådets mening och praktik om de skulle kunna utvecklas till vinstgivande inrättningar.

På Humlan drog arbetet med att skapa en ny image raskt igång. Kaffeautomaterna togs bort för att förhindra fikastunder och eluttagen i de enskilda förråden avlägsnades så att de inte längre kunde användas som verkstäder. Snart togs även taklampporna i förråden bort, eftersom folk hittade på innovativa sätt att ansluta sin elektriska utrustning till socklarna. Det fick räcka med ljuset i korridoren hävdade ledningen. Men också själva idén om förrådet som hem behövde förändras. Istället började hotellet användas som nyckelmetafor. Hotell är moderna, rena, effektiva men inte nödvändigtvis personliga och med få undantag vistas man inte där någon längre tid. Hotellet som metafor var perfekt för att lära

kunder att hyrförråd inte är platser där man skall stanna, utan att syftet är att underlätta tempo och cirkulation samt att hjälpa människor ta hand om saker som flyter från en plats till en annan.

Cirkulation, flöden och pooler

Hyrförråd har uppfattats som yttersta tecknet på kommersialism och varuöverflöd; ett sätt att få konsumenter att köpa mer genom att erbjuda platser där de kan förvara sitt överskott, men ibland också mer positivt, som en del i en återvinningsekonomi där saker inte slängs utan potentiellt lagas och återvinns. Båda dessa tolkningar äger säkert sin riktighet, men tolkningsmodellen här bygger istället på förståelser av hemmet inte bara som en plats utan också som en uppsättning rum, kanaler och flöden där människor och ting passerar (Cwerner & Metcalfe 2003). I projektet "Managing Overflow" har vi visat hur en grundläggande färdighet i dagens konsumtionssamhällen är att hantera in- och utflödet av saker i hemmet (Czarniawska & Löfgren 2012; 2013; 2019). Det är nödvändigt att göra urval, sortera och kontrollera inflödet för att ha tillräckligt med förvaringsutrymme för det man vill behålla, men också att ha en kontrollerad strategi för hur man gör sig av med saker som riskerar att bli "för mycket" (Brembeck 2014). Inspirerande har varit forskare som Nicky Gregson, som menar att praktiker för att göra sig av med saker bör studeras i termer av "moving things along" (Gregson et al 2007), förflyttning, och på så sätt förlänga föremålets liv, snarare än som ett sätt att avsluta dem. Ur det här perspektivet kan hyrförråd förstås som platser för att organisera ordning genom att skapa kontrollerade flöden in och ut ur hem och liv. Men om hemmet skall förstås som en uppsättning kanaler och flöden krävs också platser av vila och stillhet, hävdar Saulo Cwerner och Alan Metcalfe (2003). Neil Maycroft (2009) menar att hyrförrådet specifikt kan förstås som "viloplats för saker med osäker framtid" i väntan på att förstöras, återanvändas eller flyttas. Det tycks som om flöden och cirkulering behöver "dammar", "pooler" – långsamma, stillsamma platser – som ger utrymme till reflektion för människor och föremål. En sådan tolkning stämmer också väl med föreståndarnas bilder av

hyrförråd som hjälpmedel för att hantera flödet av prylar i människors liv.

Projektet ger fog för påståendet att hyrförrådet lyckats i ambitionen att bli en accepterad nod eller sammansättning av materialitet, mening och praktik i många människors vardagliga överflöds-hantering. Fältarbetet på Humlan tydliggjorde också att begrepp som flöde och kanalisering är centrala i förståelsen av företeelsen. Inte bara på så sätt att föreståndare måste hålla föremål och människor i rörelse för att förhindra stopp i systemet, genom att ta bort kaffeautomaten i foajén och eluttag i förråden. En stor andel av kunderna var också i rörelse: äldre människor på väg från villa till lägenhet och människor i alla åldrar på väg mellan relationer. Det fanns också en tydlig mobilitet mellan generationer – föremål ärvda från mor- eller farföräldragenerationen, på väg till barn och barnbarns hem, tonåringars kvarlämnade prylar som behövde förvaras någonstans och rester av skåps- och garderobsrensningar – alltför (potentiellt) dyrbara för att slängas eller skänkas men i behov av att röjas undan för att ge plats åt nytt. Hyrförråd hade också en viktig funktion för mobila, välbärgade globetrotters och affärsmän, som bara gör enstaka nedslag i hemlandet, var föreståndarna måna om att påpeka. Det handlade inte bara om hantering av ärvda prylar, utan om att underlätta en modern, rörlig livsstil för människor. Men lika tydligt är att hyrförrådets funktion inte bara är att underlätta rörelse och förflyttning. Väl så viktig är funktionen att erbjuda stillhet; viloplats där prylar kan förvaras väl skyddade och säkra. Maycrofts tolkning av hyrförråd som platser för ”osäkra” föremål ter sig rimlig; blivande hyresgäster befinner sig i den obekväma positionen att inte riktigt veta vad de skall ta sig till med tillhörigheterna.

Aktör-nätverksperspektivet, som inspirerat projektet ”Managing Overflow”, lär att introduktionen av en ny aktör, i detta fall hyrförråd, förändrar nätverket i sin helhet. Det är uppenbart att introduktionen av hyrförråd med sin prydighet och goda organisation inte bara raserat skillnaden mellan hemmets och självpresentationens prydliga framsida och stökiga bakre region: ”frontstage” och ”backstage” i Erving Goffmans terminologi (1959). De har också introducerat nya sorterings- och förvarings-

praktiker och lyft fram en ny typ av föremål: De som är för skrymmande att ha hemma, för värdefulla i ekonomiska eller känslomässiga termer för att säljas, skänkas bort eller slängas och är i behov av säkra och prydliga förvaringsutrymmen för kortare eller längre tid. Hyrförråd tillåter också människor att köpa tid för att fatta slutgiltiga beslut om saker i sina liv. De saktar ner cirkulationen av ting och ger deras ägare lättnaden av att kunna vänta, att inte behöva rusa iväg, inte behöva bestämma sig på studs. Hyrförråden erbjuder möjligheten att avsluta viktiga relationer till människor och ting på ett värdigt sätt, att hedra konsumtionssamhällets överflödande ting genom att betala för viloplatser och ge dem chans till ett andra liv, kanske t o m uppgraderas till att på nytt paradera i vardagsrummet i en ny sammansättning.

Föremål som rum för reflektion

Kerstin Gunnemark har genomgående i sitt författarskap om 50-tal, minnesskåp, lokal förankring, kulturarv, sommarstuge- och villaboende lyft fram betydelsen av att stanna upp och reflektera över livet, samt hävdad föremålets roll som betydelsebärande igångsättare av minnesprocesser. Det tycks mig som om hyrförråden bekräftar riktigheten i Kerstins teser och dessutom kan de spela en särskild roll i dessa skeenden.

Jag har velat visa att hyrförråd lyckats i ambitionen att bli en meningsfull plats i mötet mellan kommers och kultur genom att generera ett ”köpt” utrymme där människor kan bearbeta känslor och minnen relaterade till föremål, ett utrymme många strävar efter att göra mer personligt, hemligt och meditativt – kanske rent av som ett ”minnesrum”, i Kerstins terminologi? Behovet av reflektion, som tog sig uttryck i att personalen ibland fick agera terapeuter när relationer till ting skulle bearbetas, liknar hur människor kan behöva hjälp av rådgivare för att reda ut inbördes relationer, visar hur nära sammanlänkade föremål, känslor och minnen är. Föremål ärvda av en älskad mormor eller bortgången make kan inte bara avyttras, hur hopplöst omoderna och skrymmande de än är, utan avsked, sorgprocess, kanske ibland omtolkning. Kanske kan de få plats i sommarstugan trots allt, om annat stuvas undan.

Kanske kan de kläs och målas om och få en hedersplats i första lyan hos något barnbarn. Detta innebär också att hyrförråd inte bara kan ses som konsumtions-samhällets soptipp utan också kan bana väg för nya ledigare relationer till föremål som att hyra, låna och dela. Återstår att se vad Kerstin Gunnemark själv kommer att sortera ut och bevara av minnen och meningsbärande föremål från arbetslivet för att föra med sig till det nya, fria pensionärslivet i vil-lakvarteret och sommarhuset.

Referenser

- Brembeck, Helene (2019). "Metamorphoses, or how storage turned from homes into hotels." I Czarniawska, B. & Löfgren, O. (eds.) *Overwhelmed by overflows? How people and organizations create and manage excess*. Lund: Lund University Press.
- Brembeck, Helene (2013). "Managing inflows, throughflows and outflows: Mothers navigating the babystuff scape." I Czarniawska, B. & Löfgren, O. (eds.) *Coping with excess: How organizations, communities and individuals manage overflows*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Ehn, Billy; Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (1993). *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Lund: Natur och Kultur.
- Cwerner, Saulo B. & Metcalfe, Alan (2003). "Storage and clutter: Discourses on practices in the domestic world." *Journal of Design History*, 15(3).
- Czarniawska, Barbara & Löfgren, Orvar (eds.) (2019). *Overwhelmed by overflows? How people and organizations create and manage excess*. Lund: Lund University Press.
- Czarniawska, Barbara & Löfgren, Orvar (eds.) (2013). *Coping with excess: How organizations, communities and individuals manage overflows*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Czarniawska, Barbara & Löfgren, Orvar (eds.) (2012). *Managing overflow in affluent societies*. New York, NY: Routledge,
- Czarniawska, Barbara & Sévon, Guje (eds.) (2005). *Global ideas: How ideas, objects and practices travel in the global economy*. Malmö/ Copenhagen: Liber/CBS Press.
- Darden, Paul (2001). "History of self storage." *Texas Mini News: Official Magazine of the Texas Mini Storage Association*, <http://www.txssa.org/Publications/MAYjune1.htm>, accessed 2017-09-27.

- Goffman, Erving (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Bentam Doubleday Dell Publishing Group.
- Gregson, Nicky; Metcalfe, Alan & Crew, Louise (2007). "Identity, mobility, and the throwaway society." *Environment and Planning D. Society and Space*, 25 (4).
- Gunnemark, Kerstin (1991). *Våra liv i Kortedala: Kvinnor i två generationer skriver och berättar*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin (1998). *Hembygd i storstad – om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser* (diss.). Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin (2004). *Minnenas Galleri – om minnesskåp och kulturarv*. Stockholm: Carlsson.
- Gunnemark, Kerstin (red) (2016). *Sommarliv: Minnen, drömmar och materialitet*. Stockholm/Göteborg: Makadam.
- Maycroft, Neil (2009). "Not moving things along: Hoarding, clutter and other ambiguous matter." *Journal of Consumer Behaviour*, 8.

ATT VÄXA UPP MED MUSIK UNDER 1950-TALET
EN MINNESBERÄTTELSE FRÅN EN MUSIKALISK OCH
MEDIETEKNOLOGISK BRYTNINGSTID

ÅSA BERGMAN

Hemma i mitt arbetsrum står en tysktillverkad radiogrammofon av märket Graetz, modellen Altena Belcanto 534, tillverkad under åren 1957–58. Det är en väldigt vacker och påkostad möbel utförd i valnöt och bakom de två skjuddörrarna finns förutom en radio också en skivspelare med skivväxlarfunktion. Inuti träskåpet finns plats för skivor och i en utdragbar trälåda bakom en lucka döljer sig en rullbandspelare. Att möbeln återfinns i mitt arbetsrum kommer sig av att min man ärvde den tillsammans med ett drygt hundratal 78-varvsskivor av sina morföräldrar för ett antal år sedan. I dagsläget fyller radiogrammofonen mest funktionen som ett avlastningsbord, men sedan vi fick den i början av 2000-talet har den inspirerat oss att investera i en del 50-talsmöbler. Som musikspelare har radiogrammofonen dock spelat ut sin roll, i varje fall för oss som lever med den nu. Men med en bakgrund som ungdomsforskare och ett intresse för ungdomars identitetsskapande i förhållande till musik (Bergman 2009) har jag många gånger funderat över hur den användes och vad den betydde för

Radiogrammofonen där den står placerad idag. Foto: Åsa Bergman.

dem som växte upp med den under åren som följde på att den införskaffades. I den här artikeln vill jag därför ta tillfället i akt att fokusera på radiogrammofonens roll och funktion under senare delen 1950-talet utifrån en ung persons synvinkel. Detta har jag nu för avsikt att undersöka genom att intervjua min svärmor Inger som är född 1944 och som var i 13–14 årsåldern när medieapparaten köptes in.

Inger växte upp tillsammans med sin mamma, pappa och lillasyster på en mindre ort i Västsverige, där hennes pappa var verksam som fiskare. Under uppväxtåren var Ingers mamma hemmafru, men utförde också ofta sysslor kopplade till pappans fiskeföretag. Samtalet med Inger kom att kretsa kring frågor om hennes minnen av hur radiogrammofonen användes, framförallt av henne själv men också av övriga familjemedlemmar. Därtill kom vi att prata en hel del om den musik hon lyssnade på som ung. Inför intervjun passade jag också på att gå igenom och katalogisera låtarna i skivsamlingen och i samtalet berördes även Ingers minnen av musiken på 78-varvsskivorna. Fokus i den här studien är

med andra ord både inriktat mot minnen av radiogrammofonen och stenkakorna som artefakter, samt mot den musik som tillgängliggjordes genom apparaturen. Undersökningen äger därmed rum i skärningspunkten mellan musiklyssnandets praktik och dess materialitet (jfr Gunnemark 2016).

En tid präglad av förändringar

I en bok baserad på självbiografiska berättelser av människor födda mellan 1916 och 1942 beskriver Kerstin Gunnemark (2006:12) 1950-talet som en utpräglad brytningstid med tanke på hur ”moderniteten gjorde sitt intåg i många svenska hem”. Men även om vardagen till följd av det kom att förändras för de allra flesta, var moderniteten samtidigt inte lika given för alla och överallt. Snarare, hävdar Gunnemark, bör 50-talet också förstås som ett decennium fyllt av paradoxer. Ofta är det dock föränd-

*Till vänster bakom skjutdörrarna finns radioapparaten.
Foto: Åsa Bergman.*

ringar som står i fokus när den aktuella tidsperioden framställs, inte minst när det sker med utgångspunkt från unga människors livsvillkor och kulturskapande. 50-talet brukar i det sammanhanget ofta karaktäriseras som en unik tidsperiod med tanke på hur ungdomars levnadsvanor kom att präglas särskilt mycket av de samhällseliga och kulturella förändringsprocesser som följde på andra världskrigets slut. För när de ekonomiska villkoren förbättrades och ungdomar blev en mer köpstark grupp jämfört med tidigare generationers unga, skapades förutsättningar för en tonårsmarknad där livsstilserbjudande i form av musikstilar och andra typer av stilsymboler kunde cirkuleras och konsumeras (Fornäs, Lindberg & Sernhede 1994). Och att en ungdomskultur med en egen musikstil etablerades under mitten av årtiondet bidrog också till att tonåringar på ett tydligare sätt än tidigare kom att utmärka sig som grupp i förhållande till vuxna. En av informanterna vars berättelse återges i Gunnemark (2006:64) vittnar också om att rock'n'rollen dessutom genererade "en djup musikalisk klyfta mellan generationerna" (se också Bergling 2014).

Även när det gäller medieutbudet brukar 1950-talet framställas som en omvälvande period. I en nyligen publicerade avhandlingsstudie som både undersöker människors beskrivningar av radiolyssnande idag och minnen av lyssningserfarenheter kopplat till radioapparater längre tillbaka i tiden, karaktäriseras årtiondet som en utpräglad brytningstid (Franzén 2021). Att villkoren för att lyssna på musik via radio förändrades under 50-talet beskrivs både vara kopplat till de många nya medieapparater som lanserades och till att programutbudet reformerades. När det gäller medieapparater kopplat till radiolyssnande utgjordes förändringen bland annat av att transistorradioapparater ersatte de så kallade elektronrörapparaterna, vilket i sin tur skapade förutsättningar för ett mobilt radiolyssnande. I fråga om programutbud bestod förändringen i att utländska kommersiella radiostationer som Radio Luxembourg och piratradiostationerna Radio Syd och Radio Nord etablerades som konkurrenter till Sveriges Radio (eller Radiotjänst, som bolaget hette innan 1957). Dessa kommersiella stationer spelade nästan uteslutande den nya tidens ungdomsmusik och var en starkt bidragande orsak till att Sveriges Radios kanal- och programutbud utökades. Under 50-talet tillkom ytterligare en

kanal och i början av 60-talet introducerades först melodiradion och snart där efter också P3, en kanal som redan från start kom att inriktas mot populärmusik och med en ung publik som målgrupp (Franzén 2021).

Också gällande skivutgivning kan 1950-talet beskrivas som en brytningstid och enligt Alf Björnberg (2020), som undersökt hur ljudmässiga kvaliteter framställdes i marknadsföring av grammofoon- och radioapparater i Sverige de senaste hundra åren, präglades 50-talet bland annat av att vinylskivan konkurrerade ut de så kallade stenkakorna, dvs 78-varvsskivorna. En annan förändring på medieteknikområdet under 50-talet var att radiogrammofoner av det mer påkostade slaget, som den i mitt arbetsrum och som under första halvan av decenniet blev allt vanligare som möbel och inredningsdetalj i hemmen, mer och mer kom att ersättas av transistorradioapparater. Slutet på radiogrammofonens storhetstid kopplar Björnberg till ytterligare en medial brytpunkt, tv-mediets utbredning och till att tv-apparater blev mer vanligt förekommande i hemmen. Att tv:n gjorde sitt intåg i många svenska hem under slutet av 1950-talet vittnas också om i Gunnemarks avhandlingsstudie där vardagslivet i Göteborgsstadsdelen Kortedala studeras utifrån kvinnors synvinkel. I den berättas det om hur tv-apparaten genom sitt många gånger exklusiva utförande, ibland inbyggd i en liknande möbel som radiogrammofonen, kom att bli "folkhemmets viktigaste statussymbol" (Gunnemark 1998:249).

Med tanke på att förändringarna på det musikteknologiska området under 50-talet i väldigt hög utsträckning relaterar till ett förändrat musikutbud, går årtiondet att förstå som en brytningstid präglad av såväl medialiserings- som musikaliseringsprocesser. För medan medialisering enligt Tobias Pontara och Ulrik Volgsten (2019:263) handlar om "hur kommunikativa handlingar och medier långsiktigt påverkar varandra", karaktäriseras musikalisering av "en process som kännetecknas av en ökande närvaro av musik i kultur och vardagsliv". Och det är just i skärningspunkten mellan dessa processer som intervjusamtalet med Inger kom att kretsa, dvs kring hennes minnen av hur radiogrammofonen användes och den musik som förekom i hemmiljön under hennes uppväxt på 50- och början av 60-talet.

Radions betydelse för tillgången till ny musik

Av Ingers berättelse framkommer att radion under senare delen av 1950-talet hade lite av en särställning som musikkanal. Det var nämligen via radion som det var lättast att lyssna på dåtidens populärmusik och den radiostation hon beskriver som särskilt betydelsefull i det sammanhanget är Radio Luxembourg. Via denna station fick Inger tillgång till musik hon både gillade att lyssna på och gärna dansade till hemma i vardagsrummet:

Vi spelade mycket från Radio Luxembourg och sen lyssnade vi väldigt mycket på popprogrammen och sen dansade vi förstår du, jag och en kompis. Vi hade heltäckningsmatta så vi var mycket på mattan och så dansade vi och lärde oss de här rock'n'roll stegen, så vi lyfte varandra och gjorde sånt. (...) Sen showdansade vi också. Vi skulle va som Shirley McLaine och dom. Då satte vi på en skiva från bandspelaren eller nåt radioprogram och så showade vi.

Radio Luxembourg var en Londonbaserad radiostation som enligt Sten Berglind (2014:48) spelade "låtarna som alla ville höra, men som Sveriges Radio aldrig spelade". Stationen sände på mellanvåg 208 meter och nådde som mest ca sju miljoner unga runt om i Europa. Till veckans höjdpunkt hörde "Top twenty" som började klockan 23 på söndagskvällarna och höll på fram till midnatt. Att kanalen var en viktig källa till den nya rock'n'rollen vittnar även en berättelse i Gunnemark (2006:65) om. Utöver Radio Luxembourg nämner Inger också piratradiokanalerna Radio Syd och Radio Nord, som betydelsefulla eftersom de också gav tillgång till den musik hon tyckte om. Men hon berättar också om de ungdomsprogram som började sändas via Sveriges Radio när programutbudet breddades och populärmusikinslagen ökade i slutet av 50-talet:

Det var många sådana ungdomsprogram på radion på den tiden. Jag tänker på hon Kerstin Adams Ray, hon hade ju någonting. (...) Sen var det väl en del andra också.

De ungdomsprogram som Inger nämner här visar inte bara på hur programutbudet i radio blev mer inriktat mot den nya tidens musik under slutet av 50- och början av 60-talet, utan indikerar också att ungdomar vid denna tidpunkt betraktades som en relativt homogen grupp. Bilden av unga som en enhetlig grupp ligger också i linje med hur forskare karaktäriserat ungdomskulturen under 50-talet. För det är först under slutet av 60- och början av 70-talet som ungas kulturella vanor börjar diskuteras i termer av subkultur, motkultur och mainstreamkultur (Bjurström 1997). Att ungdomskulturen längre fram blivit ännu mer diversifierad och individualiserad visar min egen avhandlingsstudie på (Bergman 2009). I den framkommer att radiolyssnandet förstås på ett diametralt annorlunda sätt av ungdomar i början av 2000-talet jämfört med på 1950-talet.

De ungdomar som medverkade i min studie var nämligen väldigt angelägna om att distansera sig ifrån radiomusik och i stället manifesteras individualitet, självständighet och stilmedvetenhet i förhållande till låtval. Radiomusiken, det vill säga mainstreammusiken på de kommersiella radiostationerna, förknippade de med en yngre publik som ännu inte fullt ut gör egna aktiva val. Den typen av radiolyssnande som Inger framhåller som ett medvetet val när hon var ung, just för att den tillhandahöll den musik som var populär, förefaller i början av 2000-talet i stor utsträckning ha spelat ut sin roll.

Att radiomusiken var viktig när Inger växte upp framgår också av hennes berättelse om hur bandspelaren användes för att spela in låtar från radion. När familjen köpte radiogrammofonen hade de redan en sk Tandbergsbandspelare, men eftersom den var för stor för att få plats i den utdragbara lådan som bandspelaren var tänkt att placeras i fick de införskaffa en ny bandspelare: "...så vi fick köpa en lite mindre då, och den använde vi ju jätteflitigt. Den använde vi mer än själva grammofonen." Och det var den nya bandspelaren Inger använde för att spela in låtar från radion. Och detta beskriver hon möjliggjorde att lyssna på favoritlåtarna om och om igen:

Vi spelade in själva, vi spelade in massor, så att vi använde den väldigt mycket. Vi spelade in från radion. Det var ju så bra att då spelade man bara in och så stoppade vi, så man behövde ju inte ha in hela programmet utan man tog skivorna. Den använde vi ju jättemycket.

Den bandspelare som köptes in för den nya möbelen var en Magnetophon 75T av märket Telefunken tillverkad runt 1958–59, det vill säga vid samma tidpunkt som radiogrammofonen. Liksom den tidigare Tandbergbandspelaren är detta en rullbandsspelare som liksom radion och grammofonspelaren finns väl bevarad inne i möbelen. Kvarlämnat i gott skick finns också ett tiotal askar med egeninspelade rullband. På ett av dem finns noteringar om rocklåtar från 50-talet, på andra finns inspelade språkkurser från radio. På ytterligare några rullband finns inspelade samtal bevarade från när någon långväga gäst varit på besök. Enligt Toivo Burlin (2019) som undersökt förekomsten av inspelningsteknik för hemmabruk under perioden 1949 till 1957, var det just under 1950-talet som heminspelningsapparaturler etablerades som en konsumentprodukt i Sverige. Och om trådbandsspelaren var mest vanligt förekommande första halvan av 50-talet, fick rullbandsspelaren enligt Burlin ett brett genomslag runt 1953.

Men att bandspelare tillhandahölls för privat bruk betydde samtidigt inte att de återfanns i var och varannat hem. Sättet som Inger beskriver sig ha använt bandspelaren för att spela in låtar från radion framhålls i Franzéns studie snarare som ett fenomen som blev vanligt under 1980- och början av 90-talet. Många av hennes informanter födda på 70- och 80-talet vittnar om hur "Trackslistan" med Kaj Kindvall utgjorde en viktig källa till ny musik och att många bänkade sig vid radioapparaterna på lördags-eftermiddagarna och då spelade in sina favoritlåtar med hjälp av en kassetbandspelare (Franzén 2021). Att Ingers hem var väl utrustat musikmediemässigt beror enligt henne själv på att det fanns ett specialintresse för radioapparater, teknik och musik hos hennes föräldrar, och då i synnerhet hos hennes pappa. Intresset för teknik inbegrep också en drivkraft att utveckla egna innovationer,

*Bakom den vackra valnötssluckan återfinns bandspelaren och rullband.
Foto: Åsa Bergman*

som att sprida ljudet till fler rum och göra det möjligt att lyssna på fler platser än i vardagsrummet:

Sen hade mamma och pappa, de hade dragit högtalare både till källaren, till pappas arbetsrum, och till det rummet han byggde sina båtar, och sen till sovrummet hade vi och jag tror vi hade en högtalare på överplanet också. (...) ...pappa var väldigt intresserad av sånt. (...) Och sen var det så roligt med den grammfonen också för den hade pappa kopplat till högtalarna så den kunde vi vrida på en knapp och så kunde vi ropa på honom i källaren när maten var klar. (...) Det tyckte vi var jättekul när vi fick ropa på honom [skratt]

Beskrivningen av hur det drogs kablar till många olika rum kan förstås som att radiogrammfonen utgjorde en centralpunkt och fyllde en viktig roll som musikspelare i Ingers hem. Och att musiken tillgängliggjordes på flera platser i huset innebär också att föreställningen om vardagsrummet som den givna platsen för

musiklyssning i hemmet under 50-talet på en och samma gång utmanades och vidmakthölls (se exempelvis Volgsten 2019).

Radiogrammfonens skivspelarfunktion

Som nämns ovan är skivspelaren som ingår radiogrammfonen utrustad med en skivväxlarfunktion, vilket betyder att den går att ladda med flera skivor samtidigt och att dessa kan spelas i följd utan avbrott mellan låtarna. Utifrån Ingers berättelse finns därtill ytterligare en funktion hos skivspelaren:

...sen var ju grammfonen väldigt fiffig på det viset att den gick att ställa om. Det var ju diamantnålar och vi hade en nål för 78-varv och en nål för 33- och 45-varvsskivor, så det var både för stenkaka då och vinylen.

Möjligheten att skifta nålar och därmed hantera samtliga tre skivrotationshastigheterna var enligt Björnberg (2020) vanligt förekommande i radiogrammfonsammanhang från ungefär 1952 och framåt, det vill säga ett par år efter att utgivningen av musik på vinylskiva tog fart. Men även om grammfonspelaren kunde hantera både vinyl och stenkakor förstår jag det på Ingers berättelse som att den nästan uteslutande användes för att spela vinylskivor. Det skulle kunna förstås mot bakgrund av att den kommer in i hemmet under slutet av 50-talet och att vinylskivan då är ett väl etablerat format. Inger berättar också om en tidigare grammfonspelare som endast kunde spela 78-varvsskivor, så sannolikt var stenkakorna inköpta långt innan radiogrammfonen kom in i bilden. Med tanke på mängden stenkakor som fanns i hemmet tror Inger att dessa var inköpta under en längre tidsperiod.

En av de låtar Inger minns särskilt väl att den spelades på radiogrammfonen är "Rock around the clock" med Bill Haley som familjen hade på EP. Skivan finns inte med på den förteckning över ett drygt 60-tal vinylskivor som finns kvarlämnad och vars koppling till radiogrammfonen framgår av att de är inskrivna för hand i ett förtryckt häfte med benämningen "Schallplattenverzeichnis" [vinylskivförteckning] med Graetz logotyp på. Av de listade låtarna framgår dock att det fanns andra rocklåtar i samlingen, bland annat

*I den högra delen finns förutom skivspelaren också plats för skivor.
Foto: Åsa Bergman*

”Tutti Frutti” med Pat Bone och ”I was the one”, ”Heart break hotel”, ”Jailhouse rock” samt ”Love me tender” med Elvis Presley. Som Inger minns det tillhörde skivorna i första hand de vuxna. Det bekräftas också av att någon skrivit: ”mammans och pappas EP-skivor” på insidan av häftet. Men det fanns samtidigt skivor som Inger betraktade som sina egna:

Vi barn hade ju inte mycket skivor, men jag vet jag hade Elvis ”Loving you” hade jag och sen så fick jag en skiva med Miles Davies, en LP-skiva när jag tog Realen.

Med tanke på att inte heller Elvis Presleys ”Loving you” eller Miles Davis-skivan finns med i förteckningen skulle det kunna förhålla

ingen sång jag kan hitta och utifrån vad jag kunnat googla mig till är detta en Little Gerhard-låt från början av 1960-talet. Det kan naturligtvis ha funnits en tidigare sång med samma titel och som Little Gerhard inspirerats av, eller rent av gjort en cover-version på. En annan möjlighet är att Ingers minne av själva musiken är starkare än av det skivformat låten gavs ut på.

Att andelen barnskivor i stenkaksamlingen är få, liksom att de utgörs av sånger ur Alice Tegnér's "Sjung med oss mamma" och av berättelser av Astrid Lindgren, kan förstås som att det var de vuxnas musikintresse som avgjorde vilka skivor som köptes in. Men att det endast finns ett par utpräglade barnskivor i samlingen speglar också det faktum att utgivningen av barnfonogram i början av 50-talet fortfarande är en relativt begränsad företeelse. Och enligt Kajsa Paulsson (2006:97) som studerat just fonogramutgivningen för barn mellan åren 1904 och 1980 var också gränserna mellan vad som betraktas som vuxensskivor och barnskivor mer flytande innan barnskivan etablerades som en kommersiell produkt. Enligt Paulsson skedde det runt år 1955.

Lyssningsmobilitet och ljudkvalitet

Att det fanns ett stort intresse för medieapparater och musik i Ingers barndomshem framgår inte minst av de många olika musikspelare hon berättar om från sin uppväxt. Före radiogrammofonens tid fanns som tidigare nämnts en skivspelare för 78-varvsskivor och senare köptes också en resegrammofon in:

Ja sen hade vi en sån liten reseskivspelare, hade vi som vi hade med oss när vi hade skoldanser, och då var det EP-skivor som gällde. Den använde vi ju jättemycket (...) och så tog alla med sina skivor som de hade. Det var kul.

En annan medieapparat som gjorde musiklyssnande mer mobilt vid slutet av 50-talet var transistorradion (Franzén 2021). Inger berättar också om en egen transistorradio hon köpte i början av 60-talet. Dock är det inte mobiliteten som står i fokus för hennes berättelse om den utan ljudkvaliteten:

...sen fick eller köpte jag en transistorradio i samma märke som den stora. Och den hade jag ju med mig i många många år. Den var nog med till 70-talet tror jag. Men den införskaffade jag inte förrän jag gick på gymnasiet tror jag. (...) men det var väldigt viktigt att det skulle vara samma märke ser du [skrattar]

Intresset för teknik som fanns i Ingers hem, särskilt förkroppsligat i hennes pappa, var också kopplat till ett intresse för ljud. För vad det verkar var det inte bara viktigt *vad* man lyssnade på utan också *hur* det lät. Inger nämner också att en av de saker hon gillade allra mest med radiogrammofonen, förutom att den var en vacker möbel, var att den hade en sådan fantastisk ljudkvalitet: ”Och det jag tyckte mest om, var att den var jättefin, stor och pampig, men vilket ljud det är i den och jag älskar det ljudet”.

Att Inger understryker betydelsen av ljudet i både radiogrammofonen och att det togs hänsyn till ljudkvalitet när musikapparater köpts in kan förstås i relation till att kvaliteten när det gäller ljudåtergivning enligt Björnberg (2020) fick en allt mer framträdande roll i marknadsföringen av musikapparater från cirka 1954. Fortfarande betraktades enligt Björnberg dock high fidelity, eller hifi som det också kallas, som något lite exklusivt och statusfyllt ur ett konsumentperspektiv vid den här tidpunkten. Så att ljudkvalitet betonades bör förstås vara starkt kopplat till det intresse och den fascination för musikteknologiska apparater som fanns i Ingers hem under hennes uppväxt.

Avslutning

Det framgår tydligt i samtalet med Inger att hon vuxit upp i en tid av stora förändringar på musik- och medieområdet. Radiogrammofonen som samtalet kretsade kring kan med tanke på hur den kunde användas både till att spela föräldrarnas stenkakor och att lyssna på den nya tidens musik från radio och vinylskivor förstås som en länk mellan den gamla och nya tidens musik. Liksom i berättelser som återges i Gunnemark (2006) framkommer i samtalet med Inger hur rock'n'rollen uppfattades som en särskilt attraktiv musikstil och att den dessutom inspirerade till dans och andra aktiviteter. Någon konflikt mellan generationerna

*Stenkakor förvarade i specialtillverkade band med plats för 15 skivor.
Foto: Åsa Bergman*

inom hemmets väggar förefaller dock inte den nya rockmusiken ha genererat. Föräldrarna förefaller ha varit uppmuntrande till all typ av musik och har också ombesörjt inköp av ett flertal skivor med de nya rock'n'roll-artisterna. Men samtidigt som rock'n'rollen gör sitt intåg i Ingers vardag som tonåring lever minnen från barndomens musikupplevelser kvar, både i form av musik som hon och andra i familjen lyssnat på och från låtar som hennes pappa sjungit i olika vardagliga situationer i hemmiljön. Så att 1950-talet utgör en brytningstid bekräftas av Ingers minnen från uppväxten i en musik-, ljud- och medieteknikintresserad familj.

Referenser

- Berglind, Sten (2014). *Rock pretty baby!: tonårsrevolten i 50-talets Sverige*. Stockholm: Bonnier fakta.
- Bergman, Åsa (2009). *Växa upp med musik. Ungdomars musik-användning i skolan och på fritiden*. Göteborg: Skrifter från musikvetenskap, Göteborgs universitet 93 (diss).
- Bjurstöm, Erling (1997). *Högt och lågt. Smak och stil i ungdomskulturen*. Umeå: Boréa (diss).
- Björnberg, Alf (2020). *En trovärdig Illusion av musik Den svenska hifi-kulturens uppgång och nedgång*. Lund: Mediehistoriskt arkiv 46.
- Burlin, Toivo (2019). "Trådspelaren och rullbandspelaren: Interaktivitet och konvergens i tidig magnetisk amatörinspelning 1949–1975". I Volgsten, U. (red) *Musikens medialisering och musikaliseringen av medier och vardagsliv i Sverige*. Lund: Mediehistoriskt arkiv 44.
- Fornäs, Johan, Lindberg, Ulf & Sernhede, Ove (red) (1994). *Ungdomskultur, identitet, motstånd*. 4:e upplagan Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Franzén, Elin (2021). *Radio. Vardagsliv tillsammans med ett massmedium*. Lund: Mediehistoriskt arkiv 51 (diss).
- Gunnemark, Kerstin (1998). *Hembygd i storstad. Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige (diss).
- Gunnemark, Kerstin (2006). *Ung på 50-talet om förälskelser, mode och boende i en brytningstid*. Stockholm: Bilda förlag.
- Gunnemark, Kerstin (2016). "I kontrast till urban livsföring". I Gunnemark, K. (red) *Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg: Makadam förlag
- Paulsson Kajsa (2006). *Nu så ska du få höra. Svenska musikfonogram för barn 1904–1980*. Göteborg: Skrifter från musikvetenskap, Göteborgs universitet, 81 (diss).
- Pontara, Tobias & Volgsten, Ulrik (2019). "Musikalisering och medialisering". I Volgsten, U. (red) *Musikens medialisering och musikaliseringen av medier och vardagsliv i Sverige*. Lund: Mediehistoriskt arkiv 44.
- Volgsten, Ulrik (2019). "Vardagslivets fonografi: grammofonspelande i Sverige 1903–1945". I Volgsten, U. (red) *Musikens medialisering och musikaliseringen av medier och vardagsliv i Sverige*. Lund: Mediehistoriskt arkiv 44.

PÅ IRRVÄGAR I MINNENAS GALLERI

PIA LUNDQVIST

Jag får syn på den där skålen och plötsligt är det som om jag, likt Alice i underlandet, sugs ner genom ett hål i tiden, till en annan plats, till en helt annan tid. Jag står på en grön äng med smörblommor och rödgröna ax av ängssyra och ser det röda torpet med sin veranda framför mig. Om man tittar noga ser man att ytterväggarna är klädda av masonit med den skrovliga sidan utåt i stället för panel. Till vänster om mig en stubbe efter en gran som måste ha varit gigantisk. Där växer en bondpion och en veronika vars blå blommor doftar kanel. Lite längre bort uthuset med sina tre allmogebå dörarrar. Verkstad, vedbod och längst till höger utedasset. En gjuten betongtrappa leder upp till var och en av dörarrarna. När jag många år senare återvänder till platsen finns där bara två dörarrar. Dasset är borttaget, även dess dörr. Platsen är torpet Skalleved i Kållerstads socken i sydvästra Småland.

Anblicken av skålen tar mig in genom köksingången på baksidan, genom ett kök med järnspis och turkosmålad korkmatta och fram till den bruna dörren som leder upp på vinden. Trappan av breda, slitna furuplankor är brant, nästan som en stege. Väl uppe strömmar solljuset in genom ett litet fönster, hundratusentals

Torpet Skalleved tidigt 1970-tal. Foto: Aina Lundqvist.

damppartiklar dansar i ljuskäglan. På golvet väskor och lådor med gamla grejer. Ett par kryckor av trä som tillhört Viktor som en gång ägt torpet. Och där ser jag skålen tydligt framför mig, bland saker i en brun kartong. Jag tror mig veta säkert att det är här på denna specifika plats som jag upptäcker den lilla vitgråaktiga porslinskålen, med blågrön dekor föreställande flygande fiskmåsar.

Kerstin Gunnemark har i sin forskning lyft fram vardagsföremål som ett viktigt folkligt kulturarv som väcker erfarenheter till liv. Tingen har en alldeles särskild förmåga att aktivera minnen inom oss. Också känslor som glädje, sorg eller sentimentalitet (Gunnemark 2004). I det här fallet är kopplingen mellan ett stycke död materia och mina minnen och känslor helt uppenbar.

Denna text tar sin utgångspunkt i det nätverk av betydelser och relationer som förbinder människa och ting. Porslinskålen blir mitt exempel. Inledningsvis diskuteras kopplingen mellan människor och föremål. Därefter analyseras skålen både utifrån dess materiella och icke-materiella aspekter. Först dess fysiska egenskaper, därefter dess tillkomstsammanhang och dess användning. Slutligen diskuteras skålens värde och dess förmåga att aktivera minnen.

Torpet Skalleved år 2020. Foto: Pia Lundqvist.

Människan och tingen

Människor och föremål är tätt förbundna med varandra. Människan har alltid skapat artefakter, ända sedan de första grävpinnarna och amuletterna tillverkades. Möjligen kan man dra det så långt som att säga att detta att skapa föremål för olika ändamål – praktiska, religiösa eller estetiska – är något som definierar vad det är att vara människa. Men föremålen skapar också människan. Under senare decennier har teorier om hur människor och ting ingår i nätverk som interagerar och gör handlingar möjliga som inte skulle vara möjliga annars. Därmed kan även den icke-mänskliga världen tillskrivas agens (Latour 2005). Föremålets betydelse för att förstå det förflutna eller samtiden har rönt stort intresse bland forskare av olika discipliner och traditioner långt innan dess. Konnässörskapet har varit viktigt inom museivärlden och bland exempelvis konstvetare och designhistoriker. Textilvetare räknar trådar per tum med hjälp av lupp för att analysera en vävnad och är förtrogna med en hantverkstradition där den tysta kunskapen, handlaget och

känslan för det taktila är självklara. Arkeologer, historiker, etnologer och antropologer har haft andra ingångar till föremålsstudier, men också friskt lånat teoretiska perspektiv och angreppssätt av varandra (Taylor 2005; Forsberg & Sennefelt 2014). De flesta är dock överens om att materiell kultur handlar om förhållandet mellan människa och ting och alla de relationer som uppstår där emellan. Det handlar inte bara om föremål i sig och dess historia, utan också om känslor, tankar och ideologier (Forsberg & Sennefelt 2014:14).

Vardagslivets materiella villkor utspelar sig mot en fond av sociala hierarkier, identiteter, kulturella normer och ekonomiska och politiska förhållanden, och mening skapas i relationer mellan människor och ting (Harvey 2009). Tingen har ibland betraktats som representationer för djupare underliggande strukturer. I andra fall har föremålet fungerat som ett slags centrum som ringar in skilda större historiska, sociala, ideologiska eller ekonomiska sammanhang. Henry Glassie skriver att begreppet materiell kultur är motsägelsefullt, eftersom kultur är immateriell och handlar om inre tankemönster, osynliga och skiftande. Han talar om materiell kultur som kultur som materialiserats (Glassie 1999:41). Uppdelningen mellan det materiella och immateriella, liksom uppdelningen mellan människa och ting har alltså utmanats. Föremål ses inte bara som reflektioner utan som aktiva och självständiga (Harvey 2009: 3).

Ting kan därmed också förmedla idéer, påverka normer och förändra beteenden (Jordanova 2012:5f). Ta en sådan sak som porslin som exempel: Under 1600-och 1700-talen spreds ostindiskt porslin i Europa, främst bland välbärgade grupper. Samtidigt försökte européer att efterapa tekniken för att kunna producera inhemskt porslin. I Meissen tillverkades det första "äkta" porslinet i Europa under tidigt 1700-tal. Porslin, eller billigare varianter som fajans, slog igenom på bred front under 1800-talets första hälft parallellt med att bruket av kaffe och te introducerades. De nya varma dryckerna skapade en marknad för koppar, fat och kannor (Ahlberger 1996:91; Müller 2004:233f). De inhemska producerade efterapningarna hämtade sina förebilder i det äkta kinesiska porslinet. Berättelsen om porslinets införande i Europa och Sverige knyter an till övergripande historiska processer, som

Skålen Öresund. Formgivare Nic Hyllestad, Gustavsbergs porslinsfabrik. Foto: Pia Lundqvist.

globaliseringen och konsumtionssamhällets framväxt. Introduktionen av porslin i hushållen kan också kopplas till frågor om status, iögonenfallande och avgränsande konsumtion, så som den tolkats av Veblen (1899/2007) och Bourdieu (1979/2010). Nya vanor och umgängesformer växte fram där det nya moderna porslinet, tillsammans med kaffe eller te, ingick i rekvisitan: Frukost med varm dryck, kafferep och eftermiddagste (Smith 2002:183–187; Berg 2005:228–230). I Sverige minskade också brännvinskonsumtionen i takt med att kaffedrickandet etablerades (Ahlberger & Mörner 1993:101).

Skålen som materia – sinnesintryck

Jag börjar i själva föremålet, den kunskap jag kan få utifrån mina sinnesintryck. Skålen är av vad jag uppfattar som porslin. Den känns ganska tung i handen, i förhållande till sin ringa storlek. När jag slår med en tesked mot den hörs ett något stumt och slamrigt

ljud, inte alls lika klangfullt som när jag jämför med min kaffemugg i arabia-porslin, vilken också genererar en högre ton.

Skålen är rund med en diameter av 14 centimeter upptill och en bottenplatta som är sex centimeter. Den är ungefär 7,5 centimeter hög. När jag ställer den på vågen visar siffrorna 254 gram. Siluetten visar en vackert rundad form som två centimeter från skålens övre kant buktar ut i en mjuk linje. Ytan är blankt glaserad och känns jämn och lite kall när man stryker med handen över den. Men när man håller den mot ljuset ser man ojämnheterna. Repor, men framför allt märken av små dammkorn som verkar ligga under glasyren, syns här och var. På undersidans sockel är glasyren ojämnt fördelad. På vissa ställen extra tjock, på andra nästan obefintlig. Anar jag ett fingeravtryck på ett ställe?

Dekoren löper i en bård längs skålens utsida strax nedanför dess övre kant. Upptill går en vit våglinje, inramad av konturer på båda sidor. Den nedre konturlinjen verkar vara både tjockare och mörkare, vilket ger en känsla av tredimensionalitet. Ovanför våglinjen är en treklöverliknande form är placerad i varje "vågda". Bakgrunden är tonad av små, små prickar, vilket i ögat ger intrycket av en skuggning. Under den böljande våglinjen löper mönster, dels bestående av en flygande mås, dels en triangulär form med spetsen nedåt. Dessa nedåtpekande, nästan rätvinkliga trianglar består i sin tur av sex fiskfjällsliknande blomformer, tre överst, två under och en längst ned. Ett snarlikt mönster, fast i relief, återfinns på den danska servisen Måsen. Varje blomform är inramad av en mörk konturlinje. Under trianglarna finns en rundad rombisk form, fylld av samma små grafiska prickar som andra detaljer, indelad i fyra fält. Vid en snabb anblick tänker jag "blomma", men när jag stirrat på den en stund i jakt på ord så ser jag att linjerna inuti romben också skulle kunna läsas som en svastika.

Mellan varje triangel avbildas en flygande mås. Det är en kon-
turteckning som visar fågeln vänd med huvudet åt vänster. Den vänstra vingen är lyft och dess undersida är vänd mot betraktaren. Mörka linjer markerar vingens fjädrar, som är längre ju närmare vingspetsen de sitter. Samtidigt löper en elegant bågformad linje från fågelkroppens mitt och vidare upp längs fågelvingen. Måsens högra vinge är även den lyft, men på den är det ovansidan man ser. Fågelstjärten ser lite avhuggen eller malplacerad ut, som lite

Skålen Öresund. Detalj av måsen. Foto: Pia Lundqvist.

slappt hängande fransar i nedre högra hörnet av figuren. Två korta ben sticker ut under fågelns buk, snett vinklade mot höger. Hela fågelns nederdel är dekorerad med små korta, lite böjda streck som markerar fjäderdräkt. Måsens öga är mandelformat och ett svagt streck ovanför får mig att associera till ögonbryn. Näbben består av två relativt tjocka parallella streck som pekar mot vänster, svagt nedåt. I kombination med det spetsiga ögat ger det ett litet komiskt intryck, som om ansiktet hade mänskliga drag.

Under varje mönsterparti löper ett band bestående av små ihålliga cirklar i en bågformad bård runt skålen. Det ser ut som ett pärlband som fästs upp kring en rad små runda blommor med sex kronblad. Sammanlagt bildar pärlbandet nio halvcirklar, där varannan pryds av den flygande måsen och varannan av det triangulära fiskfjällsmönstret. När jag vrider skålen runt upptäcker jag att fem triangelmönster finns, men bara fyra måsar. Mönstret har alltså inte gått jämt ut i förhållande till skålens diameter. Skarven i det löpande mönstret syns tydligt mellan två fiskfjällstrianglar. Vid en närmare anblick ser jag också att konturlinjerna här och var är svaga eller fattas helt och hållet. En av måsarnas bortre vänstra vinge ser ut att ha gått av på mitten.

*Skålen Öresund. Skarven mellan mönsterbårderna.
Foto: Pia Lundqvist.*

I botten finns en stämpel i samma blågröna färg som dekoren, föreställande ett stockankare med en tvinnad tamp i ankarets övre ögla. På en halvcirkelformad banderoll står Gustafsberg (stavat med f) textat med tidstypiska gemener, medan en horisontell banderoll över den anger servisens namn, ÖRESUND, med versaler. Strax ovanför stämpeln en fördjupning porslinet, siffran 0 inpressad i den då fuktiga leran.

Insidan, det är framför allt den jag minns från barndomen, är fylld av ljusbruna fläckar. Vid en hastig blick skulle man kunna tro att fläckarna är smuts som skulle gå att diska bort. Men också fläckarna ligger under glasyren. Allra mest i skålens botten, som känns skrovlig mot fingertopparna. Tre streck i det bruna visar sig vara flagor där glasyren lossnat. Jag minns att jag tyckte skålen var så vacker! Men också att jag blev besviken på de fula fläckarna som inte gick att avlägsna.

Vid en bildsökning på nätet lyckas jag inte hitta någon skål som är identisk med mitt exemplar, men väl andra, större skålar i samma serie. På dessa är även insidan dekorerad med samma bår-

der som beskrivits ovan. Mönstret ser tydligare ut, linjerna bryts inte. Är skålen i min ägo ett misslyckat exemplar, eller en prototyp av något slag?

*Skålens botten har missfärgning under glasyren.
Foto: Pia Lundqvist.*

Gustavsberg och slitet på fabriken

Skålen hör till servisen Öresund som tillverkades på Gustavsbergs porslinsfabrik under perioden 1913–1941. Fabrikens karaktäristiska ankarstämpel har förändrats över tid, och finns i en mängd olika versioner. Vid jämförelser av olika stämplars och dess typografi sluter jag mig till att skålen har tillverkats i början av perioden, troligen 1910-talet. I en notis i *Aftonbladet* (2020-06-06) framgår att fabriken namn allt oftare stavades med "v" i stället för "f" från och med 1924.

Jag råkar ha ett speciellt förhållande till Gustavsbergs porslinsfabrik, eller rättare sagt till en av dess arbeterskor. I min forskning om svenska missionärer i Fristaten Kongo stötte jag på Hulda Anderssons brev från 1898, där hon ansöker om att bli antagen till Svenska Missionsförbundets missionsskola. Den tjugotreåriga Hulda kände sig kallad att lindra nöden för Kongos barn. Hon skriver: "Ovissheten, om vilken som var Guds vilja och känslan att fabriken icke var min plats, gjorde det så mörkt för mig, synnerligast i början av mitt troslov, att jag såg hela livet förfelat, om jag skulle fortfarande vara där jag då var." I ansökningsbrevet framgår att Hulda var porslinsmålarska på fabriken, en utpräglad kvinnlig arbetsuppgift. Även hennes far och hennes fästman arbetade på fabriken. Hulda hade sökt sig till Friförsamlingens bönemöten och blivit frälst. Omvändelsen fick Hulda att vilja göra något viktigare och större med sitt liv. Drömmen om missionärsyrket hägrade och blev också verklighet ett år senare, då hon lämnade Sverige för att bli missionär i Kongo under drygt trettio år (Lundqvist 2018). Tanken att "fabriken inte var hennes plats" är knappast unik för Hulda Andersson. Men att läsa den i en arkivhandling mer än ett sekel efter att den formulerats gjorde mig påtagligt berörd.

Gustavsbergsfabriken grundades 1825 på Värmdö, drygt två mil öster om Stockholm, samtidigt isolerat på grund av begränsade kommunikationer. Den bebyggelse som vuxit upp kring fabriken kring sekelskiftet 1900 var ett typiskt patriarkalt brukssamhälle, där fabriken ägare också ägde vägar, hus, trädgårdar, ångbåtar, livsmedelsbutiker och elektricitets- och vattensystem. Såväl dansbana som flera frikyrkliga missionshus kom till på bruksledningens initiativ (*Eld, lera och människor*). Jag föreställer mig att det var i ett av dessa missionshus som Hulda Andersson mötte Jesus, vilket senare ledde till att hon lämnade fabriken. Brukspatronen Wilhelm Odelberg ville skapa ett mönstersamhälle för fabriken arbetare. Det faktum att en fackförening bildades först 1919, nästan en mansålder senare än i övriga Sverige, har förklarats av de goda arbetsförhållandena (AB Gustavsberg). Denna slutsats står dock inte oemotsagd (jmf Wikander 1988; Bjerregaard 1991). När fabriken köptes av Kooperativa Förbundet 1937 hade fabriken moderniserats och elektrifierats. Kommunikationerna med Stock-

Gustavsbergs hamn efter år 1897. I förgrunden ses ångbåten Gustavsbergs VI. Foto: Sjöhistoriska museet.

holm hade förbättrats. Gustavsberg var fortfarande ett brukssamhälle, om än inte lika isolerat från omvärlden (Wikander 1988:40f).

I dag när intresset för gammalt porslin, inte minst från 1900-talets mitt, blivit stort är Gustavsberg framför allt förknippat med de kända formgivarna Wilhelm Kåge och Stig Lindberg. "Formgivarnas tid" på porslinsfabriken inleddes 1917 i och med att Wilhelm Kåge anställdes med det uttryckliga syftet att förnya designen i tidens progressiva anda. Svenska slöjdföreningens program pläderade för att konstindustrin borde förse de stora massorna med god och ändamålsenlig design, "vackrare vardagsvara" med Gregor Paulssons formulering (Wickman 1995:59–69). Gustavsbergfabrikens Axel Odelberg anammade uppropet. Kåges första servis Blå ros, även kallad "arbetarservisen", visades på hemutställningen på Liljevalchs konsthall samma år och kom i produktion 1918. Men publiken föredrog de gamla traditionella serviserna som exempelvis den snirkliga Fasan. Jane Fredlund skriver att Kåge var den som försåg svenska folket med *vackert* vardagsporslin. Mellan raderna framgår att folket nog hade ganska dålig smak, som föredrog det pråliga och utsmyckade (Fredlund 2001:66f). Modern, avskalad och rustik design framstod fortfarande på 1910- och 20-talen mest som något för den bildade och medvetna medelklassen. Fram mot 1930-talet verkar tiden ha blivit mer mogen för det moderna på bred front, vilket Kåges succé med den ikoniska

”folkhems-servisen” Pyro visar. När Stig Lindberg sedan slog igenom som designer efter andra världskriget var tiden kanske mer mogen för att modern och nyskapande design skulle få ett brett genomslag.

Men servisen Öresund kom alltså till före både Kåges och Lindbergs tid. Den designades av en av företagets försäljare, Nic Hyllestad, som arbetade för den danska marknaden (Fredlund 2001:64). Servisens dekor, med den flygande måsen för också tankarna till danskt porslin, liksom namnet. Man kan ana att just en försäljare hade näsa för vad folk ville ha. Öresund är med sin konurtecknade enkla mås mer sparsmakad och mindre lyxbetonad än ”Danmarks nationalservis” Måsen, tillverkad av Bing & Grøndahl och designad av Fanny Garde 1895 (Bing & Grøndahl). Förmodligen var Hyllestad inspirerad av den danska förlagan, och Öresund blev också en förhållandevis populär servis.

Arbetet vid Gustavsbergs porslinsfabrik visar sig vara väldokumenterat i litteraturen, som sammantaget ger en mycket detaljerad och initierad beskrivning av alla delmoment i tillverkningsprocessen och alla dess arbetsuppgifter och yrkesroller. Antologin *Bland blommerskor och tefatsfantomer* (2006) bygger på insamlade minnesberättelser från anställda med olika arbetsuppgifter. Även boken *Gustavsbergs porslinsfabrik: Människor och miljöer* (2007) baseras till stor del på minnesberättelser, samtidigt som fabriksmiljön beskrivs noga och dokumenteras genom foton från olika tidsperioder. Ekonomhistorikern Ulla Wikanders studie (1988) ger också en mycket noga beskrivning av arbetsprocessens alla moment, dess förändringar över tid, olika yrkesroller samt kvinnors och mäns titlar, arbetsförhållanden och status. Wikander visar att det rådde en strikt genusarbetsdelning på fabriken, där olika arbetsmoment var strikt genuskodade. De manliga arbetsuppgifterna hade högst status och avlönades bäst, även om vissa både manliga och kvinnliga uppgifter krävde stor hantverksmässig yrkesskicklighet. Kvinnor arbetade i högre grad med monotona rutinuppgifter, medan mäns arbeten var mer omväxlande. Däremot var kvinnors arbeten generellt sett inte fysiskt lättare än mäns under någon period i fabriken historia. När ny teknik introducerades bröts dock den strikta genusarbetsdelningens separerande mönster, exempelvis under den tid då servisen Öresund bör-

jade tillverkas. Vissa kvinnor gavs då möjlighet att få kvalificerade uppgifter vid nya typer av maskiner eller så kunde de bli gravörer eller gjutare (Wikander 1988).

Men hur tillverkades porslinsskålen? Nedan redogörs för tillverkningsprocessens olika moment på en övergripande nivå: formning, skråbränning, dekorerings, glaserings och den slutliga bränningen. Men först några ord om själva materialet. I dagligt tal talar vi om porslin rätt och slätt. Materialet kan dock uppdelas i en rad olika typer beroende på vilka olika råämnen som tillsätts porslinsleran. Är föremålet svagt genomskinligt när det hålls upp emot ljuset är det av fältspatsporcelain eller benporcelain, så kallat äkta porcelain (Lindgren 1962). Servisen Öresund tillverkades av det enklare materialet flintgods, och är alltså ogenomskinlig eller *opak*. Beteckningen opak lanserades på fabriken under 1880-talet som ett nytt ”starkt, formbart och vitare form av flintgods” (Arnö-Berg 1985).

Formningen av porslinsgods kan antingen ske genom drejning eller genom att godset formas med hjälp av gipsformar. En tredje och senare metod är gjutning. Användning av gipsformar var enklare och billigare än drejning och kom att bli den vanligaste vid fabriken från 1800-talets mitt. Lermassan pressades mot gipsmodellformar, till en början för hand. Från 1880-talet infördes halvmekanisk formning med hjälp av så kallade stegmaskiner, men stor hantverksskicklighet var fortfarande nödvändig. Efter formningen torkades och putsades godset.

Jag kan inte säkert avgöra om skålen i servisen Öresund var formad eller gjuten, men jag gissar att den är formad i gipsform. Wikander tillhandahåller i ett appendix en nyckel till formarnas signaturer. Inpressade bokstäver och siffror i godsets botten anger vilken arbetare som har format eller gjutit det. Stämplingarna infördes av ”kontroll- och löneutbetalningsskäl”. Formaren fick bara betalt för gods som kunde godkännas efter bränningen (Wikander 1988:83, 252). I min skål är alltså siffran 0, eller möjligen bokstaven O, inpressad. I förteckningen ges ingen förklaring till vad just den beteckningen står för.

Det formade och torkade godset brändes sedan en första gång innan det dekorerades, antingen genom målning eller tryckning. Dekoren på servisen Öresund verkar vara framställd med kopper-

tryck. Mönstret graverades då in i en kopparplåt som sedan färgades in så att färgen lade sig i alla ingraverade fördjupningar, medan överskottsfärgen avlägsnades från andra ställen av plåten. Trycket överfördes därefter till ett tunt papper som fästes på porslinet så att det ännu porösa godset sög till sig färgen, varpå pappret tvättades bort. Hela processen kan ses på en film från Gustavsberg från 1942 (*Eld, lera och människor*). Tekniken användes till monokroma mönster, men det var inte alla kulörer som fungerade. Den blågröna nyansen på porslinet Öresund var en av de färger som kunde användas. På skålen i min ägo kan man tydligt se hur en pappersremsa lindats kring dess kant, men att remsan varit lite för lång och därför gått omlott där skarvarna möts.

Efter dekoreringsen glaserades godset genom att doppas i en flytande glasyr. Innan dess skulle godset vara helt rent och dammfritt. Glasyren måste appliceras i ett jämnt lager, annars kan den spricka. När godset sedan bränts en andra gång i högre temperatur än vid den första bränningen ligger dekoren skyddad under glasyren. Glaseringen utfördes manuellt ända fram till 1960-talet. Porslinsindustrin var arbetsintensiv och hantverksskicklighet krävdes i nästan alla moment.

Mitt exemplar av skålen Öresund framstår lite som ett måndagsexemplar. Avsaknad av formarens signatur i botten skulle kunna indikera att skålen ansågs defekt redan före glaseringen. Mönsterdekoren som påförts genom koppartryck går inte jämnt upp med skålens omkrets och är därför inte symmetrisk. Det ser ut som om bården är slarvigt påförd och vissa linjer saknas. Tydligast är den uppenbara defekten att glasyren är ojämn och alldeles för tjock i skålens inre och dessutom missfärgad. På utsidan ser man tydliga spår av damm och skräp under glasyren.

Skålen i bruk i ”stugan på ofri grund”

Vad kan vi då säga om användningen av den här porslinsaskålen? Vi vet inte ens när den är tillverkad, mer än tidsspannet mellan 1913 och 1943, men en gissning är alltså under servicens första tio år. Servisen Öresund beskrivs av Inga Arnö Berg (1985) som en av 1910-talets mer välkända, och förmodligen var den populär. Den

var visserligen inte lika exklusiv som den danska förlagan Måsen, som 2010 lär ha funnits i mer än vart tionde danskt hem (Bing & Grøndahl). Utförandet är som tidigare konstaterats inte perfekt, vilket talar för att den sålts som billig andrasortering. Men hur skålen har nått sin okända köpare och hur den använts vet jag mycket litet om, bortsett från mina egna minnen.

Jag sammanknippar skålen med torpet i Kållerstad som mina föräldrar köpte 1971. Torpet hade troligen stått tomt i flera år innan det såldes. Dess förre ägare var en ungarl vid namn Viktor. Hans två äldre bröder, Oskar och Janne, var också ungarlar och dessa tre bröder var alla födda på hemmanet Skalleved. I vuxen ålder bodde de i varsitt hus nära varandra. Efter lite sökande i arkiven hittar jag familjen i folkräkningen från år 1900. Fadern Johan var hemmansägare och före detta kyrkvård. Jag hittar Viktor också i husförhörslängden från 1934. Han ägde då en fjärdedels mantal, medan bröderna var jordbruks- respektive stenarbetare. Viktor ägde då också "lägenheten Norrstugan", vilket jag tolkar som vårt torp. Jag söker fram hans mors, Kristina Nilssons, bouppteckning från samma år. Där nämns hennes "stuga på ofri grund" (vårt torp) värderad till 1000 kr. Och till min förvåning är bouppteckningen så detaljerad att jag under rubriken "Glas, porslin och husgeråd" finner posten "Skålar, koppar och fat, kokkärl, krukor" värderat till 10 kronor. Kan min skål ha funnits med bland dessa föremål?

Jag minns somrarna i Kållerstad under tidigt 1970-tal som idylliska. Höbärgning och mjölkning, cykling på dammiga grusvägar till efterlängtade bad i Mellansjön tillsammans med grannflickan som var tre år äldre än jag. Hennes familj var månskensbönder som arbetade jämt, tre generationer bodde på gården. De slet hårt med jordbruket, en snickerifirma och ett sågverk. Maman och farmodern var också ständigt sysselsatta av arbete. Barnen förväntades hjälpa till och ta ansvar. Även jag, som var "sommargäst", fick lära mig det jag inte kunde, som att knyta kärvar, sätta fast mjölkmaskinen eller sköta den hiss varmed höet lyftes upp på höskullen. Det var sågs som självklart att jag måste lära mig. Ibland skrattade de åt mig, åt min tafatthet, eller för att jag tyckte det var äckligt att disktrasorna var utslitna underkläder som återanvändes. Men jag kände mig alltid välkommen och inkluderad.

På väg till kvällsmjölknigen, tidigt 1970-tal. Författaren nr två från vänster. Foto: Aina Lundqvist.

Familjen hade tio mjölkkor, medan en annan granne var mer modern och satsade på ungdjur som betade utanför vårt torp. Jag tänker att det var som i första säsongen av Bengt Bratts TV-serie *Hem till byn*, men som barn såg jag inte de bekymmer med landsbygdens modernisering och avfolkning som belyses i serien. För mig var det en idyll och ett äventyr. Jag frågar mina föräldrar om vad de minns av vad som berättats om torpet och Viktor. Förmodligen gick han bort under 1960-talet. Han var inte särskilt fattig, men kanske lite egen. Han lär ha sparat på alla tågbiljetter som han köpt på sina tågresor mellan närbelägna Reftele till Värnamo. Efter moderns död hyrdes torpet ut till en kvinna som sades ha plockat med sig en del av inventarierna, men den här skålen fick uppenbarligen vara kvar.

Mina minnen av skålens fortsatta liv är något fragmentariska. Jag minns den från mina föräldrars nya sommarboende på Orust under 1980-talet. Jag ser den framför mig i trädgården på baksidan. Och så nyligen, då jag får syn på den hemma i mina föräldrars

kök. Sommarhuset på Orust är sålt, men skålen har sparats och kommit i bruk igen.

Värdelös och värdefull

Porslinsskålens ekonomiska värde är idag i det närmaste obefintligt. Kanske skulle någon ge några tiotus för den på en loppis, inte mer, med tanke på att den ser fläckig och smutsig ut. På auktionssajter på nätet hittar jag delar ut servisen Öresund, men ingen likadan skål som min. 22 delar av servisen har sålts för 350 kr år 2020 (Auctionet). Har skålen något värde är det frågan om ett annat värde. Inte ens när skålen varit ny kan den ha använts för att signalera social eller ekonomisk status. Det här har varit en fattigmansgrej.

Att tingen vi omger oss med har ett symbolvärde är ett i det närmaste trivialt påstående. Mycket få av våra ägodelar saknar någon form av laddning. Symbolvärdet kan vara generellt genom att associationer till föremålet delas av många. En särskild form av symboliskt värde är proveniens, vem som har tillverkat eller ägt föremålet, eller vad föremålet "varit med om". Ett av de mest extrema exemplen på proveniensens betydelse var när Ingmar Bergmans kvarlåtenskap auktionerades ut på Bukowskis år 2009 (Österman 2018) eller Lars Noréns år 2021. Symbolvärdet kan också vara mer privat, i form av affektionsvärde. Det betecknar ett personligt värde eller känslvärde, som är oberoende av det ekonomiska värdet. Ofta består detta värde i att någon närstående har tillverkat eller ägt föremålet. I de flesta familjer finns ting som relaterar till familjens historia och ursprung. "Föremål som behålls måste, om de mist sin funktion eller blivit naggade i kanten, ha någon form av affektionsvärde" skriver Kerstin Gunnemark (2004:12). För mig är skålens affektionsvärde starkt kopplat till barndomens somrar i Kållerstad, ett förflutet som jag numera inte har någon koppling till (jfr Gunnemark 2016). När jag återvänder dit som vuxen är torpet sig ganska likt. Men granngården där jag lekt som barn står övergiven och fallfärdig. De som en gång slet så hårt på denna plats finns inte kvar. Ladugården håller knappt ihop. Det är ett vemodigt återseende.

Granngårdens ladugård står förfallen. Foto: Pia Lunqvist

Tingens många berättelser

Föremål har likt människor ett livslopp. Man kan i vissa fall rekonstruera dess vindlande väg mellan olika sammanhang och betydelser, från dess tillkomst till dess skiftande bruk (Jmf Glassie 1999:48ff; Dannehl 2009). Tingets funktion och symboliska laddning har varierat över tid. Skålen leder mig genom flera olika berättelser om det nyss förgångna: Porslinsmålarskan Hulda som såg missionärskallet som en möjlighet att bryta sig loss från ett slitigt arbete med låg status; hon utbildade sig till barnmorska och kom att leva i Kongo större delen av sitt vuxna liv. Skålen berättar också historien om svensk industridesign, visionen om vackrare vardagsvara och folkets ovillighet att anamma den goda smaken. Slitet, men också yrkesstoltheten och hantverksskickligheten på porslinsfabriken i det patriarkala brukssamhället. Den småländska landsbygdens skenbara idyll, just innan det blev helt omöjligt att hålla sig med tio mjölkkor och sköta ett litet småjordbruk med halvmoderna metoder. Men framför allt bär detta ting på ett slags kondenserad mening, väcker personliga minnen, framkallar

detaljerade ögonblicksbilder från min egen barndom. På så vis är föremålet, skålen, en aktör som synliggör skilda sammanhang och aktiverar minnen.

En osann, men meningsskapande berättelse

Men så blir jag varse det besvärliga faktum att min berättelse inte stämmer, i alla fall inte i alla delar. Porslinsskålen hade visserligen en tid befunnit sig på torpet i Småland, men historien var en annan: Min mamma berättar nämligen att skålen kommer från hennes barndomshem i Kristianstad. Hennes far, min morfar, var fastighetsskötare i de HSB-hus i vacker funkisstil där familjen flyttade in i en tvåa under tidigt 1940-tal. Morfar, som jag knappt minns, hade hittat skålen bland soporna. Någon hade kasserat den. Men eftersom han tyckte den var vacker tog han med den hem. Det var kanske tidigt 60-tal. Mamma fick syn på skålen i ett fönster och min mormor berättade att ”det är något som far har hittat”. Mamma tyckte om den och ville att den skulle sparas. Sedan hade den hamnat i den där kartongen på vinden i torpet, tillsammans med en massa andra grejer från mammas barndomshem. Kristina Nilsson på Skalleved hade aldrig haft den här skålen i sin ägo. Den för mig allra viktigaste berättelsen hade jag diktat ihop i mitt eget huvud. Ändå är det just den historien som länkar samman mig och den där oansenliga porslinsskålen.

Referenser

- Ahlberger, Christer & Mörner, Magnus (1993). "Betydelsen av några latinamerikanska produkter för Sverige före 1810". *Historisk tidskrift* (Stockholm). 1993 (113), s. 80–104.
- Ahlberger, Christer (1996). *Konsumtionsrevolutionen. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*. Göteborg: Humanistiska fakulteten, Univ.
- Arnö-Berg, Inga (1985). *Serviser från Gustavsberg*. 2. uppl. Västerås: Ica bokförlag.
- Arvidsson, Edla Sofia; Aspfors, Johan & Gullmert, Lena (1997). *Gustavsbergs porslinsfabrik: människor och miljöer*. Värmdö: Värmdö kultur- och fritidsnämnd i samarbete med Stockholms läns museum.
- Arvidsson, Gösta (red) (2006). *Bland blommerskor och tefatsfantomer: minnen från tillverkningen vid Gustavsbergs porslinsfabrik*. Stockholm: Carlsson.
- Arvidsson, Gösta (2007). *Gustavsberg: porslinet - fabriken - konstnärerna*. Stockholm: Norstedt.
- Berg, Maxine (2005). *Luxury and pleasure in eighteenth-century Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Bjerregaard, Ken (1991). *Brukspatroner och porslinsarbetare: kampen om makten i Gustavsberg fram till 1937*. Gustavsberg: K. Bjerregaard.
- Bourdieu, Pierre (2010) [1979]. *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Dannehl, Karen (2009.) "Object biographies: from production to consumption". I Harvey, K. (red). *History and material culture: a student's guide to approaching alternative sources*. London: Routledge.
- Forsberg, Anna Maria & Sennefelt, Karin (red) (2014). *Fråga föremålen: handbok till historiska studier av materiell kultur*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Fredlund, Jane (2001). *Gammalt porslin: svenska serviser 1790–1990*. 2., något rev. uppl. Västerås: Ica.
- Glassie, Henry H. (1999). *Material culture*. Bloomington, Ind.: Indiana Univ. Press.
- Gunnemark, Kerstin (2004). *Minnenas galleri: om minnesskåp och kulturarv*. Stockholm: Carlsson.

- Gunnemark, Kerstin (2016). ”Berättelser om sommarboendet föränderlighet”. I Gunnemark, K. (red) *Sommarliv: minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg: Makadam förlag.
- Harvey, Karen (red) (2009). *History and material culture: a student's guide to approaching alternative sources*. London: Routledge.
- Jordanova, L. J. (2012). *The look of the past: visual and material evidence in historical practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Latour, Bruno (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: University Press.
- Lindgren, Bo Gunnar (1962). *Servisporslin*. Stockholm: Sv. Slöjdföreningen.
- Lundqvist, Pia (2018). *Ett motsägelsefullt möte: svenska missionärer och bakongo i Fristaten Kongo*. Lund: Nordic Academic Press.
- Müller, Leos (2004). ”Kolonialprodukter i Sveriges handel och konsumtionskultur, 1700–1800”. *Historisk tidskrift* (Stockholm). 2004(124):2, s. [225]-248.
- Nilsson Schönborg, Göte (2001). *Kinesiskt importporslin i Göteborg sett ur ett arkeologiskt perspektiv*. Göteborg: Dept. of Archaeology [Institutionen för arkeologi], Univ.
- Smith, Woodruff D. (2002). *Consumption and the making of respectability, 1600–1800*. New York: Routledge.
- Taylor, Lou (2005). ”Föremålsbaserade perspektiv på dräkt- och textilhistoria”. I Nilsson, B.G. & Garnert, J. (red). *Påklädd, uppklädd, avklädd: om kläder, kropp och identitet*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Veblen, Thorstein (2007) [1899]. *The theory of the leisure class*. New York: Oxford University Press Inc.
- Wickman, Kerstin (red) (1995). *Formens rörelse: Svensk form genom 150 år*. Stockholm: Carlsson.
- Wikander, Ulla (1988). *Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880–1980: genusarbetsdelning och arbetets degradering vid en porslinsfabrik*. Lund: Arkiv i samarbete med Arbetsmiljöfonden och Ekonomisk-historiska institutionen vid Uppsala univ.
- Österman, Tom (2018). *Ingmar Bergman: en sista föreställning*. [Stockholm]: Calidris.

Digitala & otryckta källor

Auctionet, websida: <https://auctionet.com/sv/1486176-servis-22-delar-oresund-gustavsberg> [2021-11-23].

Aftonbladet (2020-06-06): Tillgängligt via tidningar.kb.se [2021-11-23].

ArkivDigital: Bouppteckning, Västbo häradsrätt (F, N) FII:91 (1934) Bild: 860 Sida: 55: tillgängligt via app.arkivdigital.se [2021-11-23].

ArkivDigital: Husförhörslängd, Kållerstad (F) AIIa:2 (1910–1934) Bild: 166 Sida: 156: tillgängligt via app.arkivdigital.se [2021-11-23].

Eld, lera och människor: Kooperativa förbundets film om Gustavsberg och Gustavsbergs porslin. 1942. Regissör: Kaj Tenow. Tillgänglig via filmarkivet.se [2021-11-23].

Riksarkivet, Svenska Missionskyrkans arkiv, Huvudarkivet, F5a: I, Ansökningshandlingar och biografier.

Riksarkivet, Folkräkning 1900, tillgänglig via sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen [2021-11-23].

Signaturer, websida: signaturer.se/Sverige/gustavsberg.htm [2021-11-23].

Svenskt porslin, websida: svensktporcelain.se/gustavsberg-dekorer/gustavsberg-oresund-1913-1941/ [2021-11-23].

Wikipedia, uppslagsord "Bing & Grøndahl": sv.wikipedia.org/wiki/Bing_%26_Gr%C3%B8ndahl [2021-11-23].

Wikipedia, uppslagsord "AB Gustavsberg": sv.wikipedia.org/wiki/AB_Gustavsberg [2021-11-23].

H FÖR HERTHY, HJÄRTA, HEM

KATARINA EK-NILSSON

Under många år i mitt vuxna liv har jag rutinmässigt och lite förstrött tagit fram, och använt, en och annan handduk, liksom lakan och linneservett märkta med monogram, ett "H" eller "HA". I ett hushåll som funnits under många år har tillskott i samband med arvsskiften intagit sin plats i linneförrådet, använts och blivit än mer slitna. Ett linneförråd utgör till slut en berättelse med budskap från skilda tider om olika generationers kvinnor, deras ansträngningar och förhoppningar. Inte alltid reflekterar man över det kvinnohistoriska arv som dessa textilier representerar. Denna text är ett försök att med hjälp av en materialitet i form av monogram på ärvda textilier från ett gammalt hem återskapa och förstå några levda liv. Historikern Yvonne Hirdman skriver i sin bok om modern att hon bygger – inte diktar – sig en mamma (Hirdman 2010:14). På liknande sätt, i mindre format, prövar jag att bygga två kvinnors levnad, och jag gör det med utgångspunkt i ett fåtal kvarvarande fysiska ting, och en fysisk miljö som jag alltjämt har tillgång till.

”HA” – monogram i korsstygn.

Foto: Katarina Ek-Nilsson.

Monogrammet talar

Att märka lakan, handdukar och servetter genom att brodera sitt monogram var tidigare en nödvändig, förväntad och ofta säkert mycket kär, arbetsuppgift för unga kvinnor i väntan på det egna giftermålet. Att kunna sy, och inte minst brodera, hörde till flickornas utbildning, och var vid 1800-talets slut och långt in på 1900-talet en viktig del av fostran att göra flickan till kvinna, vilket påpekas för franska förhållanden av Yvonne Verdier. Skolflickans mästarprov var märkduken med alfabet och siffror i korsstygn (Verdier 1981:204ff). Detsamma gällde för flickor i vårt land. Vackert formade begynnelsebokstäver av det egna namnet som gift kvinna, eventuellt omgivna av en blomsterslinga följde, i lyckliga fall, den blivande brudens förväntningar på ett gott liv med den älskade. Väl märkta textilier utgjorde en husmors stolthet och bekräftelse på en förväntad kvinnlighet. Broderier och andra textila produkter, så som fint spunnet lin, var ett synbart bevis på skicklighet inom kvinnans arbetsfält (jfr Ljungström 1990).

Monogram på textilier till det kommande hemmet hade en symbolisk betydelse, vilken blir tydlig i en tragisk berättelse om den unga fästmö som ansåg sig behöva sprätta upp monogrammet

”HA” – broderat monogram. Foto: Katarina Ek-Nilsson.

på brudlinnet sedan fästmannen hade stupat i första världskriget (Meurling 2017).

I mitt linneförråd finns enkla underlakan med ett i korsstygnt märkt ”H” i det övre högra hörnet. Samma H i korsstygnt återkommer på kökshanddukar, i det nedre högra hörnet. Dessa textilier är ”märkta”. Yvonne Verdier ger i sin bok *Tvätterskan Sömmerskan Kokerskan - Livet i en fransk by genom tre kvinnoyrken* en distinktion mellan märkning, som görs med enkla stygn, korsstygnt, det ”enklaste enkla”, ofta med röd bomullstråd, och broderi som utfördes i vitt på vitt med en mer raffinerad form – ett svårt handarbete som kräver omsorg och tålamod (Verdier 1981). På några fina lanneservetter läser jag ett sirligt, broderat monogram ”HA”, vitbroderi i plattsöm.

Jag har ärvt textilier efter min mor och min mormor. Min mor hette Ann-Britt, min mormor Anna. H:et på vissa textilier har jag länge ägnat den oreflekterade tanken att jag måste ha fått dem av min morfars yngsta syster Hulda (Andersson), som inte blev någons mor. Någon gång funderade jag nog över varför jag hade dessa textilier redan medan Hulda ännu levde. Till dess att jag plötsligt insåg att – hur var det nu? – morfars första hustru, hon hette ju Herthy? Det måste vara Herthy som har broderat dessa

monogram. Herthy Karlsson, som skulle gifta sig, flytta till grannsocknen och ta makens efternamn Andersson. Vad betyder denna insikt för min förståelse av morföräldrarnas, och särskilt mormors, liv?

Minnet väcks

Kartongen med gamla foton väckte alltid mitt intresse under barndomens besök i morföräldrarnas hem. Några bröllopsfoton visade en ung morfar med en kvinna som jag inte kände igen, medan jag på andra kunde identifiera mormor och morfar. Det fanns också bilder, tagna i en fotoateljé i New York, på mormor och en uniformsklädd man. Mormors information om dessa foton var knapphändig, och kanske kände jag på mig att det bästa var att inte fråga för mycket. Insikten om att såväl mormor som morfar hade levt i ett tidigare äktenskap – ja, haft ett tidigare liv som inte hörde till vår gemensamma familjehistoria – växte fram, hur och när minns jag inte.

Så småningom växte en nyfikenhet på den kvinna som hade varit min morfars hustru, och den man som varit min mormors make. Till slut, hundra år efter att dessa foton var nya råkade jag, av en slump och genom personer som inte hade en aning om Herthy, men med en smula detektivarbete, få kontakt med ett barnbarn till Herthys bror.

Så har minnet av Herthy återuppväckts genom kontakt mellan mig och detta brorsbarnbarn, Maria, men vi vet ju så lite om vem hon var. Maria har aldrig träffat någon som i sin tur har träffat Herthy, bara hört spridda minnesfragment. Konfirmationsbilden visar en mycket söt ung flicka, bröllopsbilderna en mer mogen brudklädd kvinna, som ser ut att vara säker på sitt val, i den mån en bild kan förmedla något sådant.

Maria och jag äter kakor i Herthys barndomshem på porslin som jag känner igen – mormors porslin, och ändå inte – och jag förstår att det finns en servis som delades när Herthy flyttade hemifrån. Vi delar och fotograferar av varandras bilder, vi enas om det hisnande i att vi sitter hundra år efter Herthys död och försöker reda ut hennes och min morfars liv med varandra, anstränger oss

Alfreds och Herthys bröllop i Dragnäs, Ramkvilla, 1917. Foto: Okänd.

för att få varandra att minnas vad respektive släktingar berättat. ”Tänk om de vetat!” utbrister vi då och då, förtjusta vid tanken att ingen kan veta något om vad som utspelar sig i framtiden. Men ”tänk om!”

Alfred och Herthy

Alfred, hemmansägare på en gård mitt i Småland, åkte över sockengränsen för att fria. Var och när han träffade Herthy vet antagligen ingen nu. Kanske var det på den marknad som årligen ägde rum i grannsocknen, i vilken Herthy bodde och växte upp. Eller kanske i något kyrkligt sammanhang, eftersom båda var djupt religiösa? Det vi vet är att nygifta hustrun Herthy Viktoria Karlsson i oktober 1917 antecknades som skriven i Bäckaby, där hennes nyblivne make hade en gård. Vigseln hade ägt rum några månader tidigare. Lika säkert är det att Herthy avled tre år senare av sepsis (blodförgiftning) på Sävsjö sjukstuga. Enligt släktens senare uppfattning, vilken det dock inte talades särskilt högt om,

var hon då gravid (äntligen). Hon hade råkat rispa sig i armen i samband med att hon band säden under skörden. Det är inte troligt att det fanns någon med bilinnehav i byn vid denna tid. Mer sannolikt är att färden till Sävsjö, två och en halv mil, företogs med häst och vagn. På sjukstugan vårdades hon, hade feberyrsel då hon trodde sig läsa Guds ord på gardinerna i sjukrummets fönster, och avled den 26:e september 1920. Begravningen ägde rum den 2:a oktober. Om det var på själva begravningsdagen eller senare som Alfred låg, förkrossad, och grät på hennes grav kan ingen längre berätta, men så lär det ha varit.

Herthys liv i föräldragården, vackert belägen vid sjön Örken, hur hennes uppväxt var, hennes förhoppningar när hon märkte och broderade sina handdukar, lakan och servetter, hennes känslor inför bröllopet och flytten till Alfreds gård i grannsocknen, allt detta är minnen och erfarenheter som är fördolda för nutiden.

En gammal ungdomskärlek?

Herthy dog och efterlämnade en förtvivlad make, berövad sin hustru och det framtidshopp som följer med ett sannolikt mycket efterlängtat väntat barn.

Nästan exakt ett år senare, i september 1921, återvände en 29-årig kvinna till den småländska hemsocknen efter sammanlagt nio år, i två omgångar, i New York. Kvinnan hette Anna och hon kom tillbaka som krigsänka. Hennes make sändes, i princip omedelbart efter deras vigsel i november 1917, ut i första världskrigets kaos sedan USAs president Wilson i krigets slutskede beslutat att förklara Tyskland krig med motiveringen att "The world must be made safe for democracy". Annas man tillhörde de olyckliga unga män som sårades, tillbringade lång tid på fältsjukhus och avled, sannolikt med stora plågor, i nordöstra Frankrike i februari 1919, efter krigsslutet.

Förstulna antydningar i familjen föreslår att Anna och Alfred möjligen hade haft varma känslor för varandra redan tidigare. "Det var väl en gammal ungdomskärlek" mumlade min ingifte morbror, och det hade en svärdotter också hört. Anna och Alfred lär ha tigit, enligt vad barnen senare kunde erinra sig. Att de kände

till varandra såsom tillhörande samma generation i en landsbygdssocken är ett troligt antagande, och vad som kan ha utspelat sig under åren 1912-1914, då Anna var hemma under ett uppehåll i Amerikavistelsen, kan man fantisera om. Innebörden i det faktum att Anna återvände 1914 vet ingen något om, men jag kan inte annat än haja till när jag ser att de båda gifte sig på varsitt håll inom loppet av ett par månader under 1917.

Från Manhattan till Småland

Hur det nu var med detta, i december 1921 gifte sig Anna och Alfred, några månader efter Annas återkomst till hemlandet. Anna, som då hade bott i New York i sammanlagt nio år, bland annat mycket centralt på Manhattan, i Bronx och den sista tiden i Hemstead på Long Island, inträdde som husmor på en gård som varit utan en sådan under ett drygt år. Hur mycket Anna kan ha fått med sig av linneförråd och husgeråd över Atlanten är oklart. Skedar med inskriften "Meet me at the fountain" och USAs delstater, liksom något överkast, och en manikyruppsättning erinrar jag mig att min mormor hade i sin ägo som minnen från New York-åren. Dessa ting berättade om ett spännande förflutet, om mormor i ett helt annat sammanhang (jfr Ek-Nilsson & Meurling 2014).

I det stora hela måste hon nog ha trätt in i sin nya roll i ett färdigt hem, där allt som behövdes i ett hushåll redan fanns. Möblemang, köksutrustning, linneförråd – allt väntade på henne för att tas i besittning. Några hemvävda linnelakan med Herthys monogram skänkte Anna till sin unga svägerska Hulda. Monogrammet kunde ju gälla för Huldans. Hulda skänkte dem vidare till Annas svärdotter, som har dem nu. Annat togs i bruk av Anna och gick vidare till oss efterkommande för att uppfattas som "mammans", "mormors", "farmors" eller "mormorsmors". Kopparna i modellen Blå Blom, som mormor så gärna serverade kvällste i, med bredda smörgåsar, matsalsmöblemanget med Jugendstolen "Äpplet", serveringsskänk och väggklockan som morfar var noga med att dra upp regelbundet, allt som min mor och hennes syskon var omgivna av under uppväxten; skulle allt alltså egentligen vara ett resultat av

*Alfred och Annas bröllopsfoto, 1921.
Foto: B. Bolling, Hvetlanda.*

ett annat äktenskap än mina morföräldrars och från början höra till en annan kvinnas domän? Monogrammet HA säger mig att ja, så var det förstås. Det hem, med alla dess ting, som Herthy och Alfred skapade, stod i ett ömsesidigt förhållande till det nygifta paret, så som all materialitet samspelar och samverkar med människan. Med en ny kvinna i hemmet blev situationen en annan. Spelplanen ändrades med den nya spelaren, den ömsesidiga relationen mellan hemmet och dess invånare blev en annan (jfr Latour 1999).

Sköta hushåll i annans förkläde?

Insikten om att mormors liv i mina morföräldrars hem, som för mig alltid representerat en självklar trygghet, kanske var ett annat än det jag oreflekterat hade tagit för givet växte när jag äntligen insåg vem ”HA” var.

Herthys liv med Alfred, hennes förväntningar, deras framtidsplaner, Herthys relationer till sin makes släkt, vänskapen med svägerskorna, hennes omsorger och arbete i hemmet och med djuren i lagården, det hem med de ting som hon omgav sig med, erfarenheter och upplevelser av allt detta gick till vila en tid efter hennes död. Sorgen var stor och hennes mor lär aldrig ha kommit över den, men det som hade utgjort Herthys liv blev ett bleknande minne.

Ett nytt sammanhang, denna gång med Anna som aktör, uppstod i vad som hade varit Herthys värld. Annas troligtvis fåtaliga tillhörigheter som färdats över Atlanten förenades med Herthys i hemmet, och så småningom fylldes gården med det liv som hör till en trebarnsfamilj, på en gård med kor, hästar, grisar, höns och katter. Om Annas tillhörigheter utgjorde ett mindre komplement till hushållet, så var hennes tillgångar i form av pengar desto viktigare. Eftersom Alfred blivit änkling som barnlös var Herthys mor rättmätig arvinge, varför Alfred blev tvungen att lösa ut henne ur boet – motsvarande värdet på halva gården och hälften av bohaget. Hans ekonomiska situation måste ha varit högst bekymmersam, inte minst eftersom han några år tidigare hade löst ut sina syskon. Annas krigsänkepension i amerikansk valuta lär ha varit välkommen, även om den skulle räcka till att hjälpa hennes egna föräldrar också.

Alfred och Anna började ett nytt liv tillsammans, med rester av tidigare respektive äktenskap, som en förutsättning. Anna blev den pusselbit som saknades i hemmet, vilket den tidigare husmodern hade lämnat. Tog hon rentav på sig Herthys förkläde, det plagg som gjorde kvinnan till själva sinnebild av en duglig bondhustru? Som uppvuxen på en annan gård i socknen kunde hon sysslorna: Mjölka, sköta hönsen, ta hand om slakt och ystning, göra allt hushållsarbete, konservera, väva. Så fjärran ändå från de hushåll på Manhattan, i hus med hiss, telefon och badrum, där hon arbetat som kokerska. Jag föreställer mig att den fysiska ramen,

gården med dess byggnader och djur, möbleman, karotter, grytor, bunkar, serviser, dukar och allt annat, tillsammans med förväntningar från den snälla svärmodern i undantaget på gården, styrde in Anna i arbete och liv. Föremål associeras med minnen och hjälper ägaren att komma ihåg det förflutna (Gunnemark 2016), men hur önskvärda var dessa minnen egentligen för Anna? Hur känslorna för att nästan bokstavligen gå i en annan kvinnas skor, där förväntningar och förhoppningar inför det framtida livet sannolikt var som företrädarens, fast förutsättningarna var annorlunda denna gång, är en utmaning att föreställa sig.

Tre barn och arbete på gården

Anna och Alfred var gifta i fyrtio år, tills Alfred avled sjuttiofva år gammal. Fram till att mjölkmaskin, den första i byn, införskaffades skötte Anna, eller pigan, mjölkningen. Arbetet med hönsen, som gav egna pengar när Anna gick till handlaren och sålde ägg, hushållet, höbärgning och grönsaksodling, omsorgen om de tre barnen och många kalas i byn fyllde Annas dagar. På söndagen var gudstjänsten i kyrkan ett stenkast från gården en självklarhet, liksom Annas plats på gården.

I samband med silverbröllopet, eller möjligen i samband med Alfreds femtioårsdag 1939, inköptes en ny komplett matservis i porslin från Karlskrona porslinsfabrik. Servisen förblev finservis och är så än idag i ett barnbarnsbarns hem. De möbler, hushållsaker och textilier som Herthy hade medfört, alternativt köpt tillsammans med Alfred, användes och slets på. En och annan kopp gick väl sönder vid slarvig diskning, annat kanske åkte i golvet genom ett barns ovarsamhet.

Enligt Annas och Alfreds barn, min mor och hennes syskon, talades det aldrig om föräldrarnas tidigare äktenskap. Ändå visste de. Så småningom kom barnbarnen, först jag, som på ett självklart sätt uppfattade morföräldrarnas hem som ett centrum i mitt liv. Hela gården och det som fanns där var på ett oskiljbart sätt förbundet med mormor och morfar, även sedan deras yngsta dotter och hennes man tagit över gården och Alfred och Anna flyttat upp på övervåningen. Vid arvsskiftet kom somligt att hamna hos mig –

och fortfarande var de ”mormors saker”. När jag började inse att ”mormors saker” lika gärna kunde beskrivas som ”Herthys saker” var det som att vrida på ett kalejdoskop vilket kom att visa en delvis ny bild av mormors kvinnoliv, en mer komplicerad bild, som kan ha innehållit mer vemod, mer saknad – kanske svartsjuka? – är jag tidigare föreställt mig.

Minnessaker får ny hemvist

Efter mormor Annas död upplöstes till slut hennes och Alfreds hem, och därmed även det som hade varit Herthys och Alfreds hem. Vi arvingar gick omkring i hemmet, oftast överens om vad det hade varit och vad det hade betytt för oss, ibland med skiljaktiga minnen. Gemensamt för oss var att vi betraktade hemmet som Alfreds och Annas. Vi hade våra personliga minnen som var förknippade med olika saker, och som vi gärna ville göra till våra egna. Jag var mycket förtjust i en kaffeservis, även om de flesta koppar saknades, medan en mängd kaffefat fanns kvar – Herthys servis, tror jag nu. Min morbror var mest av allt angelägen om morfars skrivbord och av den medalj som morfar mottog av biskopen efter många år som kyrkvård. Med rörelse, och med utgångspunkt i den materialitet som omgav oss, talade vi om Anna och Alfred. Såvitt jag minns nämnde vi inte deras tidigare äktenskap. Mellan tingen och oss, och oss inbördes, fanns en relation och ett beroende (jfr Latour 1998). Tillsammans slöt vi berättelsen om Anna och Alfred.

Så skulle det förbli under många år framåt, till den dag då jag började fundera över monogrammen på några textilier som jag så många gånger använt, tvättat, lagt in i linneskåpet utan att närmare fundera på saken. Med stigande ålder hade jag alltmer kommit att reflektera över min mormors liv; monogrammen på de textilier jag ärvt av henne fick en ny innebörd och ledde mig vidare till gräddsniplan, porslinet, bröllopfoton med morfar och en brud som inte var mormor. Jag styrdes, med hjälp av tingen, till en förändrad syn på min mormors liv, och började betrakta mina personliga minnen på ett mer kritiskt sätt. Detta, tillsammans med Marias och mina samtal, leder vidare till en fördjupad syn på kvinnors villkor i det tidiga 1900-talets Bondesverige.

Referenser

- Ek-Nilsson, Katarina & Meurling, Birgitta (red) (2014). *Talande ting. Berättelser och materialitet*. Uppsala: Skrifter utgivna av Institutet för språk och folkminnen, Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- Gunnemark, Kerstin (2016). "I kontrast till urban livsföring". I Gunnemark, K.(red) *Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg-Stockholm: Makadam förlag.
- Gunnemark, Kerstin (2008). I: *Ljugården. Meddelanden från Etnologiska institutionen*, Göteborgs universitet nr 21.
- Hirdman, Yvonne (2010). *Den röda grevinnan*. Stockholm: Ordfront.
- Latour, Bruno (1998). *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm:Nerenius & Santérus förlag.
- Ljungström, Åsa (1990). "Föremålen, nycklar till det förflutna: Berättelser i en hemslöjdsinventering". I Elverdam, Beth, Hertzberg Johnsen, Birgit, Ljungström, Åsa (red), *Kvinnfolk. Kvinnor i tradition och kultur*.
- Meurling, Birgitta (2017). *När livet blir text och när texten blir liv*. I: <https://bragelaboratorium.com>
- Verdier, Yvonne (1981). *Tvätterskan Sömmerskan Kokerskan. Livet i en fransk by genom tre kvinnoyrken*. Stockholm: Bokförlaget Atlantis.

KAPPRUMSETNOGRAFI

MAKTRELATIONER UNDER PÅKLÄDNING I FÖRSKOLAN

VIVEKA TORELL

Som doktorand inspirerades jag av berättelserna om "livets materiella rekvisita" i Kerstin Gunnemarks avhandling *Hembygd i storstad – Om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser* (Gunnemark 1998:31). Kerstin skildrade hur miljö och föremål inverkade i sociala relationer i 1950-talsstadsdelen Kortedala i Göteborg. Bland annat gick hon in på hur personers självuppfattningar och identiteter underbyggdes av deras möjligheter att skaffa och visa upp vissa möbler eller klädesplagg (Gunnemark 1998). Jag, som skrev om Folkhemmets barnkläder (Berggren Torell 2007), fastnade särskilt för att även barnens kläder beskrevs (Gunnemark 1998:242-245). Kerstin nämnde vanan att klä upp barn som små vuxna, i finkläder som de tyckte var obekväma och hon tillade: "Det som på sikt kom att ändra barnens klädsel var deras egna protester" (ibid: 243). Med den formuleringen var hon inne på maktförhandlingar mellan vuxna och barn om kläder och visade att detta inte är något nytt. På 1950- och -60-talen skedde maktförhandlingarna främst inom familjen,

eftersom normen då var att kvinnor skulle vara hemma, sköta hushållet och ta hand om barnen (Gunnemark 1998).

Jag vill här anknyta till Kerstins intresse för vardagslivets föremål, och bland dem barnkläderna, genom att gå in på barns protester och maktförhandlingar kring barns klädsel i en tid när normen istället är att båda föräldrarna ska arbeta, barnomsorgen ska ha hand om barnen och barndomen därmed är allt mer institutionaliserad (Gars 2002). Det kommer att handla om påklädning i förskolemiljö utifrån observationer gjorda inom projektet "Blixtlås, knapp och kardborreband: Makt och materialitet under styling och påklädning" år 2013. Vänbokssammanhanget inspirerade mig till att plocka fram observationsanteckningarna ur skrivbordslådan, för att med den här texten till Kerstin kunna återvända till barnklädesforskningen. Texten inleds med teoretiska infallsvinklar på makt och en beskrivning av hur studien är gjord innan jag tar läsaren med mig till förskolornas kapprum där varierande påklädningssituationer tolkas.

Makt i vardagliga sammanhang

Styling kan definieras som processen då det väljs ut vilka kläder som ska användas, planeras hur de ska sättas samman och eventuellt arbetas med rengöring och justering av plaggen. Till stor del sker den processen innan plaggen sätts på kroppen, men slutarbetet med stylingen sker under själva påklädningen, i situationen då plagg konkret träs på eller på annat sätt fästs vid en människas kropp.

Maktaspekter nämns sällan i samband med styling och påklädning, utan det talas snarare om kreativitet och individens fria val. Utifrån Foucaults synsätt att makt är relationell och utövas överallt i samhället finns dock maktutövning och maktförhandlingar även i sådana vardagliga sammanhang (Hörnqvist 1996 med referenser till Foucault 1974/1998 och 1980). För Foucault var begreppen makt och diskurs tätt sammanvävda (se t ex Foucault 1993). Diskurser kan ses som systematiskt grupperade påståenden (utsagor) som kategoriserar företeelser inom ett visst område och uttrycker hur de ska förstås och värderas (Mills 1997). Diskursiva

påstående läggs fram i tal eller skrift men även materiellt via kroppsliga handlingar eller genom hur föremål är utformade (Berggren Torell 2007; se vidare Hardy & Thomas 2015 för en initierad diskussion om diskurs och materialitet). Diskurser, i form av sammansatta ”påståendekomplex”, cirkulerar i samhället och upprepas i många sammanhang. De slår därmed fast vilka sätt att tala om och förstå världen som ska betraktas som de rätta och sanna, inklusive vilka subjekspositioner som ska finnas i en viss kontext och vad som är rätt för människor att säga och göra utifrån de tillgängliga positionerna. Människor talar därför om sig själva, förstår vem de själva ”är” och agerar som subjekt [som jag] utifrån de sätt att tala och handla som olika subjekspositioner anger. Maktrelationer, betraktade som skiftande dominansförhållanden mellan människor, upprättas enligt ett diskursanalytiskt synsätt genom att människor positioneras att vara över- eller underordnade i ett visst sammanhang.

På mikronivå då någon kläs på av en annan, vilket den här texten kommer att handla om, sker maktförhandlingar om hur plagg konkret ska sättas på kroppen genom interaktion mellan personerna. Makt på mikronivån kan därför ses som temporära dominansförhållanden som uppstår mellan aktiva parter när styrkeförhållandena dem emellan tippar över till någons fördel (jfr Hörnqvist 1996). Styrkeförhållanden mellan enskilda människor skapas t ex genom tekniskt kunnande, fysisk styrka, verbal förmåga (Hörnqvist 1996:29) eller en betvingande övervakande blick (Foucault 1974/1998:228ff; Hörnqvist 1996:141). Med ett kritiskt diskursanalytiskt synsätt betonas dock att diskursiva praktiker verkar på mikronivå där de formar människors språk och handlingar. Så hur styrkeförhållanden utvecklar sig beror på vilka diskursiva förståelser som finns i situationen där interaktionen sker (Fairclough 1992). Hörnqvist (1996) beskriver diskursernas verkan som att dessa övergripande maktstrategier förstärker maktutövning i olika mellanmänskliga situationer, vilket ofta leder till att normer reproduceras. Men normer kan också utmanas genom det som sker på mikronivån, för enligt Foucault (1980:121) kan makt varken fräntas någon helt eller förvärvas fullständigt. Möjligheten att göra motstånd finns alltid där maktutövning sker. Normer kan sättas på spel och omförhandlas.

Kläders materialitet har stor betydelse för makt i samband med påklädning eftersom normer kring hur möten mellan människors kroppar och kläder ska utspela sig har ”byggts in” i plaggen. Teoretiskt bygger det synsättet på att kläder inte bara ses som tecken eller symboler utan också som kroppstekniker, som bidrar till att forma kroppen och begränsa eller möjliggöra kroppsrörelser (Craik 2005). Olika material, skärningar och plaggdetaljer kräver varierande grader av tekniskt kunnande att hantera och påverkar t ex hur lätt eller svårt det är för barn att klä sig själva. Under påklädning inverkar därmed klädernas materialitet i hur sociala relationer och maktförhandlingar utvecklas.

En fråga om påklädning, förknippad med moraliska överväganden om hur vuxna bör bete sig mot barn, är om man ska klä på barn, låta dem klä på sig själva eller rentav kräva av dem att de ska göra det. Vuxna har möjligheter att tvinga på barn kläder. Men att göra det går emot diskursiva förståelser om att uppfostraren ska vara en empatisk handledare och inspirera barnet till lustfyllt lärande (Juul 2011). Att klä på barn strider vidare dels mot en idé om att det är positivt för barns självkänsla att de kan klä sig självständigt så tidigt som möjligt, som spreds först i USA under 1930-talet (Cook 1998), och dels mot synsättet att vuxna kan spara tid om barn utför vardagliga sysslor själva, vilket spreds till tidspressade husmödrar i 1940-talets Sverige (Berggren Torell 2007:48ff). När statliga barnklädesexperter kring mitten av 1900-talet designade kläder åt folkhemmets barn utgick de från att utformningen av plaggdetaljer kunde göra barn mer eller mindre självständiga vid påklädningen (Berggren Torell 2007). Än idag påverkar olika sätt att tillsluta kläderna – t ex med blixtlås, knapp eller kardborreband – barns möjligheter att klä på sig självständigt och därmed deras makt över påklädningsprocessen.

I den här texten kommer att ges exempel på barnkläders betydelse i sociala samspel i förskolemiljön och för att belysa maktrelationer i vardagliga situationer då klädnormer förhandlas språkligt och materiellt har jag särskilt analyserat interaktioner när barn har fått hjälp att klä på sig. Frågeställningarna har varit: Hur upprättas respektive ifrågasätts maktrelationer under påklädning i förskolans kapprum? Hur inverkar barnkläders materiella utformningar i sociala relationer under påklädningen där?

Kapprumsobservationer

Studien gjordes på två små föräldrakooperativa förskolor med barn mellan drygt ett år och fem år gamla. Förskola 1 (F1) låg i ett innerstadsområde i en storstad. Sjutton barn var inskrivna där och ett kapprum fanns. Gården var liten, men i närheten fanns en park dit man ofta förlade sin utevistelse. Förskola 2 (F2) låg i ett randområde till en storstad, med lantliga omgivningar. Tjugo till tjugotvå barn var inskrivna, varierande under projekttiden. Där fanns två korridorlika kapprum. Förskola 2 var en så kallad Ur och skur-förskola där större delen av verksamheten bedrevs utomhus. Det fanns både en stor gård närmast förskolebyggnaden och en inhägnad skogsdunge i anslutning till gården.

Källmaterialet är anteckningar från deltagande observationer vid sju observationstillfällen på F1 och åtta på F2, främst i förskolornas kapprum, dels vid lämning och hämtning då vårdnadshavare skötte av- och påklädning och dels i samband med påklädning för utevistelse och när barnen kom in igen och klädde av sig med eller utan pedagogers hjälp. Materialet är som tidigare nämnt genererat för tio år sedan. Alla datum som anges i referensparenteserna längre ner i texten inträffade 2013. Men jag bedömer att kapprumsmiljöerna och påklädningsprocesserna i förskolemiljö är sig lika. Sedan observationerna gjordes har visserligen begreppet undervisning förts in i förskolans läroplan (Läroplan för förskolan 2018). Det är dock inte troligt att den förändringen har påverkat just påklädningssituationerna något nämnvärt. Barn ska ges förutsättningar att ”utveckla kroppsuppfattning, motorik och koordinationsförmåga” (Lpfö 2018:13) men det finns inga skrivningar i läroplanen om att barn ska ges undervisning just i att klä på sig själva. Vidare har, som tidigare nämnt, idéer om kopplingar mellan självkänsla och förmåga att klä på sig självständig cirkulerat länge. Så redan innan begreppet undervisning började betonas i läroplanen har barns självständiga påklädning främjats i förskolan. Inga revolutionerande förändringar har heller skett de senaste åren när det gäller barnkläders material och utformningar. Därför ser jag fortfarande observationsanteckningarna som relevanta.

Ledord för observationerna var sociala samspel, materialitet och självständighet respektive underordning. Det krävdes att jag

kom nära barnen för att kunna se hur klädernas materiella detaljer hanterades. När jag var närmsta vuxna person hände det att barn vände sig till mig för att få hjälp, så i mitt deltagande ingick ibland att hjälpa barn med kläder. Det kändes etiskt riktigt: Jag lämnade inte barn ”i sticket” i situationen de befann sig i just då, utan gav hjälp i gengäld för att jag fick vara där i deras vardagsmiljö och observera. Det ökade dessutom min förståelse för barns perspektiv på av- och påklädningsprocesserna. I en deltagande observationsstudie måste etiska överväganden göras kontinuerligt. Att skapa relationer som gör att deltagarna känner att de vill vara med i forskningsprocessen är särskilt viktigt att tänka på i studier av barn (Christensen & James 2000:5). Det gäller att utgå från grundsynen att barn är subjekt i sina egna liv, att respektera deras integritet och noga överväga sina metoder för att deltagandet i forskningen ska bli en positiv möjlighet att få göra sina röster hörda även för de allra minsta förskolebarnen (Eide, Hognestad, Svenning & Winger 2010).

I de deltagande observationerna ingick samtal med barn, personal och vårdnadshavare om barnkläder. Samtalen spelades inte in, utan skrevs ner på samma sätt som jag antecknade vad jag observerade; som korta notiser i löpande text, inklusive vissa citat i form av delvis förkortade ord, i små anteckningsböcker som jag ständigt bar med mig i fickan och tog fram så fort något som jag uppfattade som relevant hände. Anteckningarna renskrevs vid datorn senare samma dag, eller några få gånger dagen efter att en observation hade skett. Efter att alla de renskrivna anteckningarna hade lästs igenom kodades de delar som var relevanta utifrån syfte och frågeställningar så att mönster av likheter och skillnader när det gällde barns och personals sätt att interagera vid olika observationstillfällen kunde urskiljas. Texten har skrivits med ambitionen att lägga fram etnografiska ”täta beskrivningar” [på engelska *thick descriptions*] (Geertz 1973/2017). Personerna i texten har fått fiktiva namn. Eftersom jag inte är klar över vilka som var utbildade förskollärare benämns all personal pedagoger.

Kläders problematiska detaljer

Kapprummen var ljudliga och visuellt påfrestande miljöer. Det senare på grund av alla plaggs olika former och färger och för att mängder av kroppsrörelser ägde rum när flera parallella påklädningar så gott som alltid pågick samtidigt vid observations-tillfällena. Småpratet, klädernas prasslande och andra ljud i kapprummen överröstades då och då av utrop från barn när de inte hade (tekniskt) kunnande nog att hantera olika moment i påklädningsprocessen: ”Jag kunde inte!” utbrast t ex en flicka efter ett försök att vränga sin jacka, som var ut och in (20 sep F1). ”Jag har fastnat!” skrek en pojke när han skulle klä av sig fleecefodrade regnbyxor och fodret bylsade ihop sig och tog emot, så att han inte fick ut sin fot ur byxbenet förrän han gjorde ett rejält ryck med benet (18 sep F2). Flera andra barn behövde istället hjälp då deras fötter fastnade i fodret när samma plagg skulle tas på. Ett annat problem var att byxorna åkte upp och korvade sig strax under knäna, när regnbyxor eller överdragsbyxor trädde utanpå, vilket enligt barn som råkade ut för det inte kändes skönt. Ytterligare en problematisk detalj var spännen, vid nyckelbenen framtill eller på axlarna, på regnbyxorna som många barn inte kunde knäppa.

Det handlade om svårigheter med att hantera byxor även när ett barn skrek: ”Dra ner byxorna!” för att få hjälp med att dra ner regnbyxorna över stövelskaftet och sätta regnbyxans resårband under stövelns sula (23 sep F2). För att slippa att ständigt hjälpa till med detta föreslog personal på Förskola 2 att barn skulle ”klä sig som brandman”, dvs att när de tog av sig regnbyxorna skulle de låta stövlarna sitta kvar i byxorna, fasthållna av gummibandet under sulan. Detta kan ses som en styling som bidrog till barns självständighet, för vid nästa påklädning kunde de ta på sig regnbyxor och stövlar i ett, utan hjälp.

Annat som ställde till problem var tillslutningsanordningar. Kardborreband fanns främst på skorna och om de var öppna klarade många barn själva att försluta dem. Ibland hände dock att de inte blev tillräckligt hårt åtdragna, så hjälp med att spänna kardborreband behövdes. Att knäppa knapparna ville flera barn ha hjälp med, speciellt plasttryckknappar som tycktes vara särskilt hårda att knäppa. Blixtlås var också problematiska: ”Dumma dragkedja!”

Flickors kläder i kapprummet. Foto: Viveka Torell.

utbrast t ex en pojke (15 nov F1). Det var vanligt att barn behövde hjälp med att stoppa den nedersta platta delen från ena sidan av delbara blixtlås tillräckligt långt mer i skåran på den andra sidan, för att kunna sätta igång med att dra upp blixtlåset. Det skyddande tyget som ofta finns bakom blixtlås var ett annat problem eftersom det ofta kom i vägen och fastnade i blixtlåset.

En pedagog hade förstås ingen möjlighet att hjälpa alla barn med påklädningen samtidigt. På Förskola 1 berättade personal att de i första hand bad barn hjälpa varandra, snarare än att de hjälpte dem direkt. Ett exempel på hur det kunde låta gavs när ett barn stapplade fram i kapprummet med sina överdragsbyxor halvt påtagna, med linningen just då under midjehöjd. Pedagoggen sade då,

med en uppmaning inlindad som en fråga: ”Ska du ta på dej?” Barnets svar blev: ”Jag kan inte knäppa dom här byxorna”. ”Men du kan dra upp dom och sen kan du be en vän om hjälp!” föreslog pedagogen (15 nov F1).

Att be barn hjälpa varandra vid påklädning kan tolkas som ett professionellt sätt att bidra till barns relationsarbete; något som kan skapa god stämning och positiva kamratrelationer i barngruppen (jfr Dahl 2014). Ett uttryck för en positiv relation mellan två barn, där det ena hjälpte det andra, visade sig på Förskola 1 när en flicka hade bett en pojke om hjälp att knäppa sin jacka. Medan han böjde sig ner, för att se ordentligt när han knäppte nedersta knappen, passade hon på att stryka honom lätt över håret och han protesterade inte mot det. Lite närhet mitt i alltihop, skrev jag i observationsanteckningarna (19 sep F1). Däremot såg jag det som en maktförhandling när en äldre flicka ”hjälpste” ett yngre barn genom att hämta och trä på honom hans mössa – som den lille pojken nyligen hade tagit av sig och slängt ner i sandlådans blöta sand – och han omedelbart slängde av sig den igen (23 september F2). Detta var visserligen den enda gången jag gjorde anteckningar om en dominansrelation mellan barn där en underordnad gjorde motstånd. Men jag vill ändå påpeka att en alternativ tolkning av att barn ombeds ta hjälp av varandra, istället för av en vuxen, är att det kan innebära en förflyttning av makt. Potentiellt omdistribueras ju den maktförhandling som hade utspelat sig relationellt mellan ett barn och en vuxen om den vuxne hade gett ”hjälp att klä på sig” till ta plats inom barns relationer med varandra istället.

Det kan således finnas en risk att vuxna som ber barn hjälpa varandra med påklädning legitimerar att dominansrelationer mellan barn skapas. Därför anser jag att det är viktigt att personalen är väl insatt i de sociala relationerna inom en barngrupp innan de ger en allmän uppmaning att barn ska hjälpa varandra med påklädning, vilket jag för övrigt uppfattade att personalen på Förskola 1 var, när jag gjorde observationerna där. På Förskola 2 bad de vuxna däremot inte barnen hjälpa varandra. Där hade man istället medvetet delat upp barnen i mindre grupper för att inte alla skulle kläs på samtidigt, vilket gjorde det mer möjligt för pedagogerna att hjälpa de barn som ville ha hjälp. Även detta kan ha berott på personalens kunskap om sociala relationer inom deras barngrupp.

Påtvingade ytterkläder

Det handlar tydligt om makt när vuxna använder sin fysiska styrka för att tvinga på barn kläder. Så även om det bara var vid ett fåtal tillfällen jag såg sådan maktutövning i kapprummen följer nu en analys av detta.

En eftermiddag när en pappa kom för att hämta sina två pojkar fick hans yngsta son, ungefär ett och ett halvt år gammal, ett utbrott då han skulle kläs på. Barnet skrek rakt ut och fick tårar i ögonen när pappan påbörjade påklädningen. Pappan berättade för mig: "Så är det just nu bara". Med pojken stående framför sig och jackan bakom hans rygg böjde sig pappan ner och trädde barnets vänstra arm i jackärmen. Därefter fattade han pojkens högra överarm i ett fast grepp och stoppade in även den armen i jackärmen. Han gjorde det utan ögonkontakt med pojken och utan att tala om att han borde lugna sig. Barnet sparkade framåt med benen, som jag tolkade det av ilska och frustration, men nådde inte pappans ben med sina sparkar. Pappan kunde hålla pojken ifrån sig medan han knäppte jackan, eftersom hans utsträckta armar var längre än barnets ben. Pappan sade i det skedet inget om att pojken borde låta bli att sparkas.

När pappan efter en kort stund hade knäppt jackan skakade pojken armarna neråt, så att jackärmarna gled ner över händerna. Min tolkning är att det var ett försök att få av sig jackans ärmar igen. Detta gjorde pojken medan pappan vände sig mot hans fack och tog ner napp och snuttefilt. Att ta ner dem gick så snabbt att pojken faktiskt inte hann få av jackärmarna, utan sakerna överlämnades genom en ordlös interaktion, där pappan tittade på barnet och barnet tog emot dem i famnen. Därefter fortsatte påklädningsprocessen parallellt med att pappan påbörjade ett samtal med en annan man som dök upp i kapprummet för att hämta sitt barn. Sist trädde pappan på mössan med en snabb blick mot pojkens huvud, samtidigt som han talade med den andra mannen. Efter att mössan var påsatt stod pojken och höll sin pappa runt ena benet. Han tittade uppåt mot pappans ansikte och grät fortfarande. Frånvaron av verbal dialog med barnet, som jag hade uppmärksammat under hela situationen, fortsatte genom att pappan lät barnet bara vara där, medan han fortsatte samtala med den andre mannen (13 nov F2).

Det kan tolkas som att det skedde en objektivering av barnet när pappan både inledningsvis och i slutet av påklädningen varken talade med pojken eller mötte hans blick. Att inte möta någon som subjekt utan förtingliga någon – dvs. göra den till ett ting, ett objekt som man riktar sina handlingar mot, istället för en medmänniska att möta i interaktion – är något som kan höra till beteendet när man ska tvinga någon att göra något. Psykologen Ekeland (2014 refererad i Brottvelt & Femdal 2017) diskuterar att handlingar kan utgå från antingen en objektontologisk eller en subjektontologisk grundsyn och förespråkar att i vårdsituationer är det ytterst viktigt att hålla sig till grundsynen att den man möter är ett subjekt.

I exemplet tycks pappan skifta mellan de två grundsynerna. Just under de olika tvingande påklädningshandlingarna objektiverades barnet, men i samband med att nappen och snuttefilten överlämnades mötte pappan barnets blick, så ett kort ögonblick skedde ett möte mellan två subjekt. Eftersom detta var just när pojken fick sakerna som kunde bidra till tröst inrymdes också den vuxnes ordlösa empati med barnet i det ögonblicket. Samma ordlöst uttryckta empati uppfattade jag fanns i det kroppsliga mötet efter att pojken var färdigklädd. Jag tolkade det som det var omöjligt för pappan att aktivt trösta sin son med text en kram just då, eftersom det ju var han som just hade tvingat på pojken ytterkläderna. Att sonen då fick hålla om pappans ben såg jag som en tyst acceptans från pappans sida av att pojken var ledsen och även som ett tecken på att han inte var arg över pojkens utbrott. Tolkat utifrån ett utvecklingspsykologiskt perspektiv kan pappans gensvar på barnets känsla benämnas affektintoning (Stern 1985). Möjligheten att bildligt talat ”tona in på samma frekvens” och möta och bekräfta en annan persons känsla genom uttryck som kan vara högst subtila, är just en grundsten för att bygga upp empati. I exemplet uttrycktes affektintoningen genom handlingar istället för genom ord, eller när påklädningen var avklarad till och med genom att handlingen att stöta bort pojken från pappans ben uteblev. Det var alltså ett händelseförlopp med tydlig vuxen maktutövning, men där den överordnade vuxnes empati med barnet också fanns närvarande i skeendet.

En annan dag såg jag samma pappa sittande på huk, med ena barnet klängande på sin rygg och den yngre sonen återigen skrikande, tjtutande stående framför sig. Jag frågade om den yngste brukade skrika hemma också och pappan svarade: "Jo, det gör han nu sen ett tag tillbaka". Vidare berättade pappan, som förklaring till varför det äldre barnet klängde på hans rygg, att först hade han velat ha jackan bak och fram: "Fast nu vill han inte det igen!". Att jackan skulle tas på korrekt enligt rådande norm för hur en jacka ska sitta på kroppen var uppenbarligen inget pappan hade genomdrivit gällande den äldre sonens klädsel, utan han tycktes vara nöjd bara jackan var på. Detta gjorde att jag inte uppfattade pappan som auktoritär. Nu gick han än en gång den äldre sonen till mötes och hjälpte honom att klä sig som han ville, allt medan den yngre fortsatte skrika. Han vände sig om, drog av den äldre pojken jackan och höll ut ena jackärmen så att han lätt kunde ta på sig igen, denna gång med blixtlåset framtill istället för bak i ryggen. Den yngste sonen pratade inte mycket själv än och var dessutom just då så upprörd att det kändes omöjligt att fråga honom hur han upplevde påklädningsituationen. Jag spekulerade istället högt i om han kanske inte ville gå från förskolan för han verkade trivas bra där, eller om han inte tyckte om att få tjocka kläder på sig. "Å, han vill kanske bråka lite med föräldrarna också!" sade pappan då leende (18 nov F2).

Det pappan sade om att det var sedan en tid tillbaka pojken skrek vid påklädning och att han kanske ville bråka lite med föräldrarna, tolkar jag som att hans sätt att se på situationen låg i linje med en populärvetenskaplig version av de utvecklingspsykologiska teorierna som handlar om att när barn periodvis, i vissa åldrar, kan uppfattas som bråkiga och trotsiga, då är det ett naturligt steg i utvecklingen som vuxna inte ska hetsa upp sig över. Detta har sedan länge förmedlats i rådgivningsböcker om föräldraskap (se t ex Ödman & Asklund 1982). Pappan hade inte heller den dagen tvekat att tvinga på sin yngste son ytterkläder trots att han skrek, men han hade gjort det utan irritation, med bestämda men samtidigt lugna kroppsrörelser.

Detta ser jag som följdriktigt utifrån en diskursiv förståelse-ram med en tudelning i kategorierna impulsstyrda, bråkiga barn och lugna, behärskade vuxna; dvs enligt sociologen Nick Lees

(2001) begreppsapparat en tolkningsram där barn ofta förminskas till blivande människor [”human becomings”] – ”not yets” med en benämning från Krekula, Närvänen och Näsman (2005) – medan vuxna ses som varande människor, så som människor ”ska vara” [”human beings”]. Exempelen med pappan som tvingade på sin son kläder utan att försöka prata med det skrikande barnet om vad som kändes fel, medan han själv, dag efter dag, behöll fattningen, visar som jag ser det, hur social interaktion under påklädning av små barn kan se ut när sådana polariserade diskursiva utgångspunkter, som Lee (2001) är starkt kritisk till, dyker upp och formar mötet mellan vuxen och barn.

Den icke förhandlingsbara reflexvästen

Då och då ledde pedagogers övervakande blickar, i kombination med deras sätt att uttrycka sig verbalt och i vissa fall med sina kroppar, till att barn gjorde så som de blev tillsagda. Till exempel skedde det en kall decemberdag när ett barn på Förskola 2 började dra ner dörrhandtaget och fick upp dörren på glänt, innan han hade mössa och vantar på sig. Han fick då den korta tillsägelsen: ”Mössa och vantar!” av en vuxen som med sin övervakande blick hade upptäckt att han redan var på väg ut. ”Vill inte ha!” sade han tydligt, såg sur ut och började öppna ytterdörren. Men då fick en pedagog fatt i hans arm och tog tag i den, enligt mina anteckningar mildt men bestämt, samtidigt som hon sade: ”Jo, det måste man ha! Det är kallt ute”. Så fick hon tag i dörrhandtaget med sin andra hand och kunde dra igen dörren. Pojken vände då om och gick så snabbt han kunde fram till sitt fack där mössa och vantar fanns (9 dec F2).

Ännu tydligare exempel på att pedagogers kroppsliga ageranden hade betydelse för att få barn att klä sig enligt normen såg jag på Förskola 1 när barnen förberedde sig för att gå iväg till parken. En dag observerade jag hur ett barn, som nyss hade blivit lämnat av en vårdnadshavare i kapprummet och därför hade sina ytterkläder på, direkt ville rusa ut igen. En pedagog som inspekterade barnens klädsel, stående på utsidan precis intill den öppna ytterdörren, sträckte då snabbt ut vänsterarmen över dörröppningen och

tog tag i dörrposten med handen. Det innebar att hon gjorde en stoppande rörelse; hennes arm hindrade barnet från att komma ut. Därmed slogs materiellt fast att det var den vuxna som avgjorde när man var färdigklädd och klar att gå ut. Pedagogen förtydligade genast språkligt, mycket kort, vad det var som fattades i klädseln: ”En väst!”. Barnet vände direkt och gick och hämtade en väst (12 sep F1).

Västarna som alla skulle ha på sig var neongula reflexvästar som drogs över huvudet. De hade axelsömmar men var öppna i sidorna, sånär som på kardborreband som bak- och framstycke fästes samman med. Ett försäkringsbolags namn och telefonnumret till förskolan stod på västarna. Västarna var förskolans kollektiva egendom och fanns bara i en storlek, så alla barn, oavsett kroppsstorlek hade samma storlek på västen. Ett brett reflexband satt runt hela västen, i höfthöjd på de flesta men snarare i lårhöjd på de allra minsta barnen.

Att barn skulle använda reflexväst när man gick till parken var en fastslagen regel, vilket jag kopplar till teorin att vi lever i vad sociologen Ulrich Beck (1992) redan för drygt trettio år sedan benämnde risksamhället, även om risker med att gå till parken är ett fenomen i en annan skala än de stora globala samhällsförändringar han diskuterade, såsom t ex finanskriser eller miljöförstöring. Hotet mot klimatet är den mest allomfattande risken vi alla lever med idag, men mängder av andra alltmer komplexa risker för hälsa och liv har också skapats i det moderna industrisamhällets förlängning. Risksamhället är dock inte bara fullt av risker, utan det är framförallt ett samhälle upptaget av att motverka så många av riskerna som möjligt, för att skapa en känsla av säkerhet (ibid.) Helander (2003:14) nämner att på senare år har debatter om risker i barns liv ofta handlat om barns utsatthet i trafiken eller vuxnas övergrepp på barn. Genom att göra barnet mer synligt skulle den neongula reflexvästen skydda mot risken att bli påkörd under promenaden eller att komma bort, eller kanske lockas bort, från gruppen, när man vistades i parkmiljöer. Här finns inte utrymme att diskutera hur reella och påtagliga respektive föreställda riskerna är eller om just barns bärande av reflexväst är det bästa som kan göras för att motarbeta dem. Men under utevistelsen klargjordes i alla fall västens betydelse ur pedagogperspektiv vid ett till-

*Promenad till parken i de neongula västarna.
Foto: Viveka Torell.*

fälle då en flicka begav sig en bra bit bort i parken. Då sade nämligen den i personalen som hämtade tillbaka henne: "Tur att hon hade väst! Man ser dem då, när de springer längre bort än de får" (12 sep F1).

Observationerna i kapprummet tydde på att pedagogerna arbetade för att barnen själva skulle ta ansvar både för att hämta fram och att sätta på sig västar. Klarade de inte av det senare så förväntades de i alla fall göra det förstnämnda. Efter att en pedagog hade låtit sin övervakande blick svepa över kapprummet en dag då gruppen förberedde sig för promenad till parken sade hon tex till ett litet barn: "Västen Erik! Du ska gå och ta fram en väst Erik". Utifrån lingvistiskt inspirerad kritisk diskursanalys kan betydelsen av ordet *ska* diskuteras i termer av modalitet, dvs åtagandet som görs genom påståendet kan diskuteras. Med andra ord: det bör uppmärksammas med hur hög grad av sannolikhet det ut-

trycks att det som påstås ska bli gjort (Fairclough 2003:164ff). Att barnet ”ska” ta fram en väst kan tolkas som ett påstående med hög modalitet eftersom det är en starkare uppmaning än t ex: ”Skulle du kunna gå och ta fram en väst?” vilket hade lämnat mer utrymme för barnet att säga nej. Att förskollärarna använde det starkt uppmanande (på gränsen till kommenderande) ”ska” [det ska du göra] när det var dags för västarna, men ytterst sällan i andra fall, hängde som jag tolkar det samman med att västarna inte var förhandlingsbara, vilket i sin tur kan kopplas till en diskurs om det sårbara barnet som sedan länge har slagit fast att det utsatta, värnlösa barnet behöver skydd av vuxna. Detta eftersom barn enligt denna diskurs inte själva kan läsa av olika situationer som de försätts i eller förstår konsekvenser av egna och andras handlingar på ett rationellt sätt (Helander 2003). Sårbarhet har visserligen djupa diskursiva kopplingar till empati och medkänsla, men i ökande grad uppmärksammas inom forskningen också att sårbarhet kan ha en reglerande funktion (Harrison & Sanders 2006 refererade i Brown, Ecclestone & Emmel 2017). Min tolkning är att så var fallet i det här exemplet. Diskursen om det sårbara barnet, som passar väl ihop med tal om risksamhället, fungerade som en övergripande maktstrategi som förstärkte vuxnas makt att reglera barns klädsel i samband med stylingen att väst skulle bäras av alla.

Pojken som hade blivit tillsagd att ta fram en väst visste att västarna fanns i en trådback i metallställningen under en grovtvättstugevask, i ett rum som låg i anslutning till kapprummet. Pedagogens sade: ”Du får dra ordentligt”. Han försökte dra fram en väst genom trådgallrets mellanrum, med trådbacken stängd. Det gick inte utan västen fastnade. Han backade då först lite, som för att ta sats. Sedan gav han sig fram igen och drog med båda händerna i trådbackens överkant. Det fungerade: det blev en tillräckligt stor öppning mellan backens överkant och tvättbänkens toppskiva för att han skulle kunna dra ut en väst den vägen. Pedagogen berömde att han hade kunnat ta fram en väst själv. Pojken försökte därefter, utan framgång, ta på sig västen. Pedagogen såg det och sade snabbt: ”Jag ska hjälpa dej!”. Han satte sig då ner på golvet med ryggen mot henne, medan pedagogens satt på huk. ”Du kan stå upp, behöver inte sitta”, sade hon. Men pojken satt kvar och blev

hjälp och pedagogen gjorde inget för att resa honom upp då, även om det betydde att hon behövde böja sig ner lite extra (12 sep F1).

”Du kan stå upp” var uppenbarligen inte ett lika starkt uppmanande verbalt uttryck som ”du ska gå och ta fram” eftersom pedagogen accepterade att barnet förblev sittande. Det var intressant att se hur styrkeförhållandena ändrades i situationen, från pedagogens dominans när hon sade till barnet att hämta en väst, till slutfasen där det fanns förhandlingsutrymme – inte gällande det som kan hänföras till stylingen, dvs om västen skulle på eller ej, för på skulle den – men gällande hur påklädningen skulle utföras. Barnet förhandlade då genom sin kroppsställning och blev den dominerande, maktfulle, i situationen när han förblev sittande trots att den vuxna hade uppmanat honom att stå upp. Som jag tolkade det var han nöjd med att till slut få sitta ner och bli påklädd, efter sin tidigare ansträngning för att få fram en väst.

Verbala och kroppsliga maktförhandlingar

Vid ett tillfälle stod ett barn nära en pedagog med en väst i händerna och sade: ”Du får förklara! Ska den va’ så?”. Han vände västen runt, runt i luften framför sig, såg efter var halslinningen fanns och såg till att den var uppåt, sedan försökte han ta på västen, men huvudet kom fram där armen istället förväntades sticka ut (12 sep F1). Ett problem med västarnas materiella utformning var alltså att ”ärmhålet” undertill endast begränsades av det översta kardborrebandet i västens sida och när det var slappt förslutet så fanns utrymme att få ut huvudet där egentligen armen skulle träs ut. Detta ledde till att en del barn behövde hjälp med att hitta rätt med kroppsdelarna i västen.

Samma dag, efter att en pedagog hade böjt upp en nerböjd bakkappa på en sko åt en pojke fick han instruktionerna: ”Och så knäpper du kardborrebandet! [underförstått: på skon] Och så tar du en väst!”. När han väl hade tagit en väst öppnade den tidigare påbörjade interaktionen upp för att barnet skulle rikta krav mot den vuxna: ”Den här västen ska du hjälpa mig på!” sade han bestämt. Men pedagogen dröjde med att svara, för ett annat barn fångade hennes uppmärksamhet just då. Den fördröjningen ledde

till att pojken ändå själv försökte trä, den i det här fallet redan kardborrebandsförslutna, västen på kroppen. Huvudet kom visserligen ut genom en öppning, men han hade trätt på sig västen upp och ner; dragit huvudet först genom västens halshål och därefter genom öppningen i nederkanten, vilket gjorde att axelsömmarna hade hamnat nertill och västen inte alls satt uppe, utan tyget trillade ner och extra tyglager samlades kring magen. Därtill hade västen även snott sig kring hans kropp. ”Den kanske är lite korvad?” funderade pojken lågmält, innan han högt utbrast: ”Jag kan inte den här västen!”. ”Ja, ta av den igen och skaka ut den”, svarade pedagogen. När västen var avtagen höll hon själv upp den slät framför pojken så han kunde se den tydligt och fortsatte, samtidigt som hon pekade: ”Där ska huvudet komma ut. Var ska du stoppa in det då?”. ”Där” sade pojken och pekade snabbt vid västens nederkant innan han böjde sin kropp framåt och böjde ner huvudet för att få in hjässan under kanten på västen som pedagogen höll upp. Och med vad jag såg som perfekt timing – ungefär samtidigt som pojken även sträckte armarna inuti västen framåt, uppåt, mot ärmöppningarna, släppte pedagogen den – så han helt själv hade kontrollen över plagget när han slutförde påklädningen. När han var färdig stack huvudet ut genom halshålet. ”Nämen, du klarade det!” sade pedagogen då glatt (12 sep F1).

Jag tolkar exemplet ovan som att pedagogen tillskansade sig den övergripande makten genom att hon omdefinierade situationen, från ett tillfälle då ett barn visade maktanspråk genom att ställa krav på att få service, till ett tillfälle för lärande. På så sätt blev hon – den vuxna – dominerande. Barnets krav kan ses som ett uttalande baserat på att han försökte dra fördel av den utvecklingspsykologiska diskursens synsätt att barn bara är ”blivande vuxna”, ”not yets” vars bristande kompetens gör att de inte är kapabla att ta ansvar, utan de anses ha rätt till andras resurser (Krekula, Närvänen & Näsman 2005:84). När en pedagogisk diskurs aktiverades istället blev subjektspositionen för pojken ”det lärande barnet”; barnet som ska ta till sig kunskaper och träna sig till de förmågor det för tillfället saknar, medan den vuxna blev den som skulle lära ut (jfr Lindgren 2006).

Ett tidigt uttryck för idéer om det lärande barnet var upplysningsfilosofen John Lockes uppfattning på sent 1600-tal, om barnet

som "tabula rasa", vars förstånd behöver utvecklas genom undervisning, vilket kan ses om en av de dominerande historiska barndomsdiskurserna (Helander 2003). Sedan dess har varierande synsätt på det lärande barnet utvecklats inom olika pedagogiska traditioner. I förskolesammanhanget tolkade jag det som grundat i välvilja att pedagogen bidrog till att mana fram det lärande barnet. Hennes maktutövning under lärsituationen handlade inte främst om att hon auktoritärt ville bestämma. Istället såg jag hennes fråga till pojken, om var han skulle stoppa in huvudet, som en kommunikativ handling med avstamp i ett barnperspektiv. Enligt Halldén (2003:14) innebär detta bland annat "ett perspektiv som syftar till att tillvarata barns villkor och verka för barns bästa".

Pedagogen hade sett att det som ställde till det vid pojkens första försök var just var han trädde in sitt huvud och som jag tolkar det ville hon hjälpa honom så att inte samma sak skulle hända igen. Johansson och Pramling Samuelsson (2001) tar upp att dialoger mellan barn och vuxna både kan stötta och reglera barns kompetensutveckling. En typ av dialog som kan benämnas "den avgränsande dialogen" innebär att den vuxne reglerar barnets agerande genom att stödja och leda barnet så att det kommer vidare i målinriktade handlingar. Sådan reglering tycker jag exemplet visar. Och det var inte endast muntlig dialog som användes. Genom att hon länge höll i västen undervisade pedagogen så handgripligt att hon behöll makten över händelseförloppet även efter att den verbala dialogen var avslutad och hon kunde därmed se till att barnet lyckades med påklädningen. Makt som utövas vid sådana tillfällen när stöd ges i ett relationellt sammanhang för att "hjälpa individen till ett bättre liv", samtidigt som kontroll utövas över den som tar emot stödet, kan med ett begrepp från Foucault kallas pastoral makt (Holmberg 2017:31 med referens till Giertz 2012).

Även om jag inte har antecknat något om hur barnets känsloläge tycktes vara, så tänker jag att i slutet av händelseförloppet *kan* det ha skapats ett barn som *kan* ha upplevt sig själv som en lyckad person, och som därför *skulle kunna* komma att försöka ta på sig väst frivilligt och självständigt även nästa gång det var dags att gå till parken. Därför är det möjligt att också tolka situationen utifrån Foucaults teorier som ett exempel på att makt inte ska uppfattas

Mössor avtagna under lek. Foto: Viveka Torell.

främst som repressiv, utan makten är produktiv (Foucault 1980). Makten kan resultera även i erbjudanden om sådana relationer och subjektspositioner som kan ses som positiva, samtidigt som de leder subjektet att agera på sätt som följer normerna.

Barns motstrategier

Det var vanligt att barn ställde frågor till personalen om vad de skulle ha på sig utomhus och både barn och vuxna tycktes utgå från att pedagogerna hade sista ordet när det gällde klädseln vid utevistelse, även då det inte handlade om västarna. Jag tolkade det som att föreställningen om det lärande barnet (Lindgren 2006) och en idé om att mer erfarna vuxna behöver lära ut hur klädseln ska anpassas till olika väderlekar för att vara komfortabel, var den diskursiva förstälseramen även till detta.

Ofta följde barnen omedelbart pedagogens anvisningar om klädseln, utan att ifrågasätta. Men emellanåt förekom språkliga maktförhandlingar, när barn frågade saker som innebar ifrågasättande av klädnormer eller som kan betraktas som test av hur starkt verksamma vissa klädnormer var i förskolemiljön. Sådana frågor ledde oftast till att pedagoger klaggjorde vilka faktorer de utgick

ifrån när de avgjorde hur barnen skulle vara klädda. Även i de fallen blev resultatet oftast att barnen klädde sig så som pedagogerna ville, men alltså först efter att de hade fått förklaringar till varför vissa plagg skulle vara på. Ett exempel på detta var när en flicka på ca 5 år frågade: "Varför måste jag ha stövlar?". Personalen förklarade då att det var bra ifall hon skulle vara på den yttre gården där det kunde vara lite blött. Flickan lyssnade och tog på sig stövlarna utan att säga något mer (9 sep F2). Ett annat exempel var när ett barn frågade: "Man behöver inte jacka va'?" och pedagogen sade: "Jo, jacka får du ha". "Varför behöver man ha jacka?" kontrade barnet då. "För det är kyligt nu på morgonen. Blir vi varma sen så tar vi av oss", svarade pedagogen. Barnet accepterade att ta på sig jacka efter det svaret (23 sep F2).

Samma morgon sade en flicka rakt ut i luften: "Tröjan är så tjock så jag kan inte ha jacka!". Hon hade just tagit på sig överdragsbyxorna och dragit upp dem utanpå sin sweatshirttröja. Under tiden hade hon sannolikt hört samtalet om att man skulle ha jacka på. Lite senare upprepade flickan en gång till, med blicken riktad rakt mot pedagogen, att tröjan var så tjock så hon kunde inte ha jacka på sig. Sen gick det ändå lite tid medan hon var kvar i kapprummet utan att göra någon ansats att fråga om hon kunde gå ut. Men när pedagogen en stund senare hjälpte henne att späna axelbanden på överdragsbyxorna, utan att säga något om att hon skulle ta jacka på sig, då såg flickan plötsligt glad ut och sade: "Jag behöver inte ha jacka!". Pedagogen bekräftade aldrig i ord att det var godtagbart att flickan var utan jacka, utan när flickan ställde frågan: "Kan jag gå ut?", som jag uppfattade att hon hade gått och ruvat på en stund, då sträckte den vuxna bara under tystnad fram flickans mössa, som en ordlös uppmaning om att åtminstone den behövde vara på för att hon skulle få gå ut (23 sep F2).

Att flickan i exemplet ovan drog ut på tiden för påklädningen tolkade jag som hennes motstrategi för att slippa underordna sig den klädnorm som hon hade uppfattat gällde [att jacka skulle vara på]. Kanske hade hon märkt att ibland när påklädningen hade dragit ut på tiden var den vuxna i kapprummet benägen att se mellan fingrarna med vissa saker eftersom det viktigaste då tycktes vara att få ut resterande barn, så att hon själv kunde gå ut och hjälpa kollegan, som redan var utomhus.

Pojkars kläder i kapprummet. Foto: Viveka Torell.

En annan motstrategi som jag såg exempel på var att barn sprang iväg när någon pedagog ville göra något med deras klädsel. Under en utevistelse frågade en pedagog t ex: "Ellen ska jag dra upp dina byxor?". "Nej!" sade flickan med eftertryck och sprang samtidigt iväg. Jag tolkade det som att hon genom att springa iväg försäkrade sig om att inte bli infångad, ifall den vuxna skulle göra någon kroppsrörelse för att försöka få tag i henne (18 nov F2). Ytterligare en motstrategi jag såg barn använda sig av var att ta av sig kläder som en vuxen just hade satt på. En pedagog sprang t ex en dag efter en liten pojke, ca 1,5 år gammal, med hans jacka, som han hade kastat av sig en gång redan. När hon kom ifatt och tog tag i

honom protesterade han genom att skrika och lägga sig bakåt, vilket han kunde göra utan att falla handlöst till marken eftersom pedagogen ju höll honom i ena armen. Pedagogen började trä jackan på hans ena arm och när jackärmen var på blev barnet lugnt. Det var som att han accepterade att den vuxna temporärt har vunnit maktförhandlingen när plagget hade trätts på hans arm och mötte hans kropp. Han protesterade inte när resten av jackan kläddes på honom. Men snart såg jag pojken ställa sig längst bort på förskolans gård och ta av sig jackan igen. Nästa gång pedagogen tog på jackan gömde hon blixtsläskläppen bakom en skyddsförstärkning som fanns längst upp på kragen. Pojken lyckades ändå pilla fram kläppen för att kunna dra ner blixtlåset. Så en stund senare hade han lyckats få av sig jackan igen. Pedagogen sade då, som en retorisk fråga som hon inte tycktes vänta något svar på, enligt mina anteckningar lite uppgiven: ”Ska du inte ha på dej jackan?!”. Att pojken upprepade gånger tog av sig jackan gjorde alltså till sist att han gick segrade ur den dagens maktförhandling om klädseln (20 sep F1).

Temporär och skiftande makt

Sammanfattningsvis har nu visats hur man kan anlägga maktperspektiv också på vardagliga påklädningssituationer. I texten har getts exempel på förekomsten av sådana maktens mikro-mekanismer som fysisk styrka, en övervakande blick, tekniskt kunnande och verbal förmåga i maktförhandlingar under påklädning för utevistelse vid två förskolor. Viktigt har varit att lyfta fram hur olika diskurser har verkat som övergripande maktstrategier, som har inverkat i att forma maktrelationer under interaktionerna mellan barn och vuxna i påklädningssituationerna. Texten har visat att synsättet att barn är ”human becomings” kombinerat med en utvecklingspsykologisk diskurs, en diskurs om det sårbara barnet och föreställningar om det lärande barnet, har funnits med och bidragit till vuxnas maktföreträdande. Samtidigt har dock lyfts fram att även om föräldrar och pedagoger på ett övergripande plan har ägnat sig åt maktutövning, så har även välvilja och empati kunnat uppfattas som inslag i de sociala interaktionerna. Vidare har uppmärksammats att styrke-

förhållanden mellan vuxna och barn under påklädning är temporära och skiftande och att barn har kunnat tillskansa sig makt främst genom att använda möjligheter till kroppslig motmakt. Detta kan ses som kopplat till att barnen i förskolan är många fler än de vuxna och att den överlägsna fysiska styrka som vuxna kan använda i en-mot-en-situationer därför inte räcker till för annat än för tillfällig maktfullhet. Snart yppar sig alltid möjligheten att till exempel smita längst bort på gården, självständigt dra ner sitt blytlås och dra av sig jackan, medan den vuxna sysselsätter sig med att övervaka eller hjälpa andra barn.

Referenser

- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society: Towards a new Modernity*. London: Sage Publications.
- Berggren Torell, Viveka (2007). *Folkhemmets barnkläder: Diskurser om det klädda barnet under 1920-1950-talen*. Diss. Göteborgs Universitet. Göteborg: Arkipelag.
- Brottvelt, Gudrun & Femdal, Ingrid (2017). "Evidens mellom objektivisering og kontekstualisering". I Feiring, M; Ruud Knutsen, I; Juritzen, T.I. & Larsen, K. (red) *Kritiske perspektiver i helsefagene. Utdanning, yrkespraksis og forskning*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Brown, Kate, Ecclestone, Kathryn & Emmel, Nick (2017). "The many faces of vulnerability". *Social Policy and Society* 16(3).
- Christensen, Pia & James, Allison (red) (2000). *Research with Children: Perspectives and Practices*. London: Falmer Press.
- Cook, Daniel Thomas (1998). *The Commodification of Childhood: Personhood, the Children's wear industry and the moral Dimensions of Consumption 1917 – 1967*. Diss. Chicago: Dep of Sociology University of Chicago.
- Craik, Jennifer (2005). *Uniforms exposed: From Conformity to Transgression*. Oxford/New York: Berg.
- Dahl, Marianne (2014). *Fritidspedagogers handlingsrepertoar: Pedagogiskt arbete med barns olika relationer*. Diss. Linnaeus University Dissertations, No 194/2014. Växjö: Linnaeus University Press.

- Eide, Brit Johanne, Karin Hognestad, Bente Svenning & Nina Winger (2010). ”Små barns stemmer i forskning: Noen refleksjoner om etikk i forskning om små barns hverdagsliv i barnehagen”. I *Barn* (28)3.
- Ekeland, Tor-Johan (2014). ”Frå objekt til subjekt – og tilbake? - Om tilhøvet mellom kunnskap, praksis og styring”. *Tidsskrift for psykisk helsearbeid* 11(3).
- Fairclough, Norman (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Fairclough, Norman (2003). *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. New York: Routledge.
- Foucault, Michel (1974/1998). *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv förlag.
- Foucault, Michel (1980). *Sexualitetens historia: Viljan att veta*. Stockholm: Gidlunds.
- Foucault, Michel (1993). *Diskursens ordning: Installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970*. Stockholm: B. Östlings bokförlag Symposion.
- Gars, Christina (2002). *Delad vårdnad?: föräldraskap och förskolläraryuppgift i den offentliga barndomen*. Diss. Stockholm : Univ.
- Geertz, Clifford (1973/2017). *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. 3rd ed. New York: Basic Books.
- Giertz, Lottie (2012). *Erkännande, makt och möten. En studie av inflytande och självbestämmande med LSS*. Diss. Institutionen för socialt arbete vid Linnéuniversitetet, 93. Kalmar: Linneaus University Press.
- Gunnemark, Kerstin (1998). *Hembygd i storstad: om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Diss. Göteborgs Universitet.
- Halldén, Gunilla (2003). ”Barnperspektiv som ideologiskt eller metodologiskt begrepp”. I *Pedagogisk Forskning i Sverige* 8(1–2).
- Hardy, Cynthia & Robyn Thomas (2015). ”Discourse in a Material World”. *Journal of Management Studies* 52(5).
- Harrison, Malcolm & Teela Sanders (2006). ”Vulnerable people and the development of 'regulatory tehraphy'”. I Dearling, A; Newburn, T. & Somerville, P. (ed.) *Supporting Safer Communities: Housing, Crime and Neighborhoods*. Coventry: CIH.
- Helander, Karin (2003). *Barndramatik och barndomsdiskurser*. Lund: Studentlitteratur.

- Holmberg, Linnéa (2017) "Lärande genom demokratiska önskemål – pastoral omsorg i fritidshem". *Pedagogisk forskning i Sverige* 22(1-2).
- Hörnqvist, Magnus (1996). *Foucaults maktanalys*. Stockholm: Carlssons.
- Johansson, Eva & Ingrid Pramling Samuelsson (2001). "Omsorg – en central aspekt av förskolepedagogiken: Exemplet måltiden". *Pedagogisk Forskning i Sverige* 6(2).
- Juul, Jesper (2011). *Your competent child: toward a new paradigm in parenting and education*. Revised ed. 2011 Bloomington: Balboa Press.
- Krekula, Clary, Anna-Liisa Närvänen & Elisabet Näsman (2005). "Ålder i intersektionell analys". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 26(2-3).
- Lee, Nick (2001). *Childhood and Society: Growing up in an Age of Uncertainty*. Maidenhead: Open University.
- Lindgren, Anne-Li (2006). *Från små människor till lärande individer: Föreställningar om barn och barndom i förskoleprogram 1970-2000*. Lund: Arkiv.
- Lpfö 18 (2018). *Läroplan för förskolan*. Stockholm: Skolverket.
- Mills, Sara (1997). *Discourse*. London: Routledge.
- Stern, Daniel N. (1985) *The interpersonal world of the infant: a view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York: Basic Books.
- Ödman, Maj & Asklund, Lis (red) (1982). *Föräldraboken: utgiven under medverkan av Sveriges främsta experter i barnuppfostrings- och familjefrågor till alla föräldrars hjälp*. 11. uppl. Göteborg: Kulturhistoriska förlagen.

PLAGG, PROFESSION OCH PANDEMI

GÅR GARDEROBEN I PENSION?

EVA KNUTS

Grårutiga, rosa, turkosa, och flera svarta. Numera har jag gott om mjukisbyxor. De inköptes under pandemin. Vad spelade det för roll vad jag hade på mig, speciellt på nedre delen av kroppen, när all undervisning och alla möten var på zoom? I kameran visades bara övre delen av min kropp och andelen mjukisbyxor och sjalar ökade i min ägo, de plagg som inte syntes och de som syntes i kameran. Piff upptill och mjukis nertill. Under pandemin förekom många skämt och memes som rörde diskrepansen mellan kläder på över- och underkropp. Som att ha pyjamasbyxor och till det knytblus eller slips och kavaj. Det förekom också filmade klipp som visade människor på zoom som glömde av sig under möten och som visade sig sakna byxor när nederkroppen råkade komma i bild. Det är inte långsökt att tänka på Erving Goffmans (2020) teatermetaforer om vad som syns på scen och vad som döljs för publikens blickar. Men det är inte det Goffmanska spåret jag ska gå vidare på, utan det spår som leder till garderobens nätverk och pandemin som aktör.

Garderobens nätverk

Pandemin har tagit tydliga materiella uttryck. Kerstin Gunnemark har länge varit intresserad av materialitet och använt sig av aktör-nätverks-teorin (ANT), som i boken *Ung på 50-talet. Om förälskelse, mode och boende i en brytningstid* (2006) där Latour är en av inspirationskällorna. I texten "Ting och minnen i kulturarvskontext" (Gunnemark 2008) poängterar hon att hennes förståelse och intresse för ANT "är relaterad till teorins synliggörande av materialitetens betydelse och innebörd i människors vardagsliv" (s. 60).

För att sammanfatta ANT i korthet är huvudpunkten att nätverk är kollektiva, de kan bestå av få eller många aktörer, eller aktanter som de också kan kallas, och aktörerna kan vara människor men också föremål, texter och teknologier. Nätverk består alltså av både mänskliga och icke-mänskliga aktörer.

När det var dags att återgå till att möta människor "på riktigt" och jag grävde runt i garderoben efter annat än mjukisbyxor så upptäckte jag att mycket hade "krympt" under pandemin. Kläder som jag tidigare hade kunnat ha och känt mig bekväm i stramade. Jag insåg också att en hel del av de kläder som jag faktiskt kunde få på mig inte längre kändes komfortabla av olika anledningar. BH med byglar upplevde jag som tortyr. Jeans kändes hårda och obehagliga. De otal kavajer som hängde i garderoben kändes helt fel från att ha varit stommen i min klädsel. I och med att en ny aktör, pandemin, kommit in så förändrades delvis min garderob och blev spretigare. Den hade förlorat kopplingen till vissa nätverk och kopplat upp till andra.

Redan innan pandemin hade jag intresserat mig för hur ändrade förhållanden i livet kan påverka våra garderober. Jag gjorde intervjuer med "personal shoppers" inom projektet "Blixtlås, knapp och kardborreband – Makt och materialitet under styling och påklädning" och flera av dem reflekterade kring vilka livssituationer som ofta föranledde kontakt med en personal shopper.

Jag börjar alltid med att fråga varför de har valt att komma till mig. Det är väldigt mycket mammor, de som varit mammalediga. Kanske fått två barn på rad och varit borta från jobbet i fyra år och så ska de tillbaka och de har inga kläder. De har gått i myskläder.

De har varken tid eller inspiration. Kroppen kanske har förändrats. Så det är nästan det vanligaste svaret. – *Monika, personal shopper*

De situationer som de jag intervjuade beskrev påminner om hur jag och många med mig kände när det var dags att återgå till den fysiska arbetsplatsen efter att arbetet mestadels hade skötts hemifrån och restriktionerna hade gjort att jag inte rört mig ute bland människor särskilt mycket.

Det fanns olika sätt att hanterade pandemin på. Många hade arbeten som krävde fysisk närvaro. Men även bland de som kunde och som uppmuntrades till att arbeta hemifrån skilde det sig mycket åt hur människor förhöll sig till kläder och utseende. En del kollegors uppdateringar på sociala medier visade att de fortsatte klä sig propert även om det var inför ett zoom-möte. Jag hörde till dem som ”gav upp”.

Under pandemin lämnades vi mycket åt oss själva och det var få blickar utifrån. För mig gick komfort före estetik och jag kunde strunta i förväntningar kring vad jag borde ha på mig i egenskap av universitetslektor. Det räckte med hyfsat kammat hår och att slänga på en sjal och läppstift när det var dags att starta zoom. Det väckte tankar om varför jag har den garderob jag har. Hur mycket klär jag mig för andra och hur mycket klär jag mig för mig själv? När ingen vet vad jag har för byxor, eller *om* jag har byxor, då valdes allt som behövde strykas eller som satt åt bort. Dock skaffade jag mjukisbyxor som såg ut som kostymbyxor. De hade jag när jag gick och handlade, vilket inte var ofta på grund av restriktionerna, och de fungerade när det var dags att börja återgå till att arbeta bland andra människor som såg min underkropp! De var mjuka med gummiband i midjan, men samtidigt ”dressade” – ett mode som höll i sig ett tag under 2022. Mjukiskostymbyxorna lurade ingen och sakta började jag använda mindre bekväma plagg. Jag gick till en personal shopper som fick på mig riktiga kostymbyxor. BH, som jag sluppit i flera år, började jag ha igen. Under föreläsningar och möten kände jag mig obekvä, socialt, utan. Det finns en förväntan på att 56-åriga tanter ska ha BH.

Vanor med att skrota runt i mjukiskläder har skapat en ny rutin hos mig. Jag byter om så fort jag kommer hem. De kläder jag

inte vill ha skrynkelveck eller katthår på åker av direkt och på åker mjukisbyxor och mjukiströja. Det har blivit uppenbart att jag har börjat tänka mer i termer av hemmakläder, de som ingen dömer mig efter, och kläder jag har på arbetet och ute bland folk. Visst har jag en garderob i kolonistugan, kläder jag knappast skulle kunna visa mig i på universitetet, men i stort sett har mina kläder varit "allround", både för arbete, fritid och afterwork. Det var ingen större skillnad. Men nu har jag tydligare kläder för när jag går utanför hemmet. Det är långt ifrån något nytt vilket framkommer fint i Gunnemarks text kring "dräkten och kvinnligheten" där 50-talets garderob beskrivs. "Städrocken var informell och traditionell. Den var praktisk att bära, lättskött och billig, antingen den var köpt eller hemmasydd" (Gunnemark 1998:239). Det är inget nytt med att ha kläder med olika funktion, om det så är arbetskläder, informella kläder eller formella, det har nog de flesta i sin garderob. Det nya för mig, men gammalt för många uppväxta under första halvan av 1900-talet, är att jag byter om under dagen beroende på vad jag ska göra och vem som ska se mig. Liksom i de berättelser som Kerstin Gunnemark fick ta del av så stötte jag på rökrockar, städrockar och en tydlig uppdelning mellan slitkläder, skolkkläder och finkläder i det material som jag läste i projektet "Vardagsliv under andra världskriget" där jag skrev om kläder och textil (Knuts 2014). Det som skiljer nu från tidigare är att jag, liksom de flesta, har tillgång till tvättmaskin samt mycket och billiga kläder på marknaden. De som Gunnemark skriver om som hade städrock hemma hade kanske en dräkt till fint och några få vardagsklänningar som de var rädda om. Att då ha städrock i vardagen var ett sätt att spara på värdefulla plagg. Jag byter om för att min kropp har blivit bekvämare och jag latare, det som sitter åt, kliar och känns opraktiskt för att det till exempel behöver strykas får vila mer i garderoben.

Samtidigt är det, och kanske ännu mer var det, viktigt att klä sig rätt efter situation. "Dräkten gjorde kvinnan till dam och iklädd den kunde hon åka till stan för att fönstershoppa och dricka kaffe på Bräutigams anrika konditori" (Gunnemark 1998:238). Det skulle ha varit uteslutet att röra sig på stan i städrock. En del plagg från innan pandemin hänger kvar för det finns förväntningar på en universitetslektor och skulle jag gå alltför mycket utanför normen

skulle jag inte känna mig bekväm socialt, då får kroppens bekvämlighet stå tillbaka. Men det finns en skillnad i varför jag byter om hemma, det handlar om bekvämlighet inte om att spara på plagg. För kläder har jag i mängder, till skillnad från hur det var under till exempel andra världskriget. Då bytte man om för att skydda kläderna mot kroppens utsöndringar och från omgivningen negativa inverkan, jag byter om för att skydda kroppen från obehag.

Pandemin, en förändring om pensionen?

Pandemin var ett undantagstillstånd. Det fanns hela tiden ett efter, att den skulle gå över och allt skulle bli normalt igen. Mina kavajer och piffiga, obekväma BH:ar fanns kvar i väntan på det normala. Att åren med undantagstillstånd ändå lämnade spår har blivit tydligt för mig. Jag har förändrats, min inställning till det obekväma har förändrats samtidigt som jag anpassar mig efter förväntningar när jag går till jobbet. Pandemin blev en tydlig aktör i min garderob i relation till min profession (Latour 1998). Väntan på det normala hade också effekten att jag köpte plagg som jag skulle ha sen, då när allt skulle vara som vanligt och jag skulle komma ut bland människor. De plaggen har mest blivit hängande då de mer handlade om drömmar om något annat än mysbyxor och jag tänkte att kroppen skulle vänja sig tillbaka till skor med klackar och hårda sömmar.

I min garderob finns flera lager som bär på olika förväntningar, drömmar och praktiska överväganden. Den materialitet vi av olika anledningar pådyvlas eller väljer att omge oss av gör något med våra liv. Den läggs inte bara till och allt är oförändrat utan den gör något med oss – den skapar nya verkligheter. Pandemin var med och formade min garderob som en oväntad aktör som ingen hade kunnat förutspå. Pandemin satte stora avtryck på samhället men påverkade också i det lilla, i något så ”banalt” som min garderob. Den satte avtryck i min kropp, som vande sig med en annan vardag, utan kavaj eller klackar och med ett längre avstånd till andra människor.

Det vi kopplar oss samman med kan utvidga våra förmågor att uppfatta världen och de kan öka kompetenserna. Men en oväntad

aktör som pandemin kan begränsa och ändra vår riktning och för mig och min garderob innebar det att koppla an till andra nätverk som zoom och mysbyxmarknaden.

Jag funderar på hur jag kommer att tänka kring min garderob den dagen jag inte längre ska gå till ett arbete där det finns förväntningar på mig. Om jag hade arbetat kvar i fiskdisk, vilket jag gjort i många år, då hade jag hängt av mig uniformen vid sista arbetsdagen. Arbetskläderna var tydligt något annat än mina privata kläder. I det arbete jag har nu flyter gränserna mer, både när det gäller kläder och när arbetet tar slut.

Vad kommer att hända när jag inte längre kommer att möta kollegor och studenter på regelbunden basis? När det som under några år var ett undantag kommer att bli det nya normala i mitt liv? Jag fick en föraning under pandemin. Vissa delar av min garderob fick gå i pension. Jag har rensat ut mycket och gett till second-hand, sådant som jag insåg att jag aldrig mer skulle ha på mig. När jag och min garderob inte längre ingår i universitetsnätverk, kommer det mesta i min garderob pensioneras då?

Referenser

- Goffman, Erving (2020). *Självframställning i vardagslivet*. Sjunde upplagan Lund: Studentlitteratur.
- Gunnemark, Kerstin (1998). *Hembygd i storstad: om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin. (2006). *Ung på 50-talet. Om förälskelser, mode och boende i en brytningstid*. Stockholm: Bilda förlag.
- Gunnemark, Kerstin (2008). ”Ting och minnen i kulturarvskontext” (red) Knuts, E. & Saltzman, K. *Nätverksetnologi*. Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Knuts, Eva. (2014). ”Ransonering, cellull och kaninmuffar-textil och kläder under andra världskriget” i Skarin Frykman, B; Nordström, A. & Trossholmen, N. *Västsvenskt vardagsliv under andra världskriget: en tillbakablickande antologi*. Göteborg: A-Script .
- Latour, Bruno (1998). *Artefaktens återkomst*. Stockholm: Nerenius & Santérus förlag.

MED NÄSAN I DET FÖRFLUTNA

NÅGRA REFLEKTIONER KRING LUKT, MINNE OCH KULTUR

SVERKER HYLTÉN-CAVALLIUS

Att det finns en nära länk mellan luktsinnet och minnet verkar de flesta minnesforskare vara överens om. Luktsinnet beskrivs ibland som det äldsta sinnet, det som vi använder oss av tidigast i livet, och med hjälp av lukter och dofter – där det senare typiskt bär positiva förtecken och det förra är mer neutralt – kan vi framkalla minnen som ligger långt tillbaka, begravda under lager på lager av erfarenhet. Som kulturforskare stöter man allt som oftast på dofterna och deras roll i människors individuella minnen. Dofterna kan bli till ett slags spår i levnadsberättelser. De dyker plötsligt upp som illustrationer av sociala avvikelser och normalitet, eller som länkar till en viktig händelse. Men också kulturen, de kollektivt tillgängliga tolkningsramarna och erfarenhetsregistren, har näsborrar.

Det är som medlemmar i kulturella gemenskaper som vi luktar oss till det hemtama och det främmande, det sköna och det skrämmande. Som kulturforskare stöter vi alltså också på – för att para-

frasera Maurice Halbwachs – minnets luktmässiga sociala ramar (Halbwachs 1992). I den här korta essän vill jag reflektera över lukternas kulturella roller. I det avseendet anknyter jag till min kollega och tidigare arbetskamrat Kerstin Gunnemarks intresse för det materiellas och detaljernas roll i skapandet av både individers och generationers minnen (se särskilt Gunnemark 2014).

Allt luktar lök

Plötsligt tappade folk luktsinnet. Mitt i all intensivvård, alla döds- och smittotal, så började coronapandemin våren 2020 också som en luktsjukdom – cirka 60% av de coviddrabbade rapporterade luktbortfall. Att de drabbade ”tappade” luktsinnet stämmer inte riktigt, snarare byttes ibland rätt lukt ut mot fel. I en artikel i *Dagens Nyheter* beskrev Violetta Dzafic hur allt hade luktat lök, inte ens lukten av rutten fisk hade hon kunnat snappa upp (DN 2020-12-04). Men hon hade nu med hjälp av öron-näsa-halskliniken vid universitetssjukhuset i Lund börjat träna upp luktsinnet igen. Pandemin påminde oss alla om att luktsinnet är ett alldeles oundgängligt sätt för oss att orientera oss i världen – vi tappar helt enkelt bort oss utan förmågan att lukta oss fram. Och med hjälp av lukterna identifierar vi oss, hierarkiserar vi, markerar vi tillhörighet och avstånd. Som så ofta under coronapandemin så visade frånvaron på sådant vi annars tar för givet. Hemarbete och digitala möten visade på behovet av fysiska möten, inställda konserter och föreställningar visade på behovet av musik, teater och levande scenkonst.

Även om jag personligen hittills inte drabbats av luktbortfallet kopplat till covid-19 så fick rapporteringen kring det, tillsammans med några trådar i ett nyligen avslutat forskningsprojekt, mig att reflektera kring lukter och minne. Lukterna, liksom ljuden, uppfattas ofta som eteriska, svävande och inte minst immateriella. Men lukter är högst materiella möten mellan kroppar och deras omgivning: små partiklar som letar sig in inuti våra kroppar och fastnar på receptorer. Lukt är materialitet, sammanbindning och gränsmarkör på samma gång. Lukterna utgör ett ofta osynligt övergångsland som förmedlar mellan ett inre och ett yttre. Lukter

är attraktion och avståndstagande, närhet och motstånd. Få saker kan väcka så mycket längtan eller så mycket äckel som lukter. Föga förvånande är lukterna djupt förknippade med minnena och känslor av var vi kommer ifrån. Hemmahörande är också lukten av hemma, och lika väl som minnen kan formas kring starka luktupplevelser, så kan lukter från förr sätta igång minnesprocesser.

Fukt, elektronik och tobak

De senaste åren har jag ägnat mig åt ett forskningsprojekt om olika slags förflyttningar i musiklivet under de sena nittonhundrasextio- och tidiga sjuttiotalen (se t ex Hyltén-Cavallius 2019; Hyltén-Cavallius 2020; Hyltén-Cavallius red. 2022). I intervjuer med musiker, skivbolagsägare och kulturadministratörer har jag fått följa med i händelseförlopp ett halvsekel tillbaka, ta del av konflikter och diskussioner i gamla mötesprotokoll, se utopier och gränsdragningar växa fram i tidskriftsartiklar. Mycket har förstås handlat om musikaliska erfarenhetsberättelser, var man kom ifrån och vart man visade sig vara på väg. Ibland doftar det förflutna kanske mest för mig när jag lyssnar till berättelser, som när Eva Wilke från skivbolaget Silence beskriver hur samtliga 25 tekoppar plötsligt saknades i kollektivet där hon bodde, för att senare återfinnas i en känd musikers vindsrum. Hur luktade det på den där vinden, med tekopparna, stökigheten, det gamla trähuset? I andra fall träder dofterna fram likt punctum – detaljer i bilder som Roland Barthes (1986) menade träder fram eller sticker ut, som fångar oss och som vi vänder tillbaka till. I en intervju med Kenny Håkansson, gitarrist och musiker med Kebnekaise, Mecki Mark Men, Turid och många fler, frågade jag honom om hans första möte med en musiker som han gjorde flera inspelningar med för (vid intervjutillfället) nästan femtio år sedan. Det visade sig att första mötet var inte med den här musikern, Bosse Hansson, utan med en *gitar*r som Kennys bror hade fått låna av Hansson.

Kenny: Det var väl också så att vi kände, vi, han är från Huvudsta och jag är från Huvudsta och det var inte så att vi träffades då men, ett tidigt minne som var ifrån sextio...två kanske, att brorsan var ofta ute på de här ungdomsgårdarna, och då var det en gård i

Huvudsta, och när han kom hem en gång med en elgitarr, med en sån som han senare köpte, och det var Bosse Hanssons, som han hade lånat, ”ja, den kan ju du låna”, han var lite sådär. Och den, när han öppnade fodralet så kommer jag ihåg att det kom en sån där nikotindoft. Ja, det är ett starkt minne. Men sen, då träffade jag ju inte honom själv.

Gitarrfodralet luktar nikotin, cigaretter, en lukt som känns och ibland också syns – hos de inbitna rökarna kan tapeterna ibland få en gul nyans. Man kan säga att det doftande fodralet kommunicerar i Hanssons frånvaro vem han är, lika mycket som själva utlånet av gitarren får symbolisera ett slags självklar generositet som kännetecknade honom. Doften är ett starkt minne, säger Kenny. När Kenny i sitt minne öppnar upp det där gitarrfodralet så öppnar han också upp andra gitarrfodral och minnen hos mig. För mig är inträdet i rockmusiken också ett luktbemängt minne. Tonårens replokal blandade lukter av fukt, elektronik och cigarettrök. Lukterna viskade om ett delvis förborgat vuxenliv, ett liv fyllt av cigaretter, rockmusik och utlevelse. Det var lukten av att vara på väg ut i världen. Men lukterna var också en oupplöslig helhet tillsammans med musikens ljud, källarens betongväggar och de sociala band som ibland knöts, ibland brast.

På ögruppen Andamanerna, tillhörande Indien men geografiskt närmare Thailand, finns en ursprungsbefolkning som heter Ongee. Ongees världsbild är i hög grad uppbyggd kring luktsinnet. Vid begravningar är det viktigt att ben efter den avlidna bränns ordentligt för att inte den avlidnas ande ska lockas till dem. Benen ses som särskilt luktbärande, och vid en andra begravning kan man också spara vissa benrester för att vid behov kunna kommunicera med den avlidnas ande. När jag första gången läste om detta, förmedlat av antropologen Vishvajit Pandya (2009:235), så drabbade det mig på ett sällsamt sätt. Kanske av rent personliga skäl – jag har alltid haft en ganska känslig, för att inte säga överkänslig, näsa – men också för att det är något speciellt med förlust, saknad och lukt. Den anhöriga som luktar på kläder efter den avlidna är ett vanligt inslag i skildringar av saknad på bioduken.

När Kenny Håkansson första gången möter Bosse Hansson genom lukter, så påminner det om Ongees föreställning om att människans essens eller själ är särskilt närvarande i hennes lukter, i deras världsbild koncentrerad i benen. Kanske var det så att Hanssons luktande gitarrfodral kommunicerade åt sin ägare på det sätt som en människas ande lockas tillbaka genom sina luktande kvarlevor.

Från deodorant till hyacint

I en metodkurs för andra terminens etnologistudenter som jag höll i en gång i tiden så ingick att studenterna skulle göra observationer tillsammans, och se vilka olika detaljer de hade lagt märke till. Poängen var enkel: att tydliggöra hur vi alla ser och upplever olika saker i samma situation och att de därför tillsammans sannolikt skulle kunna lägga ihop ett rikt pussel av intryck. Med en reflexiv ansats hade jag också uppmuntrat dem att försöka göra sig medvetna om och formulera egna erfarenheter som de bar med sig och som riktade dem på olika sätt i mötet med ett visst sammanhang. Jag minns särskilt en grupp studenter som hade gjort sina observationer ombord på en kryssningsfärja på Ålands hav. En av dem berättade om en lukt som han lagt märke till samma dag som de skulle stiga av. Det var en blandning av cigarettök och rengöringsmedel. Och inte minst, den här kombinationen luktade *hemma*. Den beskrivningen fastnade hos mig, dels kanske för att jag blev lite förvånad, men också för att det väckte något slags igenkänning. När jag tänker på det idag så påminns jag också om hur jag själv (men av vad jag förstått, inte så många andra) tycker om lukten av gammal cigarettök och utspild öl, för att den liksom hänger kvar som ett slags när-nostalgiskt minne av (förhoppningsvis) feststämning.

De minnen vi formar kring lukterna kan vara djupt personliga, och samtidigt starkt kollektiva. När vi som kulturforskare möter och samtalar med människor om deras erfarenheter så vilar de på en grund av både individuella och kollektiva erfarenheter. Så ser det också ut i doftriket – där ryms både det djupt personliga och ett slags generationellt olfaktoriskt minne. Om jag nämner följande

ord – från hushåll till parfymer – så kommer vissa att öppna upp portar till ett särskilt biografiskt landskap, andra vara stumma och stängda, och ytterligare andra peka mot en delad tid eller tidsanda.

Slaskhink
Surdeg
Stekos
Stekt gröt
Semesterhus som öppnas efter vintern
Tvättlappar
Lavendelknyten
Några parfymer: *Anaïs Anaïs*, *Aramis*, *Fahrenheit*
Schampoot Date

Dofterna kan också hjälpa oss att avgränsa och kontrollera våra liv i det stora och det lilla, från det hygienarbete, de deodoranter och parfymer som inleder dagen till de hyacinter och apelsinpomander som får markera juletidens inträde i hemmet. Lukterna är med och organiserar tiden, både när den levs och när man minns den. I listan ovan kan jag placera en del av lukterna i särskilda faser i livet, andra – som semesterhuset (som jag aldrig haft) – kan jag föreställa mig för att jag känt lukterna av kall fukt i andras hus och kan föreställa mig hur det känns. Precis som vi delar medieminnen med våra generationskamrater så delar vi luktminnen. Orvar Löfgren beskriver i en artikel hur vi som samhällsmedlemmar kommer att tillhöra olika ”mediegenerationer” där vi delar minnen av radio- och tv-program, filmer, hitlåtar, bästsäljande böcker och mycket annat med våra generationskamrater (Löfgren 1993:114). Och på ett liknande sätt får vi föreställa oss att vi också tillhör olika ”luktagenerationer”, där vissa lukter blir till ett kitt i forandet av vår specifika gemensamma historiska placering.

Lukter som skvallrar

Vid ett annat tillfälle, inom ramen för samma projekt talade jag med Hassan Bah, slagverkare i bandet Kebnekaise, där Kenny Håkansson också spelade. Han hade just berättat om hur det var

att turnera tillsammans och hur människor på mindre orter inte gillade att de långhåriga hippierna med mängder av hundar plötsligt välde ut ur turnébussen. Men så fortsätter han med att berätta om mötet med några tulltjänstemän i Helsingborg:

Hassan: When we come to Helsingborg everybody have like ten grams smoke on him [skrattar], and then, we have workers, our workers were [ohörb], we had cut from cartron, work was you know, and then, but each one of us, have like five-ten gram on him – hasch [skrattar till], and then now, when we come to the boat tullen, in Helsingborg, and they tell us you bring the smoke, we take the smoke out, but when they come in the bus it smell the smoke [båda fnissar]. So they look like, but what happen, when they would know, I eat ten gram, I eat them, because I don't want to give it to them, so I begin to sweat you know. And my friends, some of them have it, some of them threw it out, so they don't find nothing, but all these records we was having, they look through them one by one, we loose the time in Helsingborg station, you know. And then, in the window, police window, they have grass – de odlade – and they were there [båda skrattar], and when you stand outside you see the grass tree there, in the window, you know, it was horrible. It was horrible. But we, today we can talk about it. That is the past, there's lot to remember. Lot to remember. Lot to remember.

När tulltjänstemännen kommer in i bussen så känner de lukten av haschröken, men kan inte hitta själva haschet någonstans. Berättelsens poäng handlar om dubbelmoral: Tulltjänstemännen själva verkar odla cannabis, eller det ser i alla fall ut så med en planta tydligt synlig i fönstret. Tullen framstår i Hassans tolkning som skrupelfri. Å ena sidan nogsam och genomsökande varenda skiva de har i bussen, å andra sidan odlades för eget bruk.

I den här skildringen är det inte Hassans egna sinnesupplevelser av doften som kommer till uttryck, utan skildringen av hur tulltjänstemännen misslyckas med att hitta källan till de lukter som de mycket riktigt uppfattar i bussen. Lukterna agerar i berättelsen som ett slags vittnen – de skvallrar om och håller på att avslöja vad som ägt rum alldeles innan. Precis som i berättelsen om gitarrfodralet kommunicerar dock doften något frånvarande –

gitarrfodralets doft kommunicerar dess ägare, doften i bussen kommunicerar haschet. Lukternas roll i båda berättelserna är som ett slags förmedlare, aktörer som varslar om något som finns men inte syns.

Den förbiluktade vardagen

Lukterna, som påminner om ljuden i det att de inte enkelt går att stänga ute, måste bemästras och kontrolleras. För att skapa en arbetsmiljö för alla förekommer det att arbetsplatser inför en mer eller mindre starkt uttalad luktpolicy. ”Undvik att bära starka dofter på kontoret och att äta vid skrivbordet” kan det till exempel heta i trivselreglerna för ett kontorslandskap. För att karakterisera och ibland markera avstånd till olika subkulturer blir näsan ett verktyg när cannabislukten utpekas, liksom lukten av sprit eller öl vid fel tid på dygnet skapar avstånd kring resenärer i kollektivtrafiken. När Ludvig ”Lubbe” Nordström dokumenterar ”Lort-Sverige” under det sena 1930-talet är det inte sällan lukten som får gestalta lorten och inte minst de lortiga. Sånär utförligt beskriver han lukten utanför en bostad i Skåne som han besöker tillsammans med en bostadsinspektris:

Det som tillkom var en lukt. En underlig, en nästan synlig lukt, så kompakt och genomträngande var den, men samtidigt en hart när obeskrivlig lukt. Dock samlades alla dess spektral-lukter i ett enda prisma, ett enda ord: snusk. Och lukten kvalitets samlades också i ett enda ord: stank. Jag förstod först inte riktigt, vad det var. Denna stank hade nämligen samma underliga egenskap som liklukt att så att säga smyga sig fram och liksom långsamt, gradvis underminera luften. Den kom inte, som till exempel biffstekos, frejdigt och rakt på sak. Nej! Först skickade den fram en liten rekognosceringspatrull, sen en lite större förbindelsepatrull, sen ett litet avantgarde och sen kom hela huvudstyrkan vältrande som tyska invasionsarmén i Belgien år 1914. Först nosade man till ett tag, så blev näsan lite orolig, så vaknade medvetandet av att man hade nånting fientligt omkring sig, och så med ens kände man, att man var hopplöst omringad. Denna stank stod gärna på lur i lä av en knut, och det var, när man rundade den, som proceduren började.

Vad var den sammansatt utav? En mängd olika vapenslag. Det var gödsel, solstekt och färsk, torr och lagrad, urin, människo-
exkrementer, sedan årtionden, kanske århundraden uringenom-
pyrd jord, uringenomyrd murbruk, uringenomyrd trä, det var
lukt av djurkroppar, av seltyg, av människoutdunstning. Det
luktade häst, ko, får, svin, höns, anka, gås, människa, det luktade
lite spannmål, lite gammalt mjöl, lite kli, en hel del »melass»,
alltså avfall från sockerfabrikerna, det var en lukt, som på en gång
var söt, fet, sur och kväljande.

Detta var en andedräkt som ur underjordiska grottor eller ur
jordkolor. (Nordström 1938:118f)

För Nordström var lukten ett redskap för att åskådliggöra smuts,
eller som han här kallar det, ”snusk”. Nordströms projekt, en
folkbildande resa genom Sverige som ursprungligen sändes i radio
som en serie resereportage, var en del av det gryende folkhemmets
arbete med att skapa ett rent, friskt och upplyst samhälle.
Beskrivningen av lukten nästan rinner över av jämförelser och
liknelser, från liklukt till första världskriget. Och effekten blir inte
bara en patosfylld utgjutelse över fysisk och andlig smuts utan
också över de människor som befolkar dessa scener. Den här
komplexa lukten, sammansatt av ”olika vapenslag”, fungerar både
avståndsmarkerande och hierarkiserande. Beskrivningen av
lukten tydliggör också att det handlar om ett olfaktoriskt möte
mellan kulturella referensamar: En där den beskrivna luktmiljön
är vardag, och en där den upplevs som ett fientligt anfall mot
luktsinnet.

Om coronapandemin påminde oss om hur viktiga lukterna är
för vår förmåga att orientera oss, identifiera oss, navigera och lo-
kalisera, så kanske den kan få påminna särskilt oss etnologer om
vikten av lukten – att inte glömma bort att det där föreningsmötet,
kontoret, nattklubben, sjukhusavdelningen eller var vi än gör våra
iakttagelser, inte bara ser ut eller låter på ett visst sätt, utan också
luktar. Och att lukternas oundvikliga plats i våra sinnesupp-
levelser gör dem till en viktig, om än ibland förbiluktad, del av alla
de tolkningsramar och erfarenhetsregister som utgör vår vardags-
verklighet och därmed en del av det vi som kulturforskare behöver
beskriva, problematisera och förstå.

Referenser

- Barthes, Roland (1986). *Det ljusa rummet*. Värnamo: Alfabeta Bokförlag.
- Gunnemark, Kerstin (2014). "Minnen och berättelser om personliga hem". I Sjöberg, M. (red) *Personligt talat: Biografiska perspektiv i humaniora*. Göteborg: Makadam.
- Halbwachs, Maurice (1992/1952). "The social frameworks of memory". I Coser, L.A. (red. & övers.) *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hyltén-Cavallius, Sverker (2019). "En fläta i tidväven. Om mobilitet, migration och mångtidslighet i det sena sextioalet". I Asplund Ingemark, C; Johansson, C. & Pripp O. (red) *Former som formar: musik, kulturarv, öar. Festskrift till Owe Ronström*. Uppsala: Etnolore Skrifter från Etnologiska avdelningen, s. 113–122.
- Hyltén-Cavallius, Sverker (2020). "»The beginning of a new society«. Forms of politics in late 1960s Swedish alternative music." *Nätverket* 2020/22:43–49.
- Hyltén-Cavallius, Sverker (red) (2022). *Kreativa förflyttningar: musikaliska flöden i 1960- och 1970-talens Sverige*. Möklinta: Gidlunds.
- Löfgren, Orvar (1993). "En generationsresa från femtiotal till åttiotal". I Blehr, B. (red) *Femtiotalister. Om konstruerandet av kulturella generationer*. Stockholm: Carlsson.
- Nordström, Ludvig (1938). *Lort-Sverige*. Stockholm: Kooperativa förbundets förlag.
- Pandya, Vishvajit (2009). *In the Forest: Visual and Material Worlds of Andamanese History (1858-2006)*. Lanham: University Press of America.

”STARLET I NYTT LJUS!”

ATT MINNAS EN TIDNING PÅ INSTAGRAM

KRISTINA ÖHMAN

Hösten 2019 offentliggjorde serieförlaget Egmont ett pressutskick som inleddes med:

Starlet är den lilla, klassiska seriepocketen som många förknippar med 80-talet och klichéartad ungdomsromantik. För Kristina Öhman, etnolog vid Göteborgs Universitet, är Starlet så mycket mer. Hon var storläsare som ung och idag forskar hon på tidningens tilltal och betydelse för generationer av unga svenska kvinnor.

Tilldragelsen var att Egmont hade publicerat en bok baserad på mitt instagramkonto *@tidningenstarlet*, på vilket jag lägger ut serierutor från tjejtidningen *Starlet* (1966-96), tagna ur sitt sammanhang. Jag hade startat kontot 2017, utan någon färdig uppfattning om vare sig kontots struktur, genre eller ändamål. Jag, som tiotusentals andra tjejer, hade själv läst *Starlet* som tween och tonåring och tyckte att den var ett spännande material som bjöd in till många olika läsningar.

Två inlägg från instagramkontot @tidningenstarlet.

Samma år påbörjade jag mitt avhandlingsprojekt om tidningen *Starlet*, under vilket jag ofta möttes av vittnesmål om hur både män och kvinnor hade läst den som unga. Många nämnde att de nog har en låda med gamla *Starlet*tidningar på landet, på vinden eller i en källare någonstans. Jag fick bilden av att ett latent *Starlet*minne huserade hos många 60-, 70- och 80-talister. Detta kom även att bekräftas på instagram – det ursprungliga syftet med @tidningenstarlet var därmed inte primärt ett kulturhistoriskt utforskande, men snart producerades ändock ett vardags- och personhistoriskt berättande i mediets olika kanaler. På instagramkontot såg jag hur en plats för minnande vecklades ut.

En publik med olika relationer till *Starlet* började berätta i kommentarsfält och i privata meddelanden: Före detta läsare såväl som medarbetare; anhöriga till serieförfattare samt ungdomar som aldrig hade hört talas om *Starlet* tog alla plats på kontot. Tillsammans mindes de, ställde frågor till mig och till varandra, skickade kontot vidare till vänner och familjemedlemmar som de kunde minnas sin *Starlet*läsning tillsammans med (jfr Gunnemark

2009:39). De berättade och orienterade sig i det här materialet, som var en medieinstitution i decennier.

En personlig historia

Tidigt efter kontots tillblivelse började **Cilla** att följa *@tidningenstarlet*. Hennes mamma hade under signaturen ”Ritva Ewert” varit en av de mest frekventa serieförfattarna för *Starlet*, och var ett känt namn för trogna läsare. Det var oundvikligt att bilder från serier som Ewert skrivit kom med på kontot, och ofta kommenterade Cilla dessa. Ibland genom att helt kort konstatera att det var en av hennes mammas serier, ibland för att vidare kontextualisera bilden – till exempel genom att berätta att någon

cillajackert @tidningenstarlet
mamma och bandnamn! I
Cilla-böckerna hette ett band
Flamma Stolt (ett namn som ger
helt andra associationer idag)
som var ett illa dold kopia av
Noice (mitt favoritband vid tiden)

2 min. 1 gilla-markering Sv...

*Cillas kommentar på
instagram. Ritva Ewert
skrev också ungdoms-
böckerna om Cilla, där
protagonisten är döpt
efter dottern.*

detalj i serien var baserad på en verklig händelse, eller på annat sätt typisk för hennes mamma. Vid ett tillfälle lade jag upp en serieruta som handlade om en musikgrupp med ett lustigt namn, varpå Cilla berättade i kommentarsfältet:

Cilla bistod därmed med en fond till seriematerialet, och lät mig och övrig publik följa med bakom kulisserna i serieproduktionen och ta del av Ewerts vana att hämta inspiration från sin omedelbara omgivning.

Doris, som översatte serier i *Starlet* på 1970-talet, började också följa kontot, och kunde precis som Cilla kontextualisera bildmaterialet och berätta mer om sina minnen av arbetet. I kommentarsfältet erinrade hon sig:

När jag under några år ”översatte” *Starlet*-serier köptes utländska serier in och jag gjorde om texten. Det fanns tre viktiga principer: Ingen fick röka. Ingen fick dricka alkohol. Sist men inte minst måste den svenska texten innehålla lika många [bokstäver] som den ursprungliga. Resten var det inte så noga med:)

När **Anna** – serieförfattare för *Starlet* på 1990-talet – såg en av sina serierutor på kontot förkunnade hon i kommentarsfältet ”ÄNTLIGEN en av mina serier! Vilken ära! <3” och manifesterade då en tillfredsställelse från producentsidan, där hon gladdes åt att hennes verk fick förnyad betydelse i ett nytt medium. Genom *Starlets* närvaro på instagram nådde den en ny publik, samtidigt som den återvände till den gamla läsarkretsen. Även Cilla vittnade om detta å sin mammas vägnar, i en dialog vi förde på hennes instagramkonto: ”Och hon hade älskat ditt konto. Upprättelse! Skriva i *Starlet*, *Mitt livs Novell*, *Min häst* osv ansågs inte riktigt fint.”

Ett minnande gällande upplevelser i samband med seriearbetet, samt den diskurs som omgärdade genren, skedde därmed löpande i det rum som instagramkontot blev. Det var emellertid inte det enda perspektivet som berättades om – anhöriga till andra som på något sätt deltagit i *Starlets* produktion hörde av sig via kontot. Ett särskilt illustrativt exempel var när hustrun till en man som hade varit med på ett *Starlet*omslag skrev till mig. Deras gemensamma barn hade aldrig sett omslaget, och hon beskrev så gott hon kunde hur bilden såg ut, i hopp om att jag skulle känna igen den. Det gjorde jag, och sedan jag fann att jag hade flera exemplar av just det numret skickade jag ett till dem. *Starlet* visade sig således vara ett stycke person- och familjehistoria för flertalet följare, som berättade om detta på instagram.

Läsningen av *Starlet*

Många fick sina läsminnen aktiverade på instagram, och berättade om omständigheter gällande sin läsning. Sedan boken – som fick namnet *Saxat ur Starlet* – lanserats dök det upp några essäer med läsminnen på sociala medier, där de hänvisade till mitt konto

sedan de köpt boken. På sitt eget instagramkonto berättade profilen **Boknoter**:

Åh, så länge sen det var! Mitt rum, dörren stängd mot skränig familj och på golvet buntarna med Starlet mer eller mindre sönderlästa. Köpte den sällan, de flesta numren var nog lånade och cirkulerade sen vidare till kompisar. Starlet var så klart en larvig tjejtidning med ofta unkna kvinnobilder. Dock härlig läsning och en stunds verklighetsflykt. Här finns ett antal serierutor samlade av etnologen Kristina Öhman som också lagt till roliga och skarpa kommentarer utifrån nutida värderingar. Har du inte sett bilderna så kolla in instagramkontot @tidningenstarlet Rolig nostalgitripp!

I samband med boken köpet mindes också instagramkontot **Bibliotina** sin *Starlet*-läsning och den tillhörande koreografin:

bibliotina Min lågstadiesbästis storasyrra var tre år äldre och prenumererade på Starlet. Ibland när hon inte var hemma smet vi in i hennes rum och plockade med oss en bunt av den knubbiga lilla tidningen ur högen på hennes nattygsbord. Vi läste noggrant och lärde oss en massa viktiga saker om livet. Not. Men mysigt var det!

Det har varit väldigt kul att återuppväcka minnet av vår Starlet-läsning, dels genom instakontot @tidningenstarlet och dels genom boken Saxat ur Starlet. Det är Kristina Öhman som ligger bakom båda. Hon väljer ut och kommenterar enskilda rutor ur gamla tidningar. Roligt för gamla Starlet-läsare, men kanske ännu roligare för den som aldrig läst Starlet tidigare, om jag ska gå efter makens fnissande när han läste.

#saxaturstarlet #kristinaöhman #humor #tecknat
#starlet #nostalgi

Andra hörde av sig direkt till mig för att berätta – som **Sonja**, som i ett DM förtäljde att ”Jag läste den alltid hos min kompis Madde. Uteslutet att jag skulle få prenumerera själv!” eller **Stina**, som berättade: ”Jag älskade *Starlet* när jag var liten. Min dagmammans dotter hade massor som jag fick smyga upp på hennes rum och läsa, och sen ärva.”

Serierutorna på instagramkontot aktiverade minnen av *Starlet*tidningen, som i sin tur ledde vidare till minnesbilder av en tidigare livsfas, platser och miljöer, personer, föremål och läsningen. Kerstin Gunnemark skriver om föremålet som en kanal för minnen: ”[Tingen blir] betydelsebärande artefakter när de påminner om händelser och exempelvis hemmiljöer. På så vis ’talar’ tingen om personliga minnen, till individer som bevittnade och var interagerade med dem i förfluten tid” (2014:128, se även 2011:159). Instagramföljarna skriver om sina minnen och växlar mellan vuxen- och barnperspektivet, ”nutidens och dåtidens horisont” (Gunnemark 2014:125), när de processar sina tillbakablickar: ”Oberoende av ålder granskar vi saker och fotografier för att återupptäcka hur de ser ut. Vissa detaljer är bortglömda medan andra ingår i tydliga minnesbilder. Tingen hjälper oss att komma ihåg samtidigt som vi kan betrakta det förgångna utifrån dagens perspektiv” (Gunnemark 2004:12). Stina fortsatte med närmare läsminnen av en specifik serie:

Min absoluta favoritserie gav mig dessutom ett orubbligt självförtroende som sitter i idag. Det handlade om en flicka som var så vacker att hon inte riktigt blev tagen på allvar. Hon hade också magiska förmågor så hon satt ett fulhetsfilter på sig. Jag var (och är) övertygad om att även jag har ett sånt filter. För jag har alltid känt mig så mycket snyggare än vad folk tycker att jag är. Den enda rimliga förklaringen är att det inte syns hur snygg jag är. Tack [*Starlet*]!

Följaren **Bea** kom också ihåg en viss serie särskilt väl, och berättade om detta i kommentarsfältet:

Minns en serie där de levde i en stad under en stor bubbla. En tjej hittade dörren ut och badade i havet. Den gjorde stort intryck på mig. Kanske därför jag jobbar med Smart Stad projekt nu

Boken Saxat ur Starlet kom ut 2019, och innehåller ett urval av bilderna från @tidningenstarlet. Bild: Egmont Publishing.

Boknoters och Bibliotinas minnen av tidningen som larvig och utan viktiga lärdomar om livet uttrycktes parallellt med Stinas och Beas upplevelser av tidningen som stärkande och intresseväckande. När följarna nu såg på *Starlet* utifrån dagens perspektiv landade de i olika betraktelsesätt. Flera fann, precis som Boknoter, att det hon som liten hade tyckt var intressant och givande nu tvärtom förstods som trivialt och oansenligt, kanske till och med problematiskt (jfr Gunnemark 1996:148; 2003:213; 2004:12; 2009:36f; 2011:152, 157; 2014:125). Emellertid kunde även motsatt förhållande fastställas: andra fann, som Bea och Stina, att det de vid tiden fick med sig från sin *Starlet*läsning fortfarande är aktuellt – Bea föreslog till och med att hennes yrkesval i vuxen ålder kan

Från instagramkontot @tidningenstarlet.

spåras till ett intresse som hon som yngre fick utlopp för genom *Starlet*läsningen.

I kommentarerna framgick att en minnesbank med *Starlet*-serier fanns någonstans i bakhuvudet hos många följare, när de kunde identifiera en serie från vilken jag hade tagit en ruta. Emellanåt kompletterades denna tillkännagivelse av en sammanfattning av handlingen, som en försäkran på att de verkligen kom ihåg serien. Ibland mindes de rätt, ibland blandade de ihop den med en annan serie eller tidning – ofta har jag inte påpekat missidentifikationerna, men när jag har gjort detta har en diskussion om andra *Starlet*serier de minns stundtals uppstått. Vid några tillfällen har följare till kontot velat berätta om särskilda serier som gjort intryck på dem – som i fallet med Bea ovan – och då har jag ofta scannat in serien och mailat den till dem, när jag har haft *Starlet*-numret tillgängligt. Men medan vissa följare mindes serier som har haft en särskild betydelse för dem, har andra oförstående und-

rat om den här tidningen verkligen gavs ut, då de funnit seriebilderna för bisarra. Frågan om huruvida jag har gjort serierutorna själv, eller på något sätt förvrängt bilden, har vid flera tillfällen ställts på kontot. **Sussi** frågade mig skeptiskt: "Ibland tror jag faktiskt att du [hittar] på ... Men det gör du inte va?"

Mattias var även han fundersam och frågade sin kompis i kommentarsfältet: "smått underligt konto, har nog aldrig läst starlet men var den verkligen så där?"

Stundtals har även de som faktiskt läste *Starlet* oförstående skakat på huvudet och undrat om de verkligen läste detta, när innehållet har tett sig för absurt eller banalt – "Tingen är mer blekta och slitna än vad som framgått i minnesbilden", som Kerstin Gunnemark skriver om liknande insikter i människors möten med föremål från ungdomen (2009:37, se även 2004:12). Funderingarna om fakticitet var emellertid inte de enda frågorna som ställdes av följarna och andra som tittade på mina instagrabilder, tvärtom ville vissa veta mer om själva produktionen av tidningen, andra om innehållet, min forskning eller min samling, varpå minnen och föreställningar delade rum med kunskapsinhämtning på kontots utrymmen.

Läsningen av @tidningenstarlet

Namnet @tidningenstarlet ledde till vissa missuppfattningar bland följarna och andra – en del trodde att kontot drevs av flera personer, eller att jag var en officiell representant för tidningen. De hörde av sig med förfrågningar om att få trycka produkter med bilderna, eller frågade om vi på tidningen var intresserade av att publicera noveller de skrivit. Det blev också tämligen tidigt klart att följarna själva tillskrev mitt konto ett syfte i enlighet med den egna inställningen till *Starlet*. Detta kan ha varit ett resultat av att jag inte explicit förklarade någon agenda, men de som själva var positivt inställda till tidningen tycktes se kontot som ett hyllningskonto, medan de som såg den som skadlig eller kvalitativt undermålig lyfte fram att det var bra att jag blottlade den. Jag undvek att kommentera detta själv i någon större utsträckning, då jag fann det intressant att observera hur de pratade om sina minnen gällande *Starlet* och

misstänkte att talflödet skulle upphöra om jag bröt in och rättade personen. I tryckta så väl som i andra sociala medier fick det därtill olika attribut, där somliga beskrev *@tidningenstarlet* som ett humorkonto, medan andra tillskrev det ett ideologiskt ändamål. Ett tydligt mönster växte genom detta fram, där följares olika läsningar och förståelser av kontot direkt speglades i deras föreställningar om tidningen. Medan en *Starlet*-motståndare läste en viss ruta och text jag lagt upp som *Starlet*-kritisk så förstod de som gjorde en nostalgisk *Starlet*-läsning samma bild istället som en positivt laddad text. Då jag aldrig formulerade kontots syfte för följarna fyllde de det med sin egen betydelse.

Ett nytt meddelande

Starlet i nytt ljus! proklamerade internets bokbutiker, när de beskrev boken som instagramkontot ledde till. Bruket av detta äldre bildmaterial på en ny, modern plattform tycktes reinkarnera *Starlet*-tidningen. Kommunikationsteoretikern Marshall McLuhan (1964) menade att ”mediet är meddelandet” [the medium is the message], och avsåg då att en texts betydelse är avhängig dess form, teknik och produktionsförhållanden. McLuhan påpekar att innehållet i ett nytt medium är ett gammalt medium – det vill säga att alla nya medier består av medier som existerat tidigare (McLuhan 1964:1). Instagramkontot *@tidningenstarlet* produceras på ett socialt medium och består av bilder som trycktes i tidningen *Starlet* – s k traditionell media, eller ”gammelmedia” – och kontot både tillåter och möjliggör ett deltagande som speglar interaktionen på tidningens insändarsidor. På instagram skapades således ett nytt *Starlet*-meddelande, där olika generationer, erfarenheter och förförståelser av tidningen kunde mötas och utbyta berättelser (jfr Gunnemark 2003:205). Med dessa bidrag – som producerades och publicerades utan uppmaning från mig – blev kontot en plats och samtidigt en kanal för nya och gamla minnen av *Starlet*. I anslutning till bilder som slog an ett särskilt minne skrev följarna om dessa, ibland i dialog med andra.

Minnandet på instagram kunde också leda till olika ställningstaganden gällande det yngre jagets *Starlet*-läsning, där somliga i

vuxen ålder förkastade den som trivial, medan andra mindes den som gynnsam. Genom bildmaterialet på kontot började sålunda de sedan länge vuxna *Starlet*läsarna att minnas sitt eget läsande och skrivande, och drog emellanåt in gamla vänner och familjemedlemmar i diskussionen för att påminna om ett gemensamt minne. Kontot *@tidningenstarlet* blev då ett slags *katalysator* för minnandet. Dess följare pockade på andra vänner och bekanta – genom att omnämna deras instagramnamn i sin kommentar får den omnämnda en notis på sitt konto som meddelar att de har blivit om- eller tilltalade. Denne kan då med ett knapptryck genast placera sig själv i diskussionen för att läsa och, om de vill, svara på kommentaren och därigenom bli en deltagare. McLuhan menade att mediet är en förlängning av den mänskliga kroppen såväl som sinnet (*sense lives*), när olika mediala produkter innesluter kroppen eller tillåter en längre räckvidd (1964:1, 9, 11, 64). Genom att ”tagga” en annan instagramanvändare, vilket detta påkallande av uppmärksamhet kallas, utförs en handling jämförbar med att i verkliga livet knocka någon på axeln.

Bildinläggen med tillhörande kommentarsfält var emellertid också en *plats* för minnen, då de som tidigare hade arbetat med *Starlet* fick ett utrymme att minnas, och skriva om, sin egen insats. Till skillnad från de instagramskribenter som publicerade en minnessä om sin *Starlet*läsning behövde somliga mer material för att slutföra sitt minnesnarrativ. Huruvida vägen till minnet var en raksträcka eller kuperad terräng varierade således bland instag-ramföljarna (se även Gunnemark 2009:36), och de kunde då använda mitt instagramkonto som en materialbank för sina minnen. De bad ibland om serier eller annat material som de kom ihåg och gärna ville se igen, de önskade då återvända till *Starlett*texten av nostalgiska skäl eller för att påminna sig och därmed komma vidare i minnandet. För somliga blev kontot en resurs för sitt familjekulturarv, när de sökte eller efterfrågade ett material som någon anhörig varit delaktig i – detta kunde vara en omslagsbild, eller en serie skriven av en familjemedlem som hade varit serieförfattare för *Starlet*. De efterfrågade då ett material som kunde utveckla deras familjehistoria, och ingå i en berättelse att föra vidare till släktens yngsta.

McLuhan förutsåg redan på det tidiga 1960-talet en via media mer sammanbunden värld, vilken han kallade en global by [global village] (1962). Tio år senare skrev han, tillsammans med Barrington Nevitt, om hur det elektroniska mediets utveckling kommer att göra konsumenten till producent (McLuhan & Nevitt 1972). Internet åstadkom den globala byn, och konsumenterna av media kom att bli producenter av innehåll, något som kan utläsas på instagram där följarna producerar ett narrativt material om sina minnen sedan de sett bilden. Den muntligt traderade historien har beskrivits som en mer personlig och demokratisk historie(be)skrivning, då en större berättelse växer fram via individers personliga minnen och en muntlig historia tecknar således den privata historien, och inte den av större samhällsinstitutioner (Gunnemark 2011: 150f; 2014:120; Kalela 1984:47; Thompson 1980). Med de otaliga plattformar som internet tillhandahåller tillåts en omedelbar framställning, och minnen och minnandet kan därigenom förmedlas direkt även i skrift – inte bara muntligen. De nedskrivna minnena behöver därför inte nödvändigtvis eka de storslagna historieteckningarna, utan kan vara en snabb minnesutsaga som laddas upp, tillgänglig för allmänheten, lika snabbt som det går att uttala den muntligen.

I kommentarsfälten, direktmeddelandena och andra instagrammarens taggningar av *@tidningenstarlet* såg jag hur följarna gjorde egna tolkningar av mitt instagramkontos innehåll, och därutöver skapade de olika funktioner för kontot som plats. Vissa såg det som en ideologisk insats, somliga förstod det som ett humorkonto med underhållningssyfte medan andra tillskrev det en kulturhistoriebildande funktion. Genom en observation av *Starlet*-kontot på instagram synliggjordes därmed aktiverade minnen och föreställningar från olika perspektiv. *Starlets* inträde på ett nytt medium bjöd in till olika minnespraktiker – utforskandet genom egna essäer, undersökandet genom att kontakta mig med frågor, utvecklandet genom att be om seriematerial så de kan minnas vidare; samt förfrågningar om familjehistoria. Mediets många valörer har framträtt, då kontot som till en början kanske främst skapades för min egen underhållning och utvecklades med en vag förhoppning om att det kunde bidra till min forskning, fick förnyad(e) betydelse(r) för följarna. McLuhan konstaterar att mediet

möjliggör innehållet, och olika innehåll kan åstadkommas via mediet. Han exemplifierar med glödlampan, som genom att kasta ljus möjliggör sena baseballmatcher såväl som hjärnkirurgi (McLuhan 1964:2). *Starlet* fick förvisso ett nytt ljus riktat mot sig, men den nya belysningen var framförallt mediet, då de tidigare föreställningarna om tidningen reproducerades i det nya mediala rummet. Emellertid introducerade kontot ett kulturhistoriskt material för en ny generation mediekonsumenter, och instagramplattformen blev en ljussättning som kastade ett nytt sken på *Starlet*buntarna som har legat i ett mörkt hörn på vinden.

Referenser

- Gunnemark, Kerstin (1996). "Hemmafruar och tonårsflickor berättar om folkhemmets rekvisita". I *Vardag som vetenskap*. Göteborg: Skrifter från Etnologiska Föreningen i Västsverige nr. 22.
- Gunnemark, Kerstin (2003). "Minnesskåp – om dialoger och samverkan", *RIG - Kulturhistorisk tidskrift*, vol. 86, nr. 4.
- Gunnemark, Kerstin (2004). *Minnenas galleri: om minnesskåp och kulturarv*. Stockholm: Carlsson.
- Gunnemark, Kerstin (2009). "1950-talets ting och minnen – om dåtidens speglingar i nutid". *Tidsskrift för kulturforskning*, vol. 8, nr. 2.
- Gunnemark, Kerstin (2011). "Skrivarcirkelns dynamik – om självbiografiska berättelser". I Gunnemark, K. (ed.) *Etnografiska hållplatser: om metodprocesser och reflexivitet*, Lund: Studentlitteratur.
- Gunnemark, Kerstin (2014). "Minnen och berättelser om personliga hem". I Sjöberg, M. (red) *Personligt talat: biografiska perspektiv i humaniora*, Göteborg: Makadam.
- Kalela, Jorma (1984). "Minnesforskning, oral history och historierörelsen", *Sociologisk forskning* (3-4).
- McLuhan, Marshall (1962). *The Gutenberg Galaxy: the making of typographic man*, London: Routledge & K Paul.
- McLuhan, Marshall (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*, London: Routledge.
- McLuhan, Marshall & Nevitt, Barrington (1972). *Take today: the executive as a drop out*, New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Thompson, Paul (1980). *Det förgångnas röst. Den muntliga historieskrivningens grunder*, Stockholm: Gidlund.

MINNEN SOM BERÄTTELSE, BERÄTTELSE SOM MINNEN

REFLEKTIONER ÖVER NARRATIVA STRATEGIER I ANTA
PIRAKS *EN NOMAD OCH HANS LIV*

ALF ARVIDSSON

Det finns en tankefigur om muntlig och skriftlig kultur som ömsesidigt exkluderande, vilken länge varit en grundläggande, till och med konstituerande princip i etnologisk och folkloristisk forskning (Bauman & Briggs 2003). Den evolutionistiska idén om muntlighet som reservat för ålderdomlighet har haft genomslag långt efter att evolutionism förkastats som kulturteori. Under 1900-talet har också en av psykologiinspirerad tankefigur om det muntliga som en mer autentisk källa än skriftliga uttryck bidragit till polariseringens upprätthållande. Utifrån Jack Goodys perspektiv (2010) kan istället olika medieteknologier betraktas som resurser vilka lokalt och situationellt kombineras strategiskt. Med andra ord, det finns inte enbart ett sätt att förstå muntligt framförande eller ett sätt att förstå skrifter och publikationer.

Etnologin har till stor del byggts upp genom att muntliga framföranden omvandlats till skriftliga dokument i museernas och

folkminnesarkivens frågelistverksamhet (Nilsson 1996; Lilja 1996). Kerstin Gunnemark har utvecklat denna praktik till en särskild skrivarcirkelmetodik där anknytningen till folkbildningsrörelsen ger ett större utrymme för deltagarnas agens (2011). ”Att berätta” har den dubbla betydelsen av såväl att få talutrymme med viss auktoritet, och att framföra berättelser. Etnologisk kulturhistorisk forskning och museal praktik handlar ofta om att låta människor minnas och berätta sina minnen, med syftet att dokumentera och skapa bilder av ”förr” – vilket kan vara en specifik period, eller ett tillstånd som kontrasterar mot ett ”nu”. I sådan kunskapsproduktion blir ofta självupplevda händelser eller minnen av andras berättelser en resurs för att gestalta social och kulturell dynamik, dramatisera, behålla intresset, uttrycka social kritik. Berättelser kan ge gestalt åt minnen, samtidigt som minnandet skapar en kontext för att re/producera berättelser.

Att samla och publicera sådana berättelser kan också ha en politisk sprängkraft, genom att den tryckta formen gör att ett subjekt och i förlängningen en möjlig kollektiv identitet blir närvarande och synliga i offentligheten. Förbindelsen mellan insamling och utgivning av folklöre i Europa och 1800-talets nationalistiska idéströmningar är ett viktigt drag i etnologiämnets formering (se Honko 1980; Anttonen 2005). I denna artikel kommer jag att diskutera dessa frågor med utgångspunkt i Anta Piraks *En nomad och hans liv* (1931), som förutom den etnopolitiska betydelsen också är intressant som ett relativt tidigt exempel på en etnografi med livshistorisk utgångspunkt. Syftet är att bidra till studiet av hur muntligt och skriftligt berättande samverkar, här med fokus på hur muntliga former inkorporeras i en skriftlig form.

En samisk röst i litteraturen, en same som tar ordet och talar/skriver utifrån sin egen personliga position och erfarenhet – mitt under den mest intensiva statliga regleringen av samerna som etnisk grupp, när gränser stängs, renar och renskötare tvångsförflyttas och familjer splittras blir det skrivna ordet en väg till synlighet i storsamhällets offentlighet. Johan Turis *Muitalus sámiid birra* var uttryck för en sådan röst; skriven 1908, först utgiven på danska 1910 i översättning av hans samarbetspartner Emilie Demant-Hatt och snart översatt till flera språk (Kuutma 2006; Cocq 2008; Du Bois 2010). Den självupplevda etnografien var som genre

ett internationellt samtida fenomen (se inledningen till Nic Craith 2020).

Turis *Muitalus* har med rätta fått stor uppmärksamhet som ett pionjärarbete i sin art. Något i skymundan har en liknande skildring hamnat, den 1933 utgivna *En nomad och hans liv* av Anta Pirak (1873-1951) från Jåkkåkaska sameby i Jokkmokks kommun (1937 utkom det lulesamiska originalet, *Jåhttesáme viessom*). Tillsammans var Turis och Piraks arbeten länge de enda texter av samer som var tillgängliga i en större offentlighet, fram tills Andreas Labbas debut 1969 vilken inledde en våg under 70-talet av skönlitterärt formerade skildringar av och om samer (Per Idivuoma, Sara Ranta-Rönnlund, Margareta Sarri m fl).

I likhet med Turis bok så är den produkten av ett samspel med en extern part – även om Pirak var utbildad lärare så lät han prästen Harald Grundström skriva ned texten vilket skedde under en sex veckors period sommaren 1926. Enligt Grundströms inledning hade Pirak länge tänkt skriva ned berättelser han hört av de äldre, men han hade drabbats av en ögonsjukdom som gjorde skrivandet för ansträngande. Det är dock Pirak som står som upphovsman och tillika den som beslutat om den kronologiska upplägningen av texten. Grundström skriver dock att “[s]edan ha tillfogats en del kapitel... för att skildringen skulle giva en fullständigare bild” (s. 9) vilket problematiserar frågan om agens; formuleringen öppnar för att det varit en dialogisk process som lett fram till inkluderingen av de beskrivande avsnitten, där Grundström likväl som Pirak kan ha tagit initiativ till utökningar av manuskriptet.

Storform

Mycket kortfattat har boken en livshistorisk struktur, med barndom, skolgång, utbildning till lärare och yrkesverksamhet, giftermål och övergång till nomadiserande renskötsel är de stora faserna och händelserna. Så långt kommen övergår skildringen i detaljerad beskrivning av renskötselns vardag och risker, ett avsnitt som utgör nästan hälften av bokens totala omfång. Ett kortare avsnitt beskriver deltagande i en gränskommission, ett officiellt uppdrag, varefter Pirak återger berättelser han hört av de

äldre, några enstaka egna upplevelser och avslutar med en ”kort framställning om lappens forna och nuvarande ställning och om hans framtid”.

Det finns en dubbeltydighet i bokens titel. ”En nomads liv” kan förstås såväl generaliserande som specifikt. En nomad vilken som helst, eller i detta fall upphovspersonen, Anta Pirak? Begreppet *nomad* motiveras inte särskilt vare sig av Pirak, Grundström eller professorn i finsk-ugriska språk i Uppsala K B Wiklund som skrivit ett förord och drivit genom utgivningen (boken ingår i Humanistiska Vetenskapssamfundets i Uppsala skriftserie). Wiklund skapar en kunskapskontext kring Piraks text där dels språklig och kulturell variation inom Sápmi understryks, dels att mycket av språk och kultur kommer snart att försvinna pga hastiga samhällsförändringar (inklusive flyttningsvågor pga gränsstängningar). Andra paratexter finns som slutnoter, med både förklaringar byggda på Piraks utsagor och andra sakupplysningar, bl a en längre historisk översikt av skolväsendet i Jokkmokk, förmodligen av Grundströms hand. Pirak använder själv tidsenligt *lappar* och mer specifikt *flyttlappar* som kollektiva beteckningar – nomad är en signal om ett teoretiskt sammanhang där vissa folk karaktäriseras som nomader, här blir Pirak en representant för ett sådant folk inför en specifik läsekrets. Vidare så finns också en spänning mellan synkront och diakront perspektiv, där ”liv” kan stå för en livsföring som upprätthålls utan förändringar över lång tid, eller för individens livslopp med avgörande och genomgripande förändringar som hållpunkter. Detta kan ses som att boken förenar ett etnografiskt syfte med ett biografiskt syfte. Dessa kan både understödja varann och skapa friktion, synligt eller latent. Att Piraks livsbana gick från att vara lärare till aktiv i renskötsel och därigenom inte fullt representerar förväntningarna om en nomads liv kommenteras inte särskilt.

Det etnografiska syftet avspeglas i att texten innehåller utförliga generaliserande skildringar av hur det brukade gå till (raid till Luleå, brännvinsköp, övernattning hos svenska bönder, trängsel och slagsmål med bönders hästforor på trånga vägar) eller hur det går till (bröllop, Jokkmokks marknad, flyttningsåret, barnafödelse, sjukdomsbot). I dessa skildringar flikar Pirak in berättelser som exemplifierar vad som kunde hända, som dramatiserar situationer

med flera möjliga scenarios eller vilka spänningar och motsättningar som aktualiserades. Även det enstaka eller ovanliga skeendet som står ut från det etnografiskt normala, händelsen som kommer i minnet för att den är förknippad med ett tema, kan bryta fram som narrativ inom den deskriptiva ramen.

Skildringarna av vardagliga tillstånd, med deras anekdotiska konkretiseringar, infogas i en större livshistorisk struktur på bokens makronivå. Barndomstiden beskrivs som en separat värld. Tre tydliga avsnitt beskriver avskilda perioder som resulterar i en förändrad social status: tiden på lärarseminariet (s. 37-38), Piraks tid som verksam skollärare (s. 44-50), giftermålet och etableringen som flyttsame (s. 52-63). Därefter kommer en framställning om nomadisk renskötsel, där först rovdjur, missväxt och hundar behandlas som de största hoten mot renhjorden. Ett långt avsnitt följer därefter årscykeln med flyttningar och marknader. Mer som ett oral history-vittnesmål berättar han, i slutet av den livshistoriskt upplagda delen, om när han deltog i gränskommision i Norge (s. 150-159). Här finns en parallell hos Johan Turi som separat från *Muitalus* skapade en berättelse, *Från fjället*, om bland annat sina resor tillsammans med Frank Butler och Borg Mesch (Thuri 1931).

I senare delen av boken växlar Pirak berättarstrategi och återge berättelser han hade hört av de äldre (s. 160-202). Efter att ha skildrat det egna livet och egna upplevelser använder han alltså talutrymmet för att dokumentera en mer kollektiv berättartradition (vilket enligt inledningen varit hans ursprungliga syfte).

Avsnittet är uppdelat genom många rubriker; den större strukturen markeras inte men fem-sex större sammanhållna teman kan urskiljas. Genomgående är kunskaper i och om trolldom, förtrollning och övernaturliga väsen. Den religiösa och botkunniga Länta, trollkarlen Unnatj, och den starke Slabre står i centrum för varsin cykel av berättelser; delvis är också platsens enhet en sammanbindande princip för hur anekdoter fogas till varandra. Den från staten påtvingade silverbrytningen (under 1600-talet och framåt i tiden) och olycka knuten till den leder över till en följd om personifierad död och sjukdom, övernaturliga väsen inklusive trollgestalten stalo, "fiendeskaror" med mera. Här flikar Pirak in sina egna upplevelser under rubriken "Vad jag själv sett och hört"

(s. 203-205), om möte med en spökvinnna, en dröm där han såg predikanten Lars Levi Laestadius ande tala till honom, och ett mystiskt dödsbud. Efter dessa personliga upplevelser, som genom att infogas i detta avsnitt ger honom en position inom kollektivet av "de äldre" vars berättelser är värda att föra vidare, inleder han sin "Kort framställning..." med en berättelse ur den kollektiva traditionen, närmast en skapelseberättelse, om hur samerna byggde en flotte och for över Bottenhavet med sina renar. Med denna markering av kollektivet och dess ursprung binder Pirak samman sin personliga livsberättelse med det större kollektivet, som utgör den position han talar ifrån. Den följande avslutande diskussionen om rennomadismens nuvarande sociala villkor får därigenom en auktoritativ erfarenhetstyngd.

Upplevelser i vardagen som narrativ resurs

Som exempel på hur mindre berättelser lyfts in i längre etnografiska skildringar kan tas det avsnitt som har rubriken "Min skoltid" (s. 22-30). Kapitlet är både en specifik skildring av Piraks skolgång och en mer generell beskrivning där hans föräldrars och syskons erfarenheter dras in, och relevanta personer – lärare och präster – karaktäriseras. Inledningsvis fastställer Pirak att trots små undervisningsresurser var samerna noggranna med att lära sig läsa. "Jag har hört av den tidens människor, att man ivrigt strävade efter att läsa rent och att lära mera av andra" (22). Vikten av läskunnighet, både individuellt och kollektivt, understryks med en berättelse med infogad berättelse:

Jag har hört av min far, att de, som hade gott minne och voro flitiga, lärde mycket i nattvardsskolan. Han berättade ibland, att somliga nattvardsskolbarn voro så dumma och olärackta, att de alldeles bragte oss på skam. Min far berättade, att en pojke hade kommit till Kvikkjokk från Norge för att läsa. Han kunde inte uttala namnet Jesus fullständigt, utan sade: "Jees, Jees." Prästen sade visserligen: "Kan du inte säga 'Jesus' rätt?" Men den där nattvardspojken uttalade det väl ändå inte bättre. Sedermera berättade man, hur han hade dödat en människa i Norge och misshandlat en

annan. Far sade då: "Den där kunde inte alls uttala Frälsarens namn rätt, därför att han var en ren mandråpare" (22f).

Skildringen fortsätter med brödernas minnen från skola i Kvikkjokk, där de var inackorderade hos en präst vars svärmor också stod för mathållningen. Här återges en broders Oliver Twist-liknande berättelse om hur barnen klagade på maten, men här med den skillnaden mot Dickens berättelse att prästen tog deras parti och såg till att de fick bättre kost. Därefter berättar Pirak hur han lärde sig läsa av sin mor, han skriver om faderns utan-tillkunskap om ABC-bok och katekes, brödernas kritik av honom för att han inte läste ut ord i särskilda stavelser, hur han lärde sig skriva och vilka böcker han lärde från. Efter en summerande redogörelse av nattvardsundervisningen karaktäriseras prosten som förestod den när Pirak läste, Johan Laestadius, med ett par anekdoter - en som visar på hans barska samtalston, och en om när han blir anfallen vid sjöstranden av en äldre same, gubben Spieltek som blivit arg på honom - en konfrontation som upplöses i skratt när Spieltek föll i en bäck under jakten på Laestadius. Pirak avrundar skildringen av skolgång med att understryka hur undervisning i den kristna läran är och varit viktig för samiska föräldrar, och förstärker med en minnesbild av en äldre same:

Jag minns en lappgubbe, som man kallade Kallok-Päita. Han frågade mig, om jag visste, vad som utan lön arbetar åt en annan. Inte visste jag det. Han sade då slutligen till mig: "Kärleken är det, som arbetar utan lön." Och så berättade han, att han blivit omvänd före medelåldern och att han sett djävulen. Jag frågade honom då, vem djävulen liknade. Han sade: "Jag kan inte säga, vem han var lik, för jag såg bara munnen. Djävulen sade till mig: 'Jag kan sluka dig hel och hållen.' Munnens nedre kant var på jorden, och den övre kanten räckte upp mot himmelen, och fruktansvärt stor var hans mun. Då sade jag: 'Du kan nog inte sluka mig, ty jag tror på min Frälsare, Jesus Kristus.'— Och så försvann han på en gång."

Jag har så många gånger under min livstid i ensamheten kommit ihåg denna gubbens berättelse. Och jag har tänkt, att hela

gubbens berättelse var i överensstämmelse med skriften. Jag vet själv, att vad människan som barn riktigt fäst i minnet och fått lära, att det är visst och sant, det stannar kvar i minnet ända till ålderdomen (29f).

Exemplen visar på flera olika funktioner för avrundade berättelser i relation till storformen. De får exemplifiera ett allmänt resonemang. De kan dramatisera generella utsagor genom att visa på bräcklighet, vad som kan hända i extrema situationer. De kan avsluta och utvärdera längre resonemang och tematiska avsnitt.

Textens positioner

Vem skriver Pirak för, och från vilka positioner har han något att säga? Han har byggt sin text med flera olika syften, och han har flera olika roller i relation till det innehåll han förmedlar. Han berättar som individ, om sin egen unika livsbana. Han förmedlar också andras berättelser, sådana han hört från äldre generationer, "mina föräldrar och andra gamla" (160). Han berättar också som representant för samerna som kollektiv. Hela det långa partiet där renskötseln står i centrum är det företrädesvis "lapparna" och den generaliserade "lappen" som agerar. Genom hur texten är tillkommen och publicerad blir också verket som helhet en berättelse utifrån den kollektiva positionen.

Det går också att urskilja flera publikker. Prästen och språkforskaren Grundström representerar storsamhället och dess vetenskapliga intresse, och med Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala som utgivare och professorn i finsk-ugriska språk KB Wiklund vilken skrivit förord är en sådan publik direkt engagerad. Det avslutande avsnittet, "Kort framställning om lappens forna och nuvarande ställning och om hans framtid" har den svenska allmänheten och politikerna som möjlig adressat – i slutraderna uttrycks en tacksamhet mot "Sveriges kristna regering". Det finns också nya generationer av samer som en möjlig publik, även om de inte tilltalas direkt.

Han positionerar sig också som kristen, och som lärare var han också utbildad för att förkunna elementära drag i den rätta läran. Samtidigt tycker han det är viktigt att förmedla berättelser

om den förkristna religionen och schamanism. Det sistnämnda sker utan några fördömande ordalag – här kan respekten för de äldre och möjligen en önskan att harmonisera trossystemen med varandra ses som drivkrafter.

Genreanalytisk poetik

”Personliga erfarenhetsberättelser” erkändes som forskningsbara inom en folkloristisk ram under 1980-talet (Stahl 1988). Begreppet låter sig tolkas på flera sätt. Vad är det som erfarits och hur? Det kan innebära att stå i centrum för en händelse, eller att ha bevittnat den. Men strängt taget kan också det att höra en berättelse, eller läsa den, utgöra en personlig erfarenhet att luta sig emot. För att kunna återge någon annans berättelse måste den ha gjort intryck, så att man införlivat den eller dess strukturella drag i sitt tänkande, i sitt sätt att förstå omvärld och vardag. “Muntlig tradering”, detta begrepp som använts för att ringa in hur kunskaper förmedlas genom personliga kontakter, är inte att kunna ordagrant upprepa någon annans yttranden (undantaget genrer där språkbehärsningen är en särskild poäng, som dikter och ramsor). Det är snarare att ha kunskaper om världen, generaliserade som värde- och faktautsagor och konkretiserade i händelseförlopp, som blivit ett med sin nya bärare att de med trovärdighet kan uttryckas igen till andra. När Pirak viker en stor del av sitt verk till att återge sådant han hört av de äldre, så är det också en del av honom själv; det är berättelser som har varit meningsfulla för honom, en del av de kunskapsresurser han haft i livet, och det är berättelser han finner meningsfulla att förmedla till andra i skriftlig form.

Men “andras berättelser” har en språklig dubbeltidighet, det kan både betyda berättelser som andra framfört, men också innebära berättelser om andra personer. En berättelse om en persons livsöde eller enstaka upplevelser, vilken upprinnelse har den som text? Det kan vara personens egna skildring, men det kan också vara andra personers vittnesmål. Särskilt berättelser om individers livsöden kan vara en pågående process av att etablera identitet och position i det kollektiva rummet, där både egna tolkningar

och andras värderingar kan vara drivande. Förändrade villkor, situationer och omvälvande händelser eller beslut kan kasta om den utvärdering som ligger i sådana skildringars karaktär. Individen som social varelse är på ett sätt summan av de berättelser som cirkulerar i det sociala sammanhanget, men berättelserna förändras, omtolkas, får nytillskott, i en process som kan pågå långt efter personens bortgång.

Piraks bok exemplifierar hur muntligt gestaltade berättelser kan användas strategiskt för att bygga större skildringar. Långa avsnitt av etnografiska framställningar kan karaktäriseras som serier av avskilda berättelser, som förstärker, understödjer och nyanserar varandra – antingen i att skapa obehaglighet i ett större förlopp eller som bekräftelser av ett återkommande mönster.

Samtidigt bygger de också mönster genom att relatera till varandra eller relateras till varandra. Pirak som huvudperson för ramberättelsen berättar om sina upplevelser men också om upplevelser för andra som varit viktiga i hans liv, och han återberättar deras berättelser som meningsfulla delar av berättelsen om sig själv, nomaden, och hans liv.

Denna artikel är skriven inom projektet "Muntligt berättande som immateriellt kulturarv och samhällskraft", Vetenskapsrådet Dnr 2016-02275.

Referenser

- Anttonen, Pertti (2005). *Tradition Through Modernity: Postmodernism and the Nation-state in Folklore Scholarship*. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Bauman, Richard & Charles Briggs (2003). *Voices of Modernity: Language Ideologies and the Politics of Inequality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cocq, Coppélie (2008). *Revoicing Sámi Narratives: North Sámi Storytelling at the turn of the 20th Century*. Umeå: Umeå universitet.
- DuBois, Thomas A. (2011). "Introduction". I Turi, J. *An Account of the Sámi*. Chicago: Nordic Studies Press, 3-8.
- Gunnemark, Kerstin (2011). "Skrivarcirkelns dynamik". I Gunnemark, K (red). *Etnografiska hållplatser*. Lund: Studentlitteratur, 149-172.
- Honko, Lauri (red) (1980). *Folklore och nationsbyggande i Norden*. Åbo: NIF.
- Kuutma, Kristin (2006). *Collaborative Representations: Interpreting the Creation of a Sámi Ethnography and a Seto Epic*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Lilja, Agneta (1996). *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv. Ett exempel från Uppsala 1914-1945*. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- Nic Craith, Máiréad (2020). *The Vanishing World of The Islandman: Narrative and Nostalgia*. Palgrave Macmillan.
- Nilsson, Bo G. (1996). *Folkhemmets arbetarminnen: En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar*. Stockholm: Nordiska Museet.
- Pirak, Anta (1933). *En nomad och hans liv. Upptecknat och översatt av H. Grundström*. Uppsala/Leipzig.
- Stahl, Sandra Dolby (1988). *Literary Folkloristics and the Personal Narrative*. Bloomington: Indiana University Press.
- Thuri, Johan (1931). *Från fjället*. Lund: Gleerups.
- Turi, Johan (2011). *An Account of the Sámi*. A translation of Maitalus sámiiid birra, as re-edited by Mikael Svonni. Translated by Thomas A. DuBois. Chicago: Nordic Studies Press.

**”EN ARBETSPLATS ÄR ATT TA I, MEN
SKRIVBORD HAR JAG”**

SAMTIDSDOKUMENTATIONER I CORONAPANDEMIN

CHRISTINE FREDRIKSEN

Den 31 januari 2020 upptäcktes den första i Sverige som smittats av Covid-19-viruset. Flera fall av smittade kom senare med sportlovsveckorna i februari och i mars talades det om en allmän smittspridning, framför allt i Stockholmsområdet. Den 11–12 mars rapporterades i Sverige, liksom i Danmark och Norge, om de första dödsfallen bland patienter som behandlades för Covid-19. Dessa månader blev inledningen av en pandemi som kom att ställa samhället, hälsovårdsmyndigheter och sjukvården i Sverige inför stora utmaningar. Inte under lång tid hade Sverige drabbats av liknande smittspridning eller så omfattande restriktioner för allmänheten som nu.

För museerna i Sverige innebar pandemin nedstängningar och kraftiga begränsningar av antalet besökare i utställningslokaler och arkiv samt att de prövade nya sätt att nå publiken, men även diskussioner om vikten av en dokumentation av situationen i samhället. Samtidsdokumentation som verksamhet kom i ett nytt

Sjukvårdstälten vid Östra Sjukhuset i Göteborg hade under denna första sk pandemi-våg våren 2020 en funktion att avlasta vårdplatserna. Användningen av dessa tält var en akutinsats, men visade sig inte alltid fungera så bra. Foto: Christine Fredriksen, Förvaltningen för kulturutveckling, Västra Götalandsregionen, mars 2020.

fokus. Det fanns ett intresse från ett flertal museer, från såväl museiledning och politiker som från antikvarisk personal, om att insatser behövde göras för att dokumentera pandemin. Även från arkivinstitutioner och akademien fanns ett intresse av insamling och forskning.

Hur har då minnen och ett kulturarv från denna tid med coronapandemin kunnat bevaras till eftervärlden? Hur har museerna under 2020 medverkat i historieskrivningen och i att samla ett minnesmaterial från samtiden? I denna text vill jag belysa museernas insamlingar rörande coronapandemin utifrån den inventering om aktuella samtidsdokumentationer som det nationella museinätverket DOSS (*Dokumentation av samtida Sverige*) genomförde år 2020. Texten berör en del av de förhållanden som under detta år påverkade museernas dokumentationsinsatser och tar upp några av de frågor som diskuterades på DOSS nationella konferens i december 2020.

Lokala perspektiv och globala skeenden

Coronapandemin som drabbade världen under våren 2020 påverkade samhället i stort, hade globala följder och kom att bli mera långvarigt än vad någon kunnat ana. Antalet personer i Sverige som var svårt sjuka var mycket högt, liksom antalet avlidna. Intensivvårdsavdelningarna vid landets sjukhus var fullbelagda. I slutet av mars beslöt den svenska regeringen om restriktioner som en kraftig begränsning av hur många som fick vistas i offentliga lokaler, en avrådan mot icke-nödvändiga resor inom landet och besöksförbud på äldreboenden. Rekommendationer gjordes också om att arbeta hemifrån så långt möjligt och att undvika trängsel i kollektivtrafiken. I andra länder i Europa infördes kraftiga ingrep i människors vardag genom restriktioner som utgångsförbud. Globalt infördes begränsningar i in- och utrikesresor.

Samtidigt började etnologer och samtidshistoriker vid museernas minnes- och dokumentationsavdelningar runt om i Sverige att reflektera över hur denna tid, då samhället fick stänga ner, skulle kunna dokumenteras. Utifrån den situation som var, kan frågor ställas om vilka minnen som museerna ansåg det var önskvärt att bevara? Hur kunde berättelser om skeenden och kris-situationer som pågick just då samlas in till museerna? Vilka insamlingsmetoder kunde rekommenderas i fall där det fanns risk för museipersonalens hälsa? Och hur kunde kulturarvs-institutionerna fånga lokala perspektiv i de globala skeendena?

Dokumentation Västsverige

I början av mars innan coronaviruset blivit mera spridd i Västsverige, provade jag att fotografera i detaljhandeln i Trollhättan och Uddevalla för att dokumentera den hamstring av varor som förekom. Butikshyllor gapade tomma speciellt där toalettpapper och olika pastavaror marknadsfördes. I mitten av mars var också febertermometrar en mycket stor bristvara och svåra att få tag i på apotek i Göteborg. Liksom Anna Ulfstrand har tagit upp i sin artikel *Min blick* (Ulfstrand 2011:105ff) om hur ett fotografiskt material kan ge nya perspektiv i genomförandet av en dokum-

entation, belyste mina fotograferingar företeelser som kunde vara intressanta att följa upp. De skapade frågor om hur människor reagerar i krissituationer och vilka ”verktyg” museerna har för att dokumentera snabba skeenden och stora förändringar i samhället. I artikeln ”Metodprocesser och kunskapsförståelse” (Gunnemark 2011:17ff) diskuterar Kerstin Gunnemark den etnologiska forskningsprocessen med reflexiva val av metoder, strategiska överväganden för olika materialkategorier och forskarens tolkning av empirin. På samma sätt har museerna under coronapandemin behövt överväga insamlingsmetoder, att delvis anamma nya förhållningssätt vid samtidsdokumentationer och i vissa fall söka nya strategier i sin dokumentations- och forskningsverksamhet.

I april 2020 bildades en arbetsgrupp inom Förvaltningen för kulturutveckling, Västra Götalandsregionen, för att utifrån en regional verksamhet se hur dokumentationer skulle kunna genomföras i en krissituation och kring coronapandemin. Vi ville också se hur en insamling skulle kunna engagera olika grupper i regionen. I arbetsgruppen ingick förutom jag själv även etnolog Anna Sjölander och konsulenter inom kultur, Katarina Hultin och Ann-Charlott Eldh.

Med de varierande typer av arbetsplatser som finns i regionen var det intressant att ta upp teman som distansarbete och att arbeta hemifrån, liksom de korttidspermitteringar som infördes under våren och sommaren 2020. Även upplevelser av hur vardagen förändrades valde arbetsgruppen att följa som tema. Under senvåren och sommaren 2020 tog arbetsgruppen inom Kulturutveckling fram och sände ut en digital frågelista kring dessa aspekter till kontaktpersoner på ett urval av industriarbetsplatser. Det fanns också intresse av att se hur coronapandemin påverkade kulturbranschen. Ett samarbete kring Kulturutvecklings digitala frågelista inleddes senare i augusti 2020 med Bohusläns museum och museipedagog Elisabeth Corsander. En fråga som arbetsgruppen inom Kulturutveckling diskuterade var vilka vi når och vilka utbyten som skapas med de som vi vill vända oss till i en digital insamling. Denna frågeställning tar även Anne-Lis Nilsson upp i sin artikel ”Tre olika insamlingar, tre olika metoder, tre olika resultat” (Nilsson A-L 2022), som beskriver några digitala insamlingar om coronapandemin som under våren 2020 genomfördes vid Malmö

Malmö Museer dokumenterar de förändringar som sker i samhället till följd av Corona. Ett annat sätt att hälsa när Christoffer och Harry möts på skolan i Lund, den 19 maj 2020. Foto: Andreas Nilsson, Malmö Museer.

museer. Likaså tar Paulina Öquist Haugen och Sophie Nyblom i sin artikel "Pandemin i norr – Erfarenheter från ett supradisciplinärt forskningsprojekt" (Öquist Haugen & Nyblom 2022) upp hur en digital insamling kan bli tillgänglig och mera inkluderande genom publicering på olika sociala medier, genom samverkan med olika organisationer och genom språköversättningar. Trots en bred publicering för att nå många, så menar Öquist Haugen och Nyblom att det också krävs ett visst intresse för ämnet och en viss teknisk kompetens för att människor ska delta.

Varit ganska isolerade

Den digitala frågelistan som sändes från Kulturutveckling till några industriarbetsplatser i Göteborg hade en låg svarsfrekvens. Uppsägningar som skulle genomföras senare under året vid industrierna var säkerligen en bidragande orsak. Den digitala frågelistan fanns under 2020 även på förvaltningens webbsida. Från Bohusläns museum sändes frågelistan ut till samtliga

kommuner i Bohuslän och det var upp till kommunernas informationsavdelningar att förmedla enkäten vidare till olika kommunala arbetsplatser. Drygt tvåhundra svar kom in från personer anställda i åtta kommuner. Det var kommunalt anställda från en rad verksamhetsområden som lämnade svar, som anställda inom äldreomsorgen och hemtjänst, skola, tjänster inom IT, turism och kultur, socialt arbete och administration. I denna insamling skulle webbsvaren sändas till ett välkänt regionalt museum med många års samarbeten med kommunerna. Vem som var mottagare påverkade troligtvis förmedlingen av frågelistan och intresset av att delta (jfr Sundevall & Fredholm 2013: 98ff; Fredriksen 2021:6ff).

I svaren från den digitala frågelistan från Kulturutveckling och Bohuslän's museum berättar människor om tiden under Coronapandemin och vad som har varit betydelsefullt för dem. Liksom det har visats i insamlingar från andra museer förändrades vardagen för de allra flesta avsevärt dessa månader vid pandemins första fasen. Svaren speglar de svårigheter som människor upplevde, men också försök att hitta förändringar som varit mera positiva. Några svar tar också upp saknaden av ett kulturutbud, när kulturbranschen drabbades hårt av restriktioner.

Vi har varit ganska isolerade, inte träffat mina föräldrar och syskon. Jag har varit orolig, mest orolig att smitta andra. Vi gifte oss, men fick inte den fest vi önskat... – *Kvinnan, Göteborg. Arkiv Kulturutveckling*

Oron har legat passiv inne i bröstet, men inte dominerat tillvaron. Vi har sytt munskydd som använts vid resor. Vi har mått bra under denna tid och trivts med att umgås med familjen och se serier tillsammans och äta gott. Det har dock varit ett klent substitut för all den kultur som jag vanligtvis upplever. Inga konserter, inga teaterföreställningar – det har verkligen lagt en tyngd över tillvaron att inte få live-upplevelser. – *Tjänsteman, Göteborg. Arkiv Kulturutveckling*

Jag jobbade under arbetstiden hemifrån, så lämnade barnen senare till barnomsorgen och hämtade tidigare eftersom jag inte behövde pendla till jobbet. Valmöjligheten är fantastisk att ha men har man inte ett stort nätverk runt sig privat så blir det

väldigt isolerat att sitta hemma heltid. Jag slapp köpa dyrt busskort och kunde lägga den pengarna på andra saker, fick mer tid med barnen vilket var fantastiskt... Mitt äldsta barn har inte kunnat träffa sin extramormor här i kommunen sedan förra hösten då de är gamla och i riskgrupp, barnen har inte kunnat ha födelsedagskalas heller till deras stora sorg. Jag har alltid varit noga med att tvätta händerna men blivit mera noggrann med det nu, vi kan inte resa till mina föräldrar hur som helst – i somras fick vi bo på camping över helgen istället för hemma hos pappa med fru på grund av att han är i riskgrupp. – *Kvinnlig ingenjör, Kungälv. Arkiv Kulturutveckling*

Det fanns också ett stort intresse av att berätta om situationen på arbetsplatsen och hur man organiserade sitt arbete när man arbetade hemifrån. Ingen visste hur lång tid som pandemin och restriktionerna skulle vara, men det gällde att skapa en fungerande arbetssituation och att arbetet flöt på. ”En arbetsplats är att ta i, men skrivbord har jag”, skriver en dataingenjör anställd vid företaget Volvo på frågan om hur han har inrättat en arbetsplats i hemmet (Arkiv Kulturutveckling).

De gånger som jag arbetar hemma så lägger jag upp dagen precis som att jag var på jobbet, med raster för frukost och lunch och så, har Teams-möten med medarbetare så att man får lite social känsla. – *Enhetschef, Kungälv kommun. Arkiv Bohusläns museum*

Jag tar inte rast på samma sätt hemma. Det är inte lika givande att sitta själv vid köksbordet med sin kopp. Jag saknar det naturliga umgänget och snacket med mina kollegor. Hemma tar jag med mig koppen till datorn och kan istället slänga i en tvätt som paus. – *Tjänsteman, administration, Tanums kommun. Arkiv Bohusläns museum*

I sina dokumentationer 2020 ville Västerbottens museum porträttera och komma människor nära under pandemin. Museet gjorde en serie intervjuer som kombinerades med personfotografier i arbetsmiljöer (se foto nedan) och i miljöer som dessa personer valt själva, som hemmiljö eller i fritidsaktiviteter. Foto: Petter Engman, Västerbottens museum, april 2020.

Susanne Erlandsson är sjuksköterska vid infektionsavdelningen på NUS, Umeå, och berättar att hon alltid har tankar i bakhuvudet om smittorisken. –”Jag läste någonstans i tidningen att någon tror att handskakningar som hälsningsceremoni kommer att upphöra. Jag tror att för många människor kommer det att bli svårt att ta i hand igen”. Foto: Petter Engman, Västerbottens museum, april 2020.

Kulturarvsinstitutioner samlar coronaminnen

Åtskilliga museer och andra kulturarvsinstitutioner runt om i landet agerade snabbt på våren 2020 för att starta dokumentationer om hur coronapandemin påverkat vårt samhälle och våra liv. Det nationella museinätverket DOSS för kulturhistoriska museer och andra kulturarvsinstitutioner gjorde en kartläggning där över trettio museer och arkivinstitutioner i Sverige svarade att de under år 2020 gjorde insamlingar om pandemin och hur människors vardag hade påverkats (DOSS Ambrosiani 2022). Dessutom har ytterligare några museer gjort mindre föremålsinsamlingar som finns redovisade i Digitalt museum. Flera av institutionerna ville finna nya arbetsformer och arbeta mera digitalt eftersom smittspridningen i samhället var stor och rekom-

Joakim Lindbom har precis vaccinerat sig mot Covid-19 och väntar tillsammans med andra nyvaccinerade på eventuell reaktion. Bilden är tagen i Pingstkyrkans lokaler i Helsingborg. Fotografiet ingår i Helsingborgs museums dokumentation av coronapandemin. Foto: Anna Bank, Helsingborgs museum 2021.

mendationer från Folkhälsomyndigheten var att ha så få sociala kontakter som möjligt. Det har också funnits ett stort intresse av att föra samtalet vidare mellan musei- och forskarkollegor i hela landet om erfarenheter och metodologiska aspekter av samtidsdokumentation i krissituationer. I december 2020 arrangerade därför DOSS en digital konferens vid Regionmuseet Skåne i Kristianstad med ett stort deltagande från hela Sverige och kring temat *Samtidsdokumentation i kristider: Metodutveckling, samverkan och förmedling*.

För att fånga händelser och människors upplevelser under coronapandemin har det framför allt varit ett självbiografiskt material som museerna har samlat in. Många av institutionerna valde att arbeta med insamling via digitala frågelistor som lades ut på museernas webbsidor eller spreds i sociala medier. Detta var ett nytt arbetssätt för flera museer även om frågelistor som insamlingsmetod har en lång tradition inom etnografen, allt sedan Nordiska museet på 1920-talet startade insamlingar via lokala med-

delare. Flera museer har också arbetat med intervjuinsamlingar, men med de restriktioner som fanns har det varit svårt att boka in personliga besök med informanter. Det har funnits en strävan att följa upp frågelistinsamlingar med intervjuer för att komplettera och fördjupa berättelserna om tiden under pandemin. Samtidigt har museerna bedömt att smittoriskerna ställde speciella krav i form av avståndstagande och kortare intervjuer. Intervjuer har också i stor omfattning genomförts via e-post, digitala videosamtal eller telefon (Nilsson A-L 2022; Öquist Haugen & Nyblom 2022). Ett museum har uppgett att de i april 2020 upprättade en mall för riskbedömning och en handlingsplan för dokumentation i samband med Covid-19 för att undvika onödiga risker för personalen. Riskanalysen uppdaterades efterhand under våren och sommaren. Enligt handlingsplanen rekommenderades digitala insamlingsmetoder och intervjumetoder där kontaktsmitta kunde undvikas (Witting 2022).

De kulturhistoriska samlingarna i Nordiska museets arkiv som förvärvades med frågelistinsamlingar har varit ett av museets mera efterfrågade. Idag är svaren intressanta också utifrån hur de skapades, skriver Christian Richette i artikeln "Frågelistan. Ett kontextkritiskt perspektiv" (Richette 2003:117 ff). Även Christina Westergren (Westergren 2003:5ff och 18ff) och Bo G. Nilsson (Nilsson 2003:5ff och 105ff) diskuterar i samma publikation hur kontexten kring en insamling har betydelse för vilket material som samlas in och i institutionernas skapande av ett kulturarv. Även vid annan insamling är undersökningssituationen av betydelse för karaktären på det insamlade materialet.

Det unika i skeendet

I museernas minnesproduktion om coronapandemin har det framför allt varit de personliga och subjektiva berättelserna från informanter om vardagslivet som varit i blickpunkten. Museerna har valt att fråga människor om deras upplevelser, tankar och känslor och hur deras liv och vardag har påverkats.

Digitala frågelistor som har använts av många museer ger en annan form i insamlingen än tidigare frågelistverksamhet. De frå-

gelistor som lades ut på museernas hemsidor betydde att fler kunde vara delaktiga i att lämna berättelser. Urvalet av vem som skulle få delta gjordes inte av det enskilda museet, utan av var och en själv. En större tillgänglighet skapades för museernas brukare om de ville delta i och bidra till museernas samlingar. I många av de digitala insamlingarna med frågelistor har de som svarat kunnat vara anonyma och det har varit de personliga erfarenhetsberättelserna och minnena som varit det väsentliga. Samtidigt kan det ge intressanta aspekter vid en tolkning av materialet att kunna se hur svarsfrekvensen har fördelats. Är vissa yrken mera representerade bland de som svarat, vilka åldersgrupper är mest flitiga berättare och är det många nya svenskar med annan etnisk bakgrund som har deltagit i insamlingarna?

Undersökningssituationen kring kulturarvsinstitutionernas insamlingar har varit speciell genom att det fanns ett stort informationsflöde i medier om pandemin och allmänheten var väl-informerad om situationen på både en nationell och global nivå; det fanns en stor förståelse bland informanterna om ämnet. Detta var ett ämnesområde som de allra flesta hade fått kunskap om, som alla kunde relatera till och där alla var drabbade, även om man själv inte blev sjuk. Det insamlade materialet förmedlar individuella minnen, men även kollektiva minnen där många delar erfarenheter om tiden när pandemin bröt ut och om de nya situationer som man hade att förhålla sig till.

De frågelist- och intervjuinsamlingar som museerna har genomfört var också speciella genom att det i många efterfrågades ett självbiografiskt minnesmaterial om ”vad händer just nu?”, ”vad känner du just nu?”. Det unika i situationen och hastiga förändringar i verksamheter och vardagslivet under våren 2020 har varit ett tema som museerna har valt att dokumentera på olika vis. I Västerbottens museums dokumentation har Sofia Breimo och Petter Engman genom frågelistor, intervjuer och fotografier speciellt samlat och bevarat människors reaktioner och tankar för att fånga ögonblicksbilder och de snabbt förändrade skeendena under den första pandemitiden (Breimo 2022). Dessa tankar och reaktioner var unika och skulle antagligen förändras flera gånger under kommande veckor och månader, skriver Breimo. De var därför värdefulla att bevara. Många museer arbetade också med insamling av

Från och till har hela familjen Görefält arbetat/studerat i hemmet. Äldste sonen Olle är hemma ungefär 90 procent och yngste sonen Ture är hemma runt 60-70 procent. Ofta har familjen olika lunchtider då det ska passa deras olika scheman, men har de tur kan alla äta ihop. Foto: Anna Bank, Helsingborgs museum 2020.

dagböcker för att dokumentera dagsaktuella händelser och upplevelser. Vid exempelvis Helsingborgs museum förvärvades en digital och en fysisk dagbok till samlingarna, och båda dagböckerna skrevs av äldre kvinnor över 80 år. Den som skrev digitalt skrev då och då, men den som skrev i en fysisk bok gjorde detta varje dag. Det var personliga reflexioner och vardagliga händelser under pandemitiden som beskrevs i dessa dagböcker (Witting 2022). Vid Kulturen i Lund uppmanades hela personalen att samla ett material om coronapandemin och inte minst att be intresserade att skriva dagbok och berättelser om hur de upplevde tiden. Det blev ett varierat material från både personal och allmänhet med allt från svärmors dagbok på 94 sidor till skärmdumpar och fotografier från hemmakontor och skyltar i stadsmiljöer. Utifrån de speciella omständigheter som var ville vi på detta vis testa en ny typ av insamling, berättar Charlotte Åkerman, där hela museet engagerades i insamling av dagsaktuella händelser (Åkerman 2022).

Röda Korset är på plats med sitt informationstält utanför Östra Sjukhuset i Göteborg. Kajsa och Ebba har gått in som frivilliga för att informera om coronapandemin till besökare som kommer till sjukhuset. I vanliga fall arbetar de på företaget Volvo Group i Göteborg, men är korttidspermitterade därifrån några månader. Foto: Christine Fredriksen, Förvaltningen för kulturutveckling, Västra Götaland 2020.

”Vart jag än går och vart jag än ser möter jag människor som på ett eller annat sätt ingår i en tid som förändrats till följd av Coronan”, skriver Andreas Nilsson (2022), fotograf vid Malmö museer, om sitt arbete att dokumentera de visuella uttrycken av pandemin under våren 2020. Traditionellt har fotografisk dokumentation använts i samtidsstudier och flera av museerna har arbetat med fotodokumentära insamlingar under året 2020. Tiden under coronapandemin har skildrats av museerna i både intressanta miljöbilder och personporträtt. Även vid fotografiska dokumentationer har det varit en speciell arbetssituation under pandemin, både när det gäller en risk för att bli smittad och de restriktioner som fanns. Men det har funnits en annan förståelse för fotografens arbete, menar Andreas Nilsson, och att genomföra dokumentationer innebar inte några problem med att förklara vad det handlade om eller varför en speciell händelse skulle fotograferas.

Storskaliga insamlingar med webbenkäter

Flera av de insamlingar med digitala frågelistor som gjordes av museerna har haft karaktären av storskaliga insamlingar. Liksom Fia Sundevall och Anna Fredholm tar upp i artikeln ”Minnesinsamling genom webbenkäter: Perspektiv på en dokumentationsmetod i förändring” (Sundevall & Fredholm 2013:89ff) ger digitala frågelistor eller webbenkäter kulturarvsinstitutioner möjligheter att förvärva ett omfattande material kring ett tema eller frågeställning. En digital insamling med en stor svarsfrekvens är den som Nordiska museet genom sajten *Minnen.se* öppnade i mars 2020 av berättelser om hur coronaviruset påverkat vardagen (Nordiska museet 2022a, b, c). Under våren 2020 hade 4427 personer svarat med personliga bidrag på frågelistan *Coronaviruset i Sverige – berätta för framtiden*. Målsättningen med insamlingen var även att berättelserna som sändes in skulle göras publika direkt på *Minnen.se*. Av berättelserna lades 3 125 svar som publika. Att svaren kunde publiceras direkt skapade ett fortsatt intresse från allmänheten att delta, menar Aron Ambrosiani vid Nordiska museet (Ambrosiani 2022).

Under våren 2021 gjorde Nordiska museet en uppföljning med enkäten, *Återföreningen – berätta om livet efter vaccinet*. Några av frågorna var ”Vad ser du fram emot att göra som färdigvaccinerad?” och ”Vem har du längtat efter under pandemin?”. Två läns-museer, Västernorrlands museum och Jönköping läns museum, anslöt också till insamlingen på *Minnen.se* med frågelistor på våren 2020 och uppföljande listor på senhösten samma år och våren 2021. Västernorrlands museums andra frågelistor berörde situationen under den s k andra vågen: *Corona i Västernorrland – andra vågen: I november 2020 infördes nya regionala restriktioner med anledning av covid 19. Hur påverkas ditt liv av pandemin?* (Nordiska museet 2022a, b, c).

Även Regionmuseet Skåne startade i mitten av mars en insamling med en digital frågelistor som fick ett stort antal svar. Insamlingen var inriktad på människors känslor med fokus på rädsla. Museet fick cirka 320 svar och i oktober fick hälften av informanterna som lämnat uppgifter en uppmaning att på nytt svara på frågan ”Vad är du mest rädd för just nu?” Genom en samverkan med

Karolinska Institutet i Stockholm ingår materialet i dessa och flera andra museers insamlingar i institutets forskningsprojekt *Using corona-sourced data to learn from peoples experiences of Covid 19* (Regionmuseet Skåne 2022). Vid Blekinge museum gjordes en stor digital insamling med frågeformulär och utifrån ett regionalt perspektiv om hur man trodde att coronapandemin skulle påverka en själv och livet i Blekinge i framtiden. Cirka 350 svar sändes in till museet under mars – oktober 2020 (Ehnberg & Sandahl 2021).

Platsen och det lokala

Flera andra museer startade större insamlingar utifrån sina lokala perspektiv. För att nämna några hade Norrbottens museum en frågelista, *Pandemin i det arktiska norr*, som tog upp aspekter som social mobilisering. Insamlingen genomfördes också genom intervjuer och autoetnografiska anteckningar. Piteå museum arbetade med intervjuer och autoetnografiska anteckningar med teman gräns, glesbygd och utanförskap, om bland annat gränsproblematik när gränserna stängde under pandemin (Öquist Haugen & Nyblom 2022). Vid Helsingborgs museum har insamlingar gjorts kring lokal historia med aspekter som den stängda gränsen mot Danmark, hemarbete och hemstudier, en annorlunda jul och massvaccinationer (Witting 2022). Skellefteå museum har genomfört intervjuer med lokala affärsidkare, yrkesverksamma och pensionärer och vid Vetlanda museum har insamlingar med ett lokalt perspektiv bland annat gjorts med frågelistor och fotograferingar (Burvall 2022; Stenström 2022). Mångkulturellt Centrum i Botkyrka har genomfört en insamling kring erfarenheter av coronakrisen hos invånare i Norra Botkyrka. Samlingen omfattar 200 intervjuer på tio olika språk. Vid Eskilstuna museer har museet bland annat tillsammans med lärare samlat skolelevers berättelser och Hallands konsthall har gjort upprop till barn om bilder av hur de upplever pandemin. Jamtli ställer frågan om vilka kort- och långsiktiga verkningar som pandemin kommer att ha för enskilda personer och för samhället i stort, och påpekar att när spanska sjukan slog hårt mot Jämtland

Rockmärke "Håll avstånd tack" använt av personal på stadsbiblioteket i Varberg och förvärvat till Hallands kulturhistoriska museer. Foto: Hallands kulturhistoriska museum, Varberg.

hundra år tidigare så blev det startskottet för förändringar som en förbättrad sjukvård (DOSS Ambrosiani 2022).

Undersökningar har även genomförts kring speciella teman som tekniska innovationer och människors kunskaper och användning av digitala lösningar. Vid Tekniska museet i Stockholm genomfördes projektet Digitala innovationer i skuggan av Corona, där museet i en intervjuinsamling valde att se hur vi i Sverige arbetade med digitala innovationer för att bekämpa pandemin (Du Rietz 2022). I Upplandsmuseets undersökning av vardagen i Uppsala var en aspekt hur individer använder digitala medier, där den digitala tekniken under pandemin blivit viktig för att hålla kontakter, för att arbeta eller att gå i skola hemifrån eller för att handla

utan att besöka butiker. Undersökningen om vardagslivet genomfördes med dagboksanteckningar och fotografering för att senare kompletteras med intervjuer (Bygdell & Norling 2022).

Vissa yrkesgrupper och deras arbetssituation har också dokumenterats i samtidsundersökningar under 2020. Stadsmuseet i Stockholm gjorde tillsammans med Stockholms läns museum en insamling med en digital frågelista till vård- och omsorgspersonal i Stockholm stad och Region Stockholm (Juhlin 2022). Göteborgs stadsmuseum genomförde åtta djupintervjuer med bland annat personal på vårdcentral och ett äldreboende om hur pandemin påverkat verksamheten. Museet har även intervjuat representanter från Black Lives Matters om möjligheten att utöva demokratiska rättigheter som demonstrationer under en pandemi (Göteborgs stadsmuseum 2022). Vid arkivinstitutionen Centrum för Näringslivshistoria, Stockholm och Malmö museer har studier genomförts om egna företagare, hur de upplevt pandemin och hur deras verksamheter har påverkats av restriktionerna som varit (DOSS Ambrosiani 2022; A-L Nilsson 2022).

Ett flertal museer har också gjort föremålsinsamlingar kring coronapandemin. Det är i första hand olika skyddsutrustning, provtagningskitt, flaskor med handdesinfektionsmedel, klisterdekal, knappor och pins, och skyltar och anslag med text om restriktioner som har förvärvats till museernas samlingar (Digitalt museum 2022). Föremålen kan sägas representera vissa yrkesgrupper som under coronapandemin varit speciellt utsatta, som vårdyrken och anställda inom handeln eller artiklar som allmänheten utrustade sig med, liksom skyltar i stadsmiljöer och offentliga lokaler.

Dokumentationer i kristider

Jag har i denna text försökt att belysa hur svenska museer i krisituationer under 2020 har arbetat med insamlingar av minnen om tiden för coronapandemin. Detta år innebar stora omställningar i samhället och en ovisshet om hur framtiden skulle komma att se ut. Sammantaget kan sägas att en stor mobilisering har skett från museer och andra kulturarvsinstitutioner för att bevara minnen och ett kulturarv från när Sverige och världen fick

ställa om under pandemin. Trots svårigheter att utföra dokumentationer med många restriktioner, risk för personalens hälsa och en arbetssituation med distansarbete och mindre utbyte med kollegor direkt på fältet, så har ett intressant och omfattande material samlats in. Att flera museer samtidigt har genomfört dokumentationer kring händelser och förändringar i samhället under pandemin har ett värde i sig. Detta arbetssätt öppnar möjligheter för museerna att möta stora omvandlingar i samhället och globalt, och att kunna dokumentera olika aspekter av snabba skeenden och genomgripande förändringar som sker. Platsen och det lokala har haft betydelse i de dokumentationer som har genomförts. Att i högre utsträckning återkomma till platser och personer skulle dessutom ge ett fördjupat tidsperspektiv av förändringar i samhället i stort och på lokalnivå.

Kulturarvsinstitutionerna har under pandemiåret 2020 sökt nya vägar för insamling och dokumentation. Framför allt har digitala metoder prövats i en större omfattning än tidigare. De digitala insamlingarna skapar i sin tur frågor som vilka som museerna når i sin insamling och vilket relationer och utbyten som skapas. Hur kan metoderna utvecklas när det gäller det digitala samlandet? Likaså finns frågeställningar om sökbarheten i framtiden för digitalt insamlat material. Förutom en ökad insamling med digitala frågelistor under 2020, så har insamling i dagboksform fått ett förnyat intresse.

Museerna har i sina dokumentationer till största delen valt att arbeta med ett självbiografiskt minnesmaterial, med människors egna berättelser om sina upplevelser, tankar och känslor. Även intressanta studier av tekniska innovationer och digital teknik har genomförts. Föremål som är förknippade med minnen av smittorisker och de restriktioner som under denna tid blev en del av vardagen för de flesta har dessutom förvärvat till ett flertal museer. Från museernas insamlingar framträder en bild av nya levnadssätt och förändrade vardagsliv under pandemin, men där många nya vanor och nya värderingar även fortsatt blivit viktiga för människor efter pandemin. Avslutningsvis kan sägas att ett omfattande och värdefullt minnesmaterial har genom kulturarvsinstitutio-

nerna samlats in om coronaåret 2020. Att göra en större analys av detta är ännu för tidigt, men det är ett material som i hög grad är av intresse för framtida forskning och publik museiverksamhet.

Referenser

- Bygdell, Cecilia & Norling, Olle (2022). *Sjukdom, tristess och underbart lugn. Vardagsperspektiv på coronapandemin i Uppsala län*. Järfälla: Upplandsmuseets skriftserie 14.
- Dahlman, Eva (red) (1999). *Verklighetsbilder? Om fotografier och fotografier i museernas samtidsdokumentation*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Ehnberg, Karin & Sandahl, Christoffer (2021). *Dokumentation av coronapandemin i Blekinge*. Blekinge museum dokumentationer D2021001 (ej tryck).
- Fredriksen, Christine (2021). *Kumlienskolans och Välkomsten. Mottagningskolor i Vänersborg*. Göteborg: Förvaltningen för kulturutveckling, Västra Götalandsregionen/Vänersborgs museum. (Digital rapport).
- Fredriksen, Christine; Stenström, Åsa & Hallberg, Piamaria (red) (2017). *Känsliga och svåra teman vid samtidsdokumentationer – erfarenheter, etik och metod*. Göteborg: Rapport DOSS/Västarvet. (Digital rapport).
- Gunnemark, Kerstin (2011). "Metodprocesser och kunskapsförståelse". I Gunnemark, K. (red) *Etnografiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Gustavsson, Anders (2022). *Covid 19 pandemins konsekvenser utmed den norsk-svenska riksgrensens södra del*. Litauen: Strömstad Akademi.
- Kulturella perspektiv - Svensk etnologisk tidskrift 30 (2021). *Pandemins konsekvenser*.
- Nilsson, Andreas (2022). "Fotografisk dokumentation i spåren av Covid-19 – Malmö". I Fredriksen, C. (red) *Dokumentation av samtida Sverige – 10 ÅR*. Digital rapport: DOSS.
- Nilsson, Anne-Lis (2022). "Tre olika insamlingar, tre olika metoder, tre olika resultat". I Fredriksen, C. (red) *Dokumentation av samtida Sverige - 10 ÅR*. Digital rapport: DOSS.

- Nilsson, Bo G. (2003). ”Frågor, svar – och vad mer?” I Nilsson, B.G; Waldetoft, D. & Westergren, C. (red) *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Richette, Christian (2003). ”Frågelistan. Ett kontextkritiskt perspektiv”. I Nilsson, B.G; Waldetoft, D. & Westergren, C. (red) *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Sundevall, Fia & Fredholm, Anna (2013). ”Minnesinsamling genom webbenkäter: Perspektiv på en dokumentationsmetod i förändring”. *Nordisk Museologi*, 2013:1. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Ulfstrand, Anna (2011). ”Min blick – om fotografi som visuell frågelista”. I Gunnemark, K. (red) *Etnografiska hållplatser. Om metodprocesser och reflexivitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Westergren, Christina (2003). ”Meddelare, kvinnor och vanliga människor”. I Nilsson, B.G; Waldetoft, D. & Westergren, C. (red) *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Öquist Haugen Pauline & Nyblom Sophie (2022). ”Pandemin i norr – erfarenheter från ett supradisciplinärt forskningsprojekt”. I Fredriksen, C. (red) *Dokumentation av Samtida Sverige - 10 ÅR*. Digital rapport: DOSS.
- Juhlin, Anna (2022). ”Återhämtning? Jag minns inte vad det innebär – om coronapandemin och Stadsmuseets frågelistor”. *Stadsvandringar nr 19*. Årsbok Stadsmuseet i Stockholm. Stockholm: Stockholmia förlag.

Digitala källor

- Breimo, Sofia: <https://www.vbm.se/utforska/dokumentationer/dokumentation-covid-19/> Västerbottens museum, Umeå [2022-03-16].
- Digitalt museum: <http://digitaltmuseum.se> [2022-08-04]
- DOSS Ambrosiani: <https://ambrosiani.github.io/samtidsdokumentationer-corona> [2022-03-16]
- Du Rietz, Peter: <https://digitaltmuseum.se/021189504929/digitala-innovationer-vs-corona>, Tekniska museet, Stockholm [2022-03-16]
- Göteborgs stadsmuseum: <https://samlingar.goteborgsstadsmuseum.se> [2022-08-04]
- Nordiska museet a: <https://minnen.se/tema/corona> [2022-01-18]
- Nordiska museet b: <https://minnen.se/tema/eftervaccinet> [2022-01-18]

Nordiska museet c: <https://digitalt.nordiskamuseet.se/coronaminnen/>
[2022-01-18]

Regionmuseet Skåne: <https://regionmuseet.se> [2022-01-18]

Arkiv

Bohusläns museum, Digitala frågelistsvar 2020, Frågelista
Coronapandemin.

Förvaltningen för kulturutveckling, Västra Götalandsregionen. Digitala
frågelistsvar 2020, Frågelista Coronapandemin.

Övrigt

Samtal med Aron Ambrosiani, producent digitala medier, Nordiska museet i
februari 2022.

Samtal och mailkorrespondens med Birgitta Witting, antikvarie,
Helsingborgs museum i mars och augusti 2022.

Mailkorrespondens med Asta Burvall, antikvarie Skellefteå museum, mars
2022.

Mailkorrespondens med Charlotte Åkerman, avdelningschef Kulturen i
Lund, september 2022.

Mailkorrespondens med Åsa Stenström, museichef Vetlanda museum,
september 2022.

SPÅR AV BARN

BARNSKON SOM KULTURHISTORISK ARTEFAKT

SANDRA HILLÉN

Föremål utgör en del av ett gemensamt materiellt kulturarv (Gunnemark 2004), oavsett om de går i arv eller samlas in för att bli en del av en museikontext. Redan som barn var jag fascinerad av saker ”från förr” och undersökte dessa noga när jag fick tillfälle. I vitrindelen av mina farföräldrars bokhylla visades de allra mest värdefulla föremålen upp. Deras värde var dock mer emotionellt än ekonomiskt. Där bland ärvda porslinspjäser och gamla konfir-mationsbiblar stod ett par vita, krackelerade och nötta barnkängor, uppskattningsvis i storlek 19, som min pappa tultat runt i som liten på 1950-talet. De intresserade mig särskilt mycket. När jag för ett tag sen hittade en låda med mina gamla barnkläder upptäckte jag att även mina föräldrar sparat mina första skor, ett par svenskproducerade skinnskor av 1970-tals-snitt, bjärt röda med vita detaljer. Även jag har sparat de svarta skinnkängor som både min son och min dotter burit som sina första skor. Av en slump är de av samma märke som mina gamla, dock i en något modernare modell. Det här är på intet sätt unikt, många gånger är

det just de första skorna som sparas när leksaker och kläder sorterar ut. De symboliserar övergången från spädbarn till barn, och då de ofta burits då barnet lärt sig gå skildrar de också barnets övergång från ett hjälplöst tillstånd till en mer självständig tillvaro där barnet kan ta sig fram på egen hand.

Jag vill påstå att barnskor är artefakter som redan är laddade med emotioner, men de är också föremål som kan framkalla känslor. Barnskor får oss att minnas närstående barns barndomar, men de fungerar också som påminnelser om barn och barndomar tidigare i historien. En av det materiella kulturarvets dimensioner är att det kan locka fram minnen som legat dolda. Att titta, känna och lukta på ett föremål kan ge associationer till egenupplevda minnesbilder, exempelvis från barndomen. Föremålen behöver inte heller vara särskilt säregna eller ekonomiskt värdefulla för att ha ett värde, det kan likaväl handla om nötta oansenliga föremål som använts i vardagens bestyr (Gunnemark 2004:11).

I ett mindre forskningsprojekt, ”Ungt kulturarv – barn och representationer av barndom på museer”, undersökte vi hur barns roll i historien lyfts fram i kulturhistoriska utställningar. Utställningarna analyserades utifrån frågor om vilka föremål som valts ut för att representera barn och barndom, hur de presenterades och vad de säger om synen på barn, dels i dåtid, men också i nutid. Efter att ha besökt ett antal kulturhistoriska museer med de analytiska glasögonen på så blev det uppenbart att just barnskon har en särställning som kulturhistorisk artefakt. Barnskon som kulturarv rymmer minnet av barns villkor förr i tiden, samtidigt som den får oss att minnas vår egen barndom och därmed laddas med emotionell betydelse. Skor och barnskor används också av museer för att berätta om svåra saker, exempelvis om klasskillnader och fattigdom. De får ofta berätta människors historier från andra världskriget och om de miljontals människor som inte överlevde Förintelsen. På så vis har de kommit att fungera som en symbol för både enskilda öden och som ett sätt att illustrera mängden offer, vilket har resulterat i en egen utställningspraxis. I denna essä resonerar jag kring frågor om barnskons särställning som värdeladdad artefakt, vad den symboliserar och vilken roll den spelar i kulturhistoriska museisammanhang. Resonemangen sätts i relation till teoretiska perspektiv och till Förintelsen som kulturarvsobjekt och

illustreras genom exempel från kulturhistoriska utställningar och samlingar, konst och populärkultur.

Kritiska perspektiv och materiell kultur

Under 1990-talet fick intresset för materialitet ett förändrat fokus, och föremål började betraktas som potentiella agenter som är insnrjda i, och påverkar, människors sociala liv (Forssberg & Sennefeldt 2014:14, 19). Enligt det synsättet så kan materiell kultur sägas handla om "förhållandet mellan människor och ting samt alla de relationer som uppstår däremellan" (ibid:14). Dessa tankar går att härleda till 'the cultural turn' i samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning, där meningsskapande införlivades som en avgörande del av kulturbegreppet. Även ting omfattades av de nya tankarna, då ting sällan har en bestämd mening. I stället är det människorna i en kultur som ger föremålen dess mening (Hall 1997/2009:2f).

Dessa olika strömningar har vidgat förståelsen för att ett föremåls betydelse, användningsområde och mening omvandlas över tid i takt med att kulturen, och människorna i densamma, förändras. Att utgå från premissen att objekt skulle utgöra stabila entiteter och fungera som en slags dokumentation eller bevis för en svunnen tid är då att betrakta som en förenkling från museernas sida (Lidchi 1997/2009:162). De kulturhistoriska museerna utmärks av att de styrs av ting i större utsträckning än de flesta andra kulturinstitutioner, då de har i uppdrag att samla, vårda, visa och forska kring objekten. I den processen sker förhandlingar om vem som har tolkningsföreträde: Arkivarien, intendenten, konservatorn eller forskaren (Nystrand Von Unge 2019:15). Ett föremål, dess form och funktion och den eventuella information som finns om det kräver också en tolkande ingång. Även om föremål i sig (oftast) inte kan tala, så kan olika teoretiska ingångar till materialiteten underlätta förståelsen för människors vardagsliv i en passerad tid och nya forskningsperspektiv uppstå (Forssberg & Sennefeldt 2014:13, 15).

Även kulturarv i sig är att betrakta som något som kontinuerligt omvandlas och omförhandlas, exempelvis genom att det tas in på ett kulturhistoriskt museum (Grahn 2007), och i och med att något benämns som kulturarv görs det därmed viktigt (Breimo 2018:114). Kulturhistoriskt utställningsarbete går därför att analysera som intersektioner i tid, då föremål och information som samlats in tidigare för att de utgör karakteristiska delar av ett tänkt kulturarv vid senare tillfällen väljs ut och används i utställningar. De hamnar därmed i en ny kontext där de samspelar med andra föremål, miljöer, texter och besökare och utgör på så vis underlag för nya förståelser av exempelvis ett tema, en specifik företeelse eller en historisk epok. Utställningskontexter handlar om en ömsesidig process, där meningsskapandet sker i mötet mellan det som representeras och dess besökare.

Materialitet och representation

Barns villkor har länge utforskats inom exempelvis etnologi, historia och sociologi, men forskningen har till stor del handlat om barn som en del av familjestrukturen eller andra institutioner som barn traditionellt varit en del av. Trots att uppmärksamheten också riktats mot barns socioekonomiska villkor har synen på barndom varit relativt statisk, och forskningen har inte heller till fullo tillstått barndomars mångfald och föränderlighet. Inom barndomsforskningsfältet har ett paradigmskifte skett där barns villkor och barndomar uppfattats som meningsfulla i sig. Dess innebörder bör därför analyseras och beforskas som föränderliga över tid och som förbundna med barns skiftande förutsättningar (James & James 2001).

Utvecklingen inom barndomsforskningsfältet är nära förenat med frågan om representation (jfr Hall 1997/2001). Enkelt uttryckt handlar det om under vilka förutsättningar representationen äger rum och vem som för vems talan, resonemang som går att spåra till postkolonial och postmodern feministisk teoribildning, Black feminism samt queerteori (Denzin & Lincoln 1994; Krekula et al. 2005). I den postkoloniala teoribildningen är frågan om hur "den andre" hanteras ständigt närvarande, det vill säga människor

och grupper som kategoriseras som marginaliserade eller som en minoritet i relation till majoritetsbefolkningen. I museisammanhang kan begreppet representation förstås som relativt komplext, då det hör samman med uppfattningen om museets roll i samhället, där meningsskapandet sker i representationen av "olika idéer, berättelser och perspektiv". Här kan också frågor ställas om vem som valt ut och iscensatt utställningen, utifrån vilka perspektiv och för vilken publik (Hyltén-Cavallius & Svanberg 2016:20f). Museet kan då bli en plats där vissa kan identifiera sig med det som visas upp, och andra inte, och museet kan då bidra till att befästa normer om vilka som ingår i ett tänkt "vi" kontra vilka som ingår i gruppen "dem" (Breimo 2018:116).

I en svensk forskningskontext har de kulturhistoriska museernas medvetenhet, eller brist på medvetenhet, om hur kön representeras och hur genus skapas i utställningar uppmärksammas och studerats (Aronsson & Meurling 2005; Grahn 2006), och försök har gjorts att underlätta för museers integrering av ett genusmedvetet tänkande i verksamheterna (Grahn 2007). Forskningen har uppmärksammat en rangordning som blir tydlig i kulturhistoriska utställningar, där betydelsefulla män har högre rang än kvinnor och där familjen och barnen har lägst rang. Barn framställs oftast som en del av familjen, eller som knutna till en kvinnlig sfär, men mer sällan som individer och som en faktisk del av historien (Bergstedt & Åkare 2011; Bünz 2015; Grahn 2006; Hyltén-Cavallius & Svanberg 2016). Barn kan därför ses som en marginaliserad grupp i museiutställningar, då de oftast inte synliggörs i samma utsträckning som vuxna (jfr Bünz 2015). De kan också ses som marginaliserade i samhället i stort, då de inte innehar samma möjligheter och rättigheter som vuxna, även om barns rättigheter är under omförhandling, bland annat i ett svenskt juridiskt sammanhang (Grahn-Farley 2019).

Barn som kategori kan knytas till ålder som social positionering vilken utmärks av sin temporala karaktär. Ålder görs och omskapas ständigt och den kan ses som samverkande med andra kategoriseringar och sociala positioner (Krekula & Johansson 2017:16, 17, 22, 23). Så småningom växer barn upp och lämnar barndomen. Att utforska representationer av barn och barndom i olika sammanhang, exempelvis museiutställningar, kan bidra till ett ge-

mensamt arbete för att göra museerna relevanta för fler, och till att barn inkluderas i högre grad i en mer mångdimensionell historiskrivning, trots kategorins temporalitet (jfr Breimo 2018). Det materiella kan ge oss ledtrådar om hur olika barndomar gestaltat sig i olika tidsepoker och ett historiskt perspektiv på barns kläder, inklusive skor, kan ge konkreta indikationer kring barns livsvillkor. Barnkläder kan exempelvis studeras som en symbol för rådande föreställningar om barn och barndom (Berggren Torell 2007). Hur barn som individer och som social kategori representeras genom insamlade föremål som sedan väljs ut för att skapa mening i utställningar är därför en högst intressant frågeställning (jfr Insulander 2010; Bünz 2015; Hyltén-Cavallius & Svanberg 2016).

Barnskons emotioner

I Göteborgs stadsmuseums basutställning *Värdefullt* visas ovärderliga föremål ur museets samlingar. Där samsas dyrbara saker med föremål vars värde snarare är av det unika, emotionella eller historiska slaget. De som besöker utställningen möts omedelbart av en monter som har beteckningen *Affektionsvärde/Sentimental value #6600*. Montern är till brädden fylld med barnskor. På displayen bredvid montern beskrivs affektionsvärde som något som betyder mest för den enskilde, men sällan betyder mycket för en stor grupp. Föremål med affektionsvärde beskrivs som en slags nycklar som väcker minnen, då de oftast kopplas till specifika människor eller händelser.

Rad efter rad signalerar barnskorna det som upplevdes som mest värdefullt av givarna att skänka till museet. Det går att läsa sig till att några av dem har tillhört ett syskonpar. Skorna har fått benämningen "Lilla Maltes första kängor" och "Lilla Ingrid's första kängor". I den mittersta raden fångar en enkel känga besökarens uppmärksamhet. Det är en brun snörkänga som tros ha burits av en flicka från en arbetarfamilj. Hennes namn var Karin Jakobsson, hon föddes år 1889 och hon bodde i Dicksonska stiftelsens hus på Föreningsgatan i Göteborg. Under skon står förnamnet Karin inristat med stora bokstäver, det sträcker sig från klackens början ända fram till tån.

*Emotionellt laddade barnskor i utställningen Värdefullt.
Foto: Sandra Hillén.*

Under presentationen av utställningen på museets hemsida berättar museets konservator att museet har ett 60-tal barnskor i sina samlingar, varav de flesta kommer från välbeställda familjer som hade råd att skänka dem vidare. Ett undantag är just den ensamma anspråkslösa sko som burits av Karin. Det som utmärker föremålet är att det kan knytas till ett namngivet barn från arbetar-klassen, då arbetarbarnen ofta är anonyma i museernas samlingar och utställningar. Satt i ett museologiskt sammanhang är den intressant på ett annat vis då den utgör ett undantag från museernas praxis. Den är unik för att den är udda. Det som ansågs för trasigt, opassande eller avvikande valdes oftast bort av museerna (Forssberg & Sennefeldt 2014; jfr Svanberg 2009). Konservatorn reflekterar över om det kanske är därför skon har hamnat i museets samlingar, då en ensam sko inte kan ärvas vidare av nästa syskon. I arbetarfamiljerna användes skorna i regel tills de var helt uttjänta, vilket gjorde att de förmodligen inte sågs som värda att skänka vidare till museet. Vanligtvis är museernas samlingar både genomtänkta och systematiskt insamlade, men föremålen kan också ha hamnat där genom mindre uttänkta strategier och genom intentioner som kan vara svåra att förstå i efterhand. Många före-

En barnsko i siden med spets. Bilden tillhör Göteborgs stadsmuseum och är hämtat från databasen Carlotta. Foto: Magdalena Eriksson.

mål har hittat sin väg in i magasinerna exempelvis genom donationer. Det är förmodligen den väg som Karins sko har tagit.

I basutställningen *1700-talets Göteborg* på Göteborgs stadsmuseum visas en broderad barnsko i siden upp med inventarie-nummer GM:5056. En sökning i databasen Carlotta visar att skon troligtvis härrör från ca 1730 och har köpts in till museet under tidigt 1900-tal från auktionshuset Bukowskis. Hur skon tillverkats och av vilket material beskrivs, däremot saknas upplysningar om vem som från början burit skon. Att skon bevarats och flera gånger bytt ägare visar att den har haft ett stort värde, både från början och senare. Skon, som möjligtvis införskaffats av antik- och konsthandlaren Henryk Bukowski själv, kan ses som en del av de handelstransaktioner som innefattade alla sorters kulturellt, historiskt eller konstnärligt värdefulla föremål under 1900-talets början. Sedan skorna hamnade i museets ägo överskuggas dock deras ekonomiska värde av det värde de kan förmedla som knutna till ett visst samhällsskikt och en specifik period i historien.

En något makaber användning av barnskon hittades i utställningen *Nordiskt ljus* på Nordiska museet, en utställning som be-

Emmas aska och skor på Nordiska museet. Foto: Sandra Hillén

rättade om de specifika nordiska ljusförhållandena och beskrev hur den tekniska utvecklingen kring belysning har påverkat människors liv.

I montern visas ett uppslag från Heinrich Hoffmans bok *Julbocken*, också kallad *Pelle Snusk: lustiga historier och roliga bilder* från 1893. Där får Emmas lek med fosforstickorna i berättelsen *Den bedröfliga händelsen med elddonet* fungera som ett sedelärande exempel:

Nu intet, intet återstår,
Ty Emma re´n med hull och hår,
En hög af aska blifvit har.
Men båda skorna äro kvar.

Under bokuppslaget i montern har scenen med det som är kvar av Emma återskapats, två röda skor och en hög med aska. Även om historien om Emma framkallar emotioner, så bidrog den hemska historien också med en blinkning till populärkultur ämnad för barn och med en lekfullhet till en annars faktabaserad utställning. Den fiktiva berättelsen är möjlig att skjuta ifrån sig, eftersom skorna aldrig har suttit på Emmas fötter. Hennes öde berör mig inte på djupet, och jag som besökare är också medveten om berättelsens sedelärande karaktär.

Barnskon som symbol för det otänkbara

Skor utan ägare signalerar övergivenhet, de ger upphov till emotioner, och inte sällan får övergivna skor fungera som en symbol för Förintelsens offer. Den som besöker Budapest kan där uppleva Gyula Pauers medborgarinitierade konstverk från 2005, *Cipők a Duna-parton*, vilket betyder skorna på Donaustranden. Under årsskiftet 1944–1945 avrättades judar från det av nazisterna inrättade ghetton i stadsdelen Pest av den fascistiska milisen från den ungerska Pilkersrörelsen. Offren fördes till kajkanten där de tvingades ta av sig sina skor, varefter de sköts och föll ned i floden. De 60 par hastigt övergivna skorna, däribland barnskon, och deras laddade innebörd, utgör grunden för konstverket. Konstverket fungerar emellertid bara som symbol för en bråkdel av offren, då så många som 20 000 människor uppskattas ha mött sitt öde vid Donaus strand.

Även de europeiska förintelsemuseerna visar ofta upp kvantiteter av skor som tillhört fångar och offer för dödslägren. Skorna utgjorde en del av en makaber ekonomi under andra världskriget där de, tillsammans med kläder och andra personliga ägodelar, sorterades upp för att fungera som en materiell reserv till det tyska folket. Oftast är dessa placerade i högar eller staplade i montrar och behållare (Feldman 2006:261), även om detta sätt att organisera föremålen i utställningar omdebatterats (se Gustafsson Reinius 2012). Museernas och minnesplatsernas syfte med att visa upp skorna är att visualisera bevis för omfattningen av Förintelsens dödsoffer. Ting kan fungera som representationer för något

annat (Forssberg & Sennefeldt 2014:19). Skor som bevarats från Förintelsen blir inte bara en symbol för döden, genom sin status som återvinningsbara biprodukter blir de till relikier som fungerar som symboler för en hel dödsindustri (Feldman 2006:249, 260). Kritiken som lyfts av bland andra Feldman handlar om utställningskonventionens begränsningar i att visa komplexiteten i intersektionen mellan det som är närvarande och det som saknas, det vill säga glappet mellan det som omgärdar föremålets historia och själva utställningskontexten. Den typen av kunskaper är svåra att förmedla till besökaren och visualiseringen ger inte heller besökaren de analytiska verktyg som behövs.

Trots att skorna utgör en materialitet som bär spår av kroppen och att mängden skor skapar en stark upplevelse hos besökaren saknas kopplingen till den personliga upplevelsen av att ha berövats allt som burits närmast den egna kroppen. Kritiken innefattar också att den här typen av utställningspraxis misslyckas med att tydliggöra kopplingen mellan tysk kolonialism och Förintelsens materiella kvarlevor. Feldman beskriver frånvaron av de barnkroppar som burit de mindre skorna som närvarande, påtaglig och störande (ibid: 246, 247, 250). Travarna av skor utgör trots detta en tydlig påminnelse om Förintelsens omfattning, och upplevelsen av att se en barnsko sticka upp i högen kan lämna ett bestående intryck hos besökaren.

Det finns exempel där barnskon blir direkt förknippad med en specifik barnkropp, och en personlig livshistoria. När en barnsko från ett av offren i det tyska nazistlägret Auschwitz skulle konserveras på Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau upptäcktes en handskreven text på innersulan, troligen gjord av barnets mamma. Inskriptionen innehöll barnets för- och efternamn, transportens märkning och barnets registreringsnummer på transportlistan (Ba 541). Genom den ovanliga upptäckten kunde museet knyta ett föremål direkt till ett av de yngre offren i lägret. Amos Steinberg föddes den 26 juni 1938 i Prag. Genom att det fanns dokumentation kvar så gick det att ta reda på att han fängslades tillsammans med sina föräldrar den 10 augusti 1942 och att han fördes till Auschwitz den 4 oktober 1944 tillsammans med sin mamma. Det är troligt att de båda valdes ut och mördades i lägrets gaskammare. Pappan, som fördes dit i en annan transport, överlevde.

Under Förintelsens rättsliga efterspel fick ett par barnskor en avgörande roll när de visades upp under rättegången mot förintelsens koordinator Adolf Eichmann i Israel 1960 (Cole 2000:61). Åhörarna blev trollbundna av skorna som i deras ögon symboliserade "allt som fanns kvar av en miljon barn" och ögonvittnet beskriver det som att skorna troligtvis också fick de andra åhörarna att föreställa sig skrattande barn och ungdomar som roade sig i Europas städer och byar innan tiden för död, terror och tårar (Pearlman 1963:304 genom Feldman 2006:259).

I United States Holocaust Memorial Museums samlingar i Washington finns ett par vita slitna snörade småbarnsskor i läder som tillhört den judiska flickan Susanna Gibian. I september 1938, när Susanna var 3 år, flydde hon och hennes far Otto från staden Wien till USA för att undkomma nazisterna som annekterat Österrike till Nazityskland. Över tån på den ena skon återfinns den handskrivna texten "Der Erste Schuh" (den första skon) och över den andra finns en text som förmodligen markerar mellan vilka datum som hon använt skon under året 1936. Länkat till beskrivningen av objektet finns fakta om Susanna, Otto och Irene Rosenthal Gibian. Irene var under en tid i USA gift med Otto, och skorna skänktes till museet genom Irenes kvarlåtenskap. Vidare sökningar utifrån sökordet barnskor i museets samlingar ger ytterligare 9 träffar. Här finns bland annat ett par iögonfallande röda skinnskor med slejf som burits av Lea Kufert, som tillsammans med sin familj deporterades från Berlin till Łódź ghetto i Polen 1939. Lea blev bara ett år, hon dog i ghettot samma år. Skorna skickades till släktingar i Palestina, och donerades i ett senare skede till museet. I en post utan bild beskrivs ett par bruna snörkängor som suttit på fötterna på en tvååring 1939 under hennes långa resa från Tyskland till England med en arrangerad barntransport. I beskrivningen säger Esther Rosenfeld själv: "Jag antar att jag bar dem på tåget, skeppet och sedan ett annat tåg när jag reste till en ny familj". Båda hennes föräldrar dödades i Auschwitz koncentrationsläger, men hon hade kvar sina tre systrar, som också kommit till England i tidigare barntransporter. De flyttade tillsammans till USA 1947. Samtidigt är det tydligt att skorna haft ett liv efter kriget, då Esther beskriver att de bär spår av att ha lagats otaliga gånger av hennes brittiska fosterfar som jobbade i en

skofabrik. Hennes fostermor och senare hennes fosterbror tog hand om skorna fram till 1964 då hon fick tillbaka dem som en gåva.

I sin doktorsavhandling (2009) utforskar etnologen Margrit Wettstein relationen mellan människa och föremål, mer specifikt föremålets betydelse för dem som överlevde Förintelsen eller förlorade anhöriga i attacken på World Trade Center 11 september 2001. Barnskon som symbol för det otänkbara återfinns på flera ställen i Wettsteins avhandling. Bland de exempel hon tar upp finns ett konstverk av den ungerska konstnären Lenke Rothman; *Ihågkom oss till liv* från 1979. Som tonåring deporterades Lenke till koncentrationslägret Auschwitz, skildes från sin familj och sattes i Kinderblock no. 8. Det enda hon fick behålla av det hon hade på sig vid ankomsten var sina skor, med motiveringen att de var slitna och fula. Via arbetslägret Guben hamnade hon i Bergen-Belsen, som befriades av de allierade 1945. Senare hamnade hon på sanatorium i Sverige, där hon långsamt läkte och tillfrisknade från tbc, men hon bearbetade konstant sina minnen genom sin konst (Wettstein 2009:59-63).

Verket *Ihågkom oss till liv* består av en vackert snidad träinfattad ask i glas som innehåller två par omsorgsfullt placerade barnskor. Genom Wettstein beskriver Lenke skorna som utan ägare, men med en uppgift. Verket finns där för att påminna oss om alla de barn som dödades under Förintelsen, det är något som aldrig får lämna det kollektiva minnet. För Lenke själv var verket förknippat med stegen av de sex syskon som dödades vid ankomsten till Auschwitz (Wettstein 2009:58). Även om det som Lenke Rothman behandlar och bearbetar i sin konst är av ohygglig karaktär går det att känna igen tanken bakom konstverket i de kulturhistoriska museernas utställningar där ett par barnskor får fungera som en påminnelse om ett helt kollektiv av barn. Eller, som Feldman uttrycker det "En sko kan fungera som ett exempel på en eller många kategorier av skor", och genom att det är ett föremål som så tydligt kan associeras med en del av en kropp så får föremålet fungera som en symbol för en hel kropp (Feldman 2006:256, 259). Materialitet går bortom den vardagliga uppfattningen om föremål, den omfattar exempelvis också ideologier och tankar och teorier som skapas i relation med föremål (Forsberg & Sennefelt

2014:14). Ett medvetet användande av den här typen av laddade föremål kan då tänkas stärka upplevelsen av förhållandet mellan person och objekt, och skapa en förståelse för den interaktion som skett däremellan.

Intersektionella barnspår

I kulturhistoriska museiutställningar finns exempel på hur barnskon fungerar som en materialisering av exempelvis etnicitet eller klass, vilket kan diskuteras utifrån begreppet intersektionalitet. Begreppet fokuserar skärningsytan mellan olika kategoriseringar och ser hur de samverkar, berikar och påverkar varandra, snarare än som separerade från varandra (se de los Reyes & Mulinari 2005). Den teoretiska ingången möjliggör en analys av hur exempelvis kön, ålder, klass och etnicitet samverkar genom en materiell artefakt som barnskon, och vilken mening som då skapas i den typ av kulturarvskontext som kulturhistoriska utställningar utgör.

Utifrån ett intersektionellt perspektiv på barnskon som kulturhistorisk artefakt är den kollektiva tanken spännande att utforska, då den säger en del om hur museerna hanterar frågor om representation. Exempelvis får en liten välbevarad sidensko från 1700-talet representera en hel epoks barn från ett övre samhällsskikt, medan ett par slitna läderkängor får fungera som en påminnelse om de barn som sprang ärenden i 1850-talets arbetarstadsdelar i ärvda, lagade skor. Här vill jag också återkomma till flickan Karin Jakobssons känga i Göteborgs stadsmuseums utställning *Värdefullt*, vilken utmärks av att den kan förknippas med en unik levnadshistoria i intersektionen mellan ålder, kön och samhällsklass. På så vis blir den till något mer än en representation av ett helt kollektiv av barn från torftiga levnadsförhållanden.

Barnskon som artefakt får också fungera som en metafor för skärningsytan mellan ålder och etnicitet. Barnskor återfinns exempelvis i utställningar som syftar till att uppmärksamma minoritetsfolk och marginaliserade grupper. I Bohusläns museums utställning *Möt resandefolket!*, en utställning om resandefolkets historia och livsvillkor i Sverige, går det att finna ett par små,

Barnskor i en monter som visar resandefolkets skomakarverktyg och lagade skor. Foto: Sandra Hillén.

slitna läderkängor i den monter som visar skomakeri som yrke. Även om barnskon här illustrerar skomakeriet som ett nödvändigt hantverkskunnande och som en möjlig inkomstkälla för resandefolket, så kan intersektionen mellan ålder och etnicitet ske i besökarens meningsskapande. Även om just dessa små skor förmodligen inte tillhört ett barn ur resandefolket fick de mig som besökare att fundera över hur det var att växa upp som resandebarn under 1900-talets första hälft.

Ett mer nutida exempel som kan sättas i relation till representationen av resandefolket återfinns i utställningen *Textil kraft* på Textilmuseet i Borås. Historiska aspekter av textilindustrin speglas mot hur en nutida global textilindustri påverkar miljön och de människor som används som billig arbetskraft inom den. I utställningen illustreras den globala orättvisan med en miljö som visar hur ett hem för arbetare inom textilindustrin kan se ut. Besökaren kan själv räkna ut att det påvra skjulet huserar en hel familj med hjälp av de sandaler av flip flop-modell som står uppradade på utsidan. Två par barnsandaler samsas där med två par vuxensandaler, ett par i mansstorlek och ett par i kvinnostorlek. Mittemot skjulet finns en karta över de låglöneländer där textilindustrin förlägger sin produktion. Intill den beskrivs textilarbetares usla arbetsvillkor tillsammans med information om den uppmärksammade olyckan i Bangladesh där en åtta våningar hög textilfabrik, Rana Plaza, kollapsade. 1129 personer dog och 2500 fick skador för livet. Konsumenters möjlighet att påverka företagen att arbeta för drägligare villkor, ökad säkerhet och rättvisa löner genom att införa uppförandekoder gentemot sina leverantörer tas också upp. En intersektion i tid görs också genom att nutidens arbetsvillkor sätts i relation till liknande villkor för arbetare inom Sjuhärads textilindustri för 100 år sedan. I exemplet från *Textil kraft* sätts skorna utanför skjulet in i en global kontext som visar på hur materiell konsumtion, i det här fallet textil, utgör en av vår tids stora utmaningar och används för att illustrera hur marginaliserade eller fattiga människor hankar sig fram trots orättvisa villkor.

De tidigare nämnda barnskorna i United States Holocaust Memorial Museum och Memorial and museum Auschwitz-Birkenau manar fram ett kollektivt minne av en ohygglig epok i människans historia, ett tidsskede där etnisk och/eller religiös tillhörighet kunde betyda skillnaden mellan liv och död, oavsett samhällsklass, även för de minsta individerna. På samma gång hamnar besökaren genom sitt besök i exempelvis Auschwitz-Birkenau i en slags intersektion i tid och rum, där det ohyggliga plötsligt inte är så långt bort, snarare allt för aktuellt och påtagligt. Att föreställa sig ett barn som får hjälp från en förälder för att kunna knyta skon, eller tänka sig barnets fot pressa mot skons häl förvandlar skon från ett

*Bilden visar skor utanför ett hem i utställningen Textil kraft.
Foto: Sandra Hillén.*

ting från det förflutna till något högst fysiskt som gör det förflutna verkligt (jfr Feldman 2006).

Nordiska museet har världens största samling av samiska föremål. Utställningen *Sápmi - om att vara same i Sverige*, som visades på Nordiska museet mellan 2007 och 2022, handlade om makt och motstånd och om möten mellan människor, i historien och idag. I utställningen förhöll sig museet också till frågor om identitet och representation, då den var uppdelad i fem teman –

bland andra *Vems blick, vems röst?* och *Vems rätt, vems mark?*. I dess hjärta fanns en lång ljussatt monter med två rader av skor och skoband. Föremålen var placerade så de var vända åt vardera långsida, ut mot besökaren. Vid mitt besök gjorde den delen av utställningen störst intryck på mig, då den fick mig att fundera över vilka överenskommelser, transaktioner och eventuella tvångsåtgärder som gjort att skorna överlämnats till museets samlingar.

Materialiteten omfattar det som sker i mötet mellan föremål och museianställd, forskare och museibesökare. Under temat *Vems saker?* går det att läsa att "Ett ting kan berätta olika historier beroende på var det visas upp och vem som visar det". I beskrivningen av tidigare utställningar på museets hemsida går det att spåra intersektioner i tid och rum. Här ställs frågor om hur föremålen har kommit till museet och om de ska tillbaka, och i så fall till vem, vilket kan tolkas som en problematisering av Sveriges koloniala och rasbiologiska historia. Under temat *Vems saker?* finns också ett bildspel, och en av bilderna visar ett par barnskor av traditionell samisk stil framför ett par vuxenskor av samma snitt.

Representation tangerar frågor om positivt laddade begrepp som mångfald och inkludering. Muserna kan dock, trots goda intentioner, främmandegöra den grupp som de i utställningsarbetet velat synliggöra genom att de skapar ett "vi" som står i binär position till "de andra", de som inte kan identifiera sig med eller inkluderas i det som förs fram som ett gemensamt kulturarv (Hyltén-Cavallius & Svanberg 2016; Breimo 2018; Walle 2018). Museernas vilja att dekonstruera uppdelningen i "vi" och "dem" kan alltså fungera motsatt när företrädare för ett majoritetssamhälle berättar de förtrycktas historia (Walle 2018). Paradoxalt nog så kan då en strukturell obalans förstärkas genom begreppet inkludering, då det utgår från att någon som står utanför (minoriteten) ska inkluderas in i något (majoriteten) (Breimo 2018:120; Walle 2018). Utställningen *Sápmi* kan ses som ett svar på 90-talets postkoloniala teoribildning, 00-talets identitetspolitiska strömningar och en förnyad syn på materiell kultur där den sociala relationen i det materiella uppmärksammades (se Forssberg & Sennfelt 2014), och en sedan dess pågående förhandling om repatriering, det vill säga ett försoningsarbete där världens urfolk kan få en viss upprättelse genom att deras föremål och mänskliga kvarlevor återlämnas. Här

*Barnsko i utställningen Sápmi på Nordiska museet.
Foto: Sandra Hillén.*

har interaktionen mellan människa och ting många dimensioner, och det är tydligt att museet har försökt navigera mellan de frågor som var aktuella när utställningen kom till. Den samiska samlingen, och utställningen *Sápmi*, behöver därför sättas in i en kontext där frågor om ursprungsbefolkningars rättigheter inte enbart

är i behov av teoretisering, de kan också behöva knytas till nya praktiker och förhållningssätt från museernas sida.

I Världskulturmuseets utställning *Tillsammans* kan små och stora människor lära och leka med utgångspunkt i föremål från museets samlingar. Utställningen är till stor del aktivitetsinriktad, stora och små ska kunna uppleva den tillsammans genom sina sinnen, men där finns också inslag av inglasade montrar där intresseväckande föremål från olika delar av världen visas upp. De påminner besökaren om svunna tiders kuriosakabinett, det vill säga 1700- och 1800-talets aristokraters statusfyllda samlingar av exotiska föremål som visades upp i vackra skåp, men också om tidiga etnografiska samlingar och museer. Initialt i utställningen har skon en framträdande roll, då barn och vuxna som besöket den ombeds att ta av sina skor och ställa dem i hyllor utanför entrén. Väl inne möts besökarna av hyllor med barn och vuxenskor från världens alla hörn som fungerar som en visualiserad intersektion mellan ålder och etnicitet, då skorna visar på bredden av museets samlingar och får fungera som ett axplock av de olika nationaliteter som representeras i utställningen. I mitten av entréhallen tronar en stor snidad sko i trä, föreställande en flätad näversko, som barnen kan klättra ner i. Det får mig att fundera över vilka intentioner de som gjort utställningen har haft med denna sko, kanske att alla barn kan gå i samma skor, det vill säga att det är mer som binder oss samman än som skiljer oss åt. Att det är just (barn)skor som möter besökaren i *Tillsammans* stärker bilden av skon som en symbol för ett större kollektiv. Det säger också en del om vilken typ av föremål knutna till barn som samlats in i ett etnografiskt sammanhang.

I barnskons spår

Min ingång till att utforska barnskon som artefakt i kulturhistoriska utställningar och som en del av ett materiellt kulturarv var ett forskningsprojekt som fokuserade på barns representation i kulturhistoriska utställningar. Representation berör frågor om mångfald och inkludering och hur museerna bidrar till, eller motverkar, dessa områden. De kulturhistoriska

*Barn i snidad sko i utställningen Tillsammans.
Foto: Sandra Hillén.*

museerna är sprungna ur idén om ett gemensamt kulturarv, och de präglas av sin samtids behov och värderingar, samtidigt som det som visas upp i museernas utställningar är tolkningar av dåtid. Museerna som institutioner där många olika röster, historier och kulturarv ska representeras har diskuterats under en längre tid, men frågan om vilka som upplever att museet är till för dem är

fortsatt aktuell (jfr Hyltén-Cavallius & Svanberg 2016; Breimo 2018). Hur vi ramar in föremålen, det vill säga hur vi representerar dem, handlar om vilka värderingar vi lägger in i dem, vilka texter och ord vi använder när vi presenterar dem, hur vi klassificerar och sorterar in dem och vilka känslor vi associerar med dem (Hall 1997/2009:3). I arbetet kring hur föremål används för att gestalta, synliggöra och representera olika grupper och skeenden är det värt att blicka framåt och fortsätta samtalet om hur det ska göras (Breimo 2018:121). Oavsett att denna essä tagit sin utgångspunkt i kritisk museiforskning och kritisk kulturarvsforskning är det angeläget att poängtera att frågorna drivs och utforskas i växelverkan mellan forskning och det arbete som görs inom ramen för museernas ordinarie verksamhet, exempelvis genom utforskande samtal och medvetna val och strategier i utställningsproduktioner. Ambitionen med det arbetet är att göra museerna till inkluderande platser där fler kan känna igen sig. Utgångspunkten är att "kulturarvet, kulturarven, och historien, är allas" då kan drivas inifrån, och det är en process som pågår genom att bilden av ett tänkt "vi" vidgas och görs mer komplex (Breimo 2018:114, 121).

Barnskon har i äldre tider varit en investering, och den har en unik position då den ibland är det enda som sparas från ett barns barndom. Den har ansetts värdefull nog att skänka till ett museum, och från museernas sida har den bedömts som värdefull nog att samla in. Under mina besök i olika kulturhistoriska museiutställningar såg jag hur barnskon ofta används för att representera kategorin barn i utställningar, och att den inte sällan används som symbol för ett kollektiv av barn förknippade med en viss samhällsklass eller etnicitet. Samtidigt kan barnskon ses som en symbol för svunna tiders barndomar, den utgör en länk till barn som sedan länge har levt sitt liv och lämnat det bakom sig. Genom ett utökad fältarbete online kunde jag också följa barnskon som förkroppsligad materialitet. Exempelvis påminner de bevarade skorna från förintelselägren om ett enormt kollektiv av barn som aldrig fick växa upp, medan exempelvis ett par barnskor i United States Holocaust Memorial Museums samlingar vittnar om ett barn som överlevt. Till Esther Rosenfelds skor finns ett vittnesmål som förstärker kopplingar till olika kroppar, dels till Esthers egen kropp

då hon berättar att de troligtvis satt på hennes fötter under hennes långa resa genom ett krigsdrabbat Europa, dels genom de lagningar som hennes fosterfar gjort med hjälp av verktyg och sina egna händer. Även Susanna Gibians mamma har lämnat ett fysiskt avtryck, då hon i ovisshet om de skulle överleva skrivit "Der Erste Schuh" i Susannas sko.

Jag har diskuterat hur en ensam barnsko eller ett par barnskor ibland kan göra ett betydligt större avtryck än många som samlats på samma ställe. Jag tog upp exempel på hur en inskription i eller på en sko kan ge ledtrådar som gör att föremålet kan förknippas med ett barns livsöde, och hur ett par symboliskt laddade barnskor fick betydelse som bevisbörda i rättegången mot Adolf Eichmann i Israel under andra världskrigets efterspel. Jag gav exempel från etnologisk forskning och hur Lenke Rothmans konstverk *Ihågkom oss till liv* kommit till för att påminna om alla de barn som föll offer för Förintelsen, men också om de sex syskon konstnären förlorade i Auschwitz (Wettstein 2009:58). Jag har också resonerat om kraften i att samla många skor på samma plats, och visa upp dem för eftervärlden, exempelvis på Förintelsens minnesplatser och museer och genom representationer av skor i form av ett konstverk på Donaus strand. De samiska skorna i långa rader på Nordiska museet fick mig att fundera över dåtidens insamlingspraktiker, och de många barnskorna i utställningen *Värdefullt* placerade barnskor i en kontext där emotionellt och nostalgiskt värdeladdade föremål skattas högre än ekonomiskt kostsamma, beroende på vem de tillhört, och vem som sparat dem. Jag har också tagit upp skor som en utställningspraktik med en tvist, då skorna i Världskulturmuseets utställning *Tillsammans* får symbolisera just temat *tillsammans*, där unika skor från olika delar av världen, liten och stor och då och nu bildar en helhet som vill visa att vi i grunden är relativt lika.

Föremål i museernas samlingar och hur de klassificeras, hanteras och visas upp kan sägas spegla frågor om museernas kunskapsproduktion och samspelet mellan dåtida och nutida värderingar. En materiell artefakt kan fungera som en symbol för en historisk epok, eller som en representation för ett helt kollektiv. I museisammanhang är tingens symboliska värde ibland lika viktigt som det specifika föremålets historia och frågor om vems historia

som berättas med hjälp av föremålen, och utifrån vilka perspektiv, blir därmed ytterst viktiga att hantera och diskutera. I den här essän har jag utgått från ett anspråkslöst men samtidigt värde- laddat föremål som barnskon och följt dess spår genom museiut- ställningar, konsten och historien. Detta är mitt bidrag till att barns roll i kultur-, historie- och kulturarvssammanhang upp- märksammas i större utsträckning.

Referenser

- Aronsson, Inga-Lill & Meurling, Birgitta (red) (2005). *Det bekönade museet*. Uppsala: Etnolore.
- Berggren Torell, Viveka (2007). *Folkhemmets barnkläder. Diskurser om det klädda barnet under 1920 -1950-talen*. Göteborg: Bokförlaget Arkipelag.
- Bergstedt, Märta-Lena & Åkare, Kerstin (2011). *Kvinnors representation på Sveriges läns museer*. Hassela: Dea-föreningen för kvinnohistoriskt museum.
- Breimo, Sofia (2018). "Ett museum relevant för fler. Reflektioner kring skapandet av "vi" och "de andra"" *Norsk museumstidsskrift* 4 (2).
- Bünz, Annika (2015). *Upplevelser av förhistorier. Analyser av svenska arkeologiska museiutställningar*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Cole, Tim (2000). *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler, How History is Bought, Packaged and Sold*. New York: Routledge.
- de Los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana (2005). *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*. Malmö: Liber.
- Denzin, Norman K. & Lincoln, Yvonna S. (1994). "The Fifth Moment". I Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (ed.) *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks CA, London, New Delhi: SAGE Publications Ltd.
- Feldman, Jeffrey Davis (2006). "Contact Points: Museums and the Lost Body Problem". I Edwards, E; Gosden C. & Phillips, R.B. (eds) *Sensible Objects. Colonialism, Museums and the Material Culture*. Oxford, New York: Berg Publishers.
- Forsberg Anna Maria & Sennefeldt Karin (2014). "Fråga med föremålen". I Forsberg, A.M. & Sennefeldt, K. (red) *Fråga föremålen: handbok till historiska studier av materiell kultur*. Lund: Studentlitteratur.

- Grahn-Farley, Maria (2019). *Barnkonventionen. En kommentar*. Lund: Studentlitteratur.
- Grahn, Wera (2006). "Känn dig själv": genus, historiekonstruktion och kulturhistoriska museirepresentationer. Linköpings universitet: Tema genus.
- Grahn, Wera (2007). *Genuskonstruktioner och museer handbok för genusintegrering*. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Gunnemark, Kerstin (2004). *Minnenas galleri: om minnesskåp och kulturarv*. Stockholm: Carlsson.
- Gustafsson Reinius, Lotten (2012). "Nya avhandlingar. Margrit Wettstein: Liv genom tingen. Människor, föremål och extrema situationer, recension". *RIG* 95 (1).
- Hall, Stuart (1997/2001). "The work of representation". I Hall, S. (red) *Representation. Cultural representations and signifying practices*. London: Sage Publications.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte & Svanberg, Fredrik (2016). *Älskade museum. Svenska kulturhistoriska museer som kulturskapare och samhällsbyggare*. Lund: Nordic Academic Press.
- Insulander, Eva (2010). *Tinget, rummet, besökaren. Om meningsskapande på museum*. Stockholm: Institutionen för didaktik och pedagogiskt arbete, Stockholms universitet.
- James, Allison & James, Adrian L. (2001). "Childhood: Toward a Theory of Continuity and Change". *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* (575).
- Krekula, Clary; Närvänen, Anna-Liisa & Näsman, Elisabeth (2005). "Ålder i intersektionell analys". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* (2-3).
- Krekula, Clary & Johansson, Barbro (2017). "Inledning". I Krekula, C. & Johansson, B. (red) *Introduktion till kritiska åldersstudier*. Lund: Studentlitteratur.
- Nystrand von Unge, Elin (2019). *Samla samtid. Insamlingspraktiker och temporalitet på kulturhistoriska museer i Sverige*. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap.
- Lidchi, Henrietta (1997/2009). "The poetics and the politics of exhibiting other cultures". I Hall, S. (ed.) *Representation. Cultural representations and signifying practices*. London: Sage Publications.
- Pearlman, Moshe (1963). *Capture and Trial of Adolf Eichmann*. New York: Simon & Schuster.

Svanberg, Fredrik (2009). *Museer och samlande*. Stockholm: Statens historiska museum.

Walle, Thomas Michael (2018). "I et inkluderande museum". I Anders Bettum, A; Maliniemi, K. & Walle, T.M. (red) *Et inkluderende museum. Kulturelt mangfold i praksis*. Trondheim: Museumsforlaget.

Wettstein, Margrit (2009). *Liv genom tingen. Människor, föremål och extrema situationer*. Höör: Brutus Östlings bokförlag Symposion.

Digitala källor

Länk från Göteborgs stadsmuseum:

<https://goteborgsstadsmuseum.se/utställningar/vardefullt-2/>
[2022-01-27].

Länk från Bohusläns museum:

<https://www.bohuslansmuseum.se/utställningar/mot-resandefolket/>
[2022-01-28].

Länkar från Nordiska museet:

<https://www.nordiskamuseet.se/utställningar/nordiskt-ljus>
[2022-02-03, senare borttagen].

<https://www.nordiskamuseet.se/utställningar/sapmi> [2022-02-03,
senare omformulerad].

Länk från Memorial and museum Auschwitz-Birkenau:

<http://www.auschwitz.org/en/museum/news/touching-discoveries-in-childrens-shoes,1435.html> [2022-03-04].

Länkar från United States Holocaust Memorial Museum Collection:

<https://www.ushmm.org/> [2022-02-03].

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn8691> [2022-02-10].

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn523084>
[2022-03-30].

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn72131> [2022-03-10].

Länk om Skorna på Donaus strand från Wikipedia

https://sv.wikipedia.org/wiki/Skorna_p%C3%A5_Donaustranden
[2022-02-03].

I KULTURENS GRAVITATIONSFÄLT

TINGSLIGA TIDSRESOR

ELLAS MELLANDER

Tiden rör sig inte i ett jämnt flöde. För den som väntar passerar den i en annan takt än för den som skyndar sig mot mållinjen. Ensamtidens rytm skiljer sig från rytmen hos tid som spenderas med andra. Lektid rör sig annorlunda än arbetstid (Beckman 2009; Ehn & Löfgren 2007). Med stöd i vardaglig erfarenhet är det därför inte orimligt att påstå att tidens tempo är beroende av läge och aktivitet. Hur den referensram där tid mäts inverkar på dess takt är också en fråga som sträcker sig bortom mänsklig perception. Inom den allmänna relativitetsteorin som Albert Einstein presenterade 1915 stipuleras att mått av tid aldrig är absoluta utan att de – som teorins namn antyder – är relativa. Exempelvis rör sig tiden långsammare för en kropp i rörelse än för en som befinner sig i vila. För en kropp som rör sig i ljusets hastighet tros tiden se ut att stå helt still från en extern betraktarens position. Även gravitationen hos en himlakropp inverkar på tidens flöde, då den får kringliggande rymd och tid att kröka sig. Ju större dess massa och ju närmare dess yta mätningen utförs, desto

långsammare kommer tiden att röra sig, sett relativt till en position som inte nås av dess dragningskraft. Givet rätt utrustning är det till och med möjligt att påvisa att tiden rör sig långsammare vid havsnivå än på vår hemplanets bergstoppar, även om skillnaden är mycket, mycket liten (Hawking 1988). Gravitationen hos objekt i rymden får med andra ord tiden att utvidgas, sträckas och bli längre.

En mångfald vetenskapliga och tekniska landvinningar är beroende av den förståelse av tidens föränderliga natur som relativitetsteorin möjliggör. Med ett mer vardagligt och sinnligt perspektiv är det dock inte möjligt att direkt förnimma dessa kosmiska mekanismer. Det är inte relativistiska krafter, utan snarare mänsklig varseblivning och psykologi som får tiden i butikskön att röra sig i ett annat tempo än timmarna innan en viktig deadline. Trots det tycks de två nivåerna av tillvaron – de fundamentala byggstenarna och den vardagliga erfarenheten – här rimma väl med varandra. Detta blir inte minst påtagligt sett till hur objekt kan få tiden att sträckas ut, även om detta i vardagen har mer att göra med den känslomässiga vikt som fästs vid dem än med deras fysiska massa. Här följer exempel hämtade från tre etnologiska fältarbeten, vilka på skilda vis belyser hur den vardagliga rumstiden kröks kring de ting vi omger oss med.

Bevarande

En första hållplats för att utforska hur tiden kan sträckas finns i samspelet mellan materialitet och minne, då närheten till vissa ting kan skapa upplevd närhet till det förflutna (Gunnemark 2014:122). Ett träffande om än något utslitet exempel från litteraturen är Marcel Prousts (1964) madeleinekakan, vars doft och smak på ett oväntat vis återuppväcker minnen från barndomen. Tingens sensoriska dimensioner gör att de kan beröra såväl som beröras. Tillskillnad från den tid som flytt finns de ”här”, för sinnena (Dudley 2010), då de inte åldras och förändras på det sätt som levande varelser gör. Souveniren – med sin etymologiska rot i franskans ord för minne eller hågkomst – är ett ting vars primära funktion är att göra det som är avlägset i tid och rum

närvarande. Även om begreppet ofta associeras med den typ av massproducerade konsumtionsvaror som inhandlats på resor i fjärran land, så återfinns souvenirns logik på olika platser i såväl vardagsliv som samhälle. Föremål och fotografier vilka minner om det som varit, brukas såväl inom hemmets fyra väggar som vid de institutioner som sörjer för den kollektiva hågkomsten. De kan således fungera som öppningar till den enskildes minnesbilder, men även som samlande artikulationer av typiska drag i tiden (Gunnemark 2004:21; Hyltén-Cavallius 2014). Dessa ting blir ett sätt att minnas ihop och frågan om hur de ska bevaras och traderas blir därför en fråga för kollektivet. Historiskt sett så är det också denna sträckning över tid som etnologer främst ägnat sig åt, genom insamlandet av materiell eller materialiserad kultur i syfte att bevara det gemensamma arvet (Löfgren 2014:77; Gunnemark 2016:16f).

Minnesinstitutionerna arbetar med att samla det materiella och förtingliga det immateriella i text, ljud och bild för att då- och nutid skall kunna traderas. Inom ramarna för bevarandets logik kan dock inte tingen stå helt och hållet för sig själva. För att bli beständiga måste de konserveras rent fysiskt, men också kontextualiseras, skänkas ett sammanhang och en dokumentation som kan färdas med dem över tid. Detta låter dem röra sig till avlägsna sammanhang bortom de personliga minnena. Etnologen Lena – som arbetar med museala bevaranden av lokalhistoria, lek och idrott – samlar därför inte enbart in föremål från närområdet, utan även berättelser med vilka tingen kan packas samman och bli mer komplexa museiobjekt (jfr Hyltén-Cavallius & Svanberg 2016). De föremål som människor överlämnar till henne blir därmed länkar mellan den personliga biografien och det kollektiva minnet.

”Det händer ju ofta att det kommer in personer här som skall skänka... Till exempel, han har skänkt dom här sakerna här” förklarar Lena och gestikulerar mot en kartong med tävlingspriser på hennes skrivbord. ”Fotbollsspelare där, han har ju spelat sedan 1949 och så har han hittat lite hemma i byrålådan. Så kommer han till mig då och så får jag ju fråga honom lite hur det var där och när han spelade och hur det var och sådär. Många tycker det är jätteroligt att berätta om sig själv, det gör man ju” tillägger hon med ett självironiskt skratt. ”Ja då intervjuade jag ju den här mannen då.

Han berättade mer än gärna vad han har gjort. Först är det dom vanliga frågorna 'När fick du dom och i vilket sammanhang?'. Sen så försöker jag lite mer – 'Vad betyder det för dig?' och det sociala livet där" fortsätter hon. "Jag försöker få så mycket information som möjligt runt föremålen för att det inte bara skall vara döda föremål".

"Döda föremål" kan här förstås som ting som inte kan bidra till en sträckning bakåt i tiden. Levd erfarenhet måste knytas till dem, inte bara "årtal och fakta" som Lena säger. Ofta liknar den museala logiken kalenderbitande menar hon, med betoning på att hon istället utgår från människan, med en vilja att "förmedla nånting, inte bara kunskap utan även en känsla av nåt vidare". Hennes mål är att "att väcka lite tankar, lite aha-upplevelser, få folk att själva vilja tänka vidare" för att få "ett samband och förklara varför saker har blivit som dom har blivit, både framåt och bakåt i tiden". Föremål komponeras samman med berättelser och bilder för att de gemensamt skall kunna förmedla nyanserade förståelser av då-och nutid. Som Lenas berättelse antyder så omfattar den sträckning över tid vilken tingen tillåter inte bara det som varit och det som är, utan givetvis också det som kommer att bli – framtiden. Den temporala dubbelriktning genomsyrar arvets logik, när det som kommit innan skall föras vidare till de som kommer efter.

Där "då" och "nu" i någon mån låter sig överblickas är "sen" i högre grad outgrundligt. På samma vis som museiföremålen inte bara bär vittnesbörd om sitt ursprung samt de förutsättningar under vilka de samlats in, säger de simultant nånting om rådande föreställningar, förhoppningar och farhågor inför framtiden (jfr Gustavsson 2014:14; Hyltén-Cavallius & Kaijser 2012:67ff). Därför låter de också tiden sträckas ut framåt. Detta är en aspekt av tingens varande som inte minst undersökts inom konsumtionsforskningen. Antropologen Grant McCracken (1988) menar att framtida versioner av oss själva manifesteras genom de materiella ting vi konsumerar. Tingen blir mellanled för att nå mer svårgripbara förhoppningar om hur det goda livet skall tas sig form. En mer träffande parallell än den nostalgiska madeleinekakan är den berättartekniska devis som brukar kallas "Tjechovs gevär". Dess ursprung skall finnas i den ryske dramatikers brevkorrespondens. Där stipuleras det att om publiken får se ett gevär hängande på

väggen i första akten av en pjäs bör det ha avfyrats innan pjäsen är över (Rayfield 1997:203). Tjechovs poäng torde ha varit att detaljer utan bäring för berättandet bör skalas bort för att undvika dramaturgisk distraktion, men simultant belyses något annat: Tingen skapar en förväntan, en riktning och ett sätt att orientera sig mot framtiden (jfr Beckert 2016:68).

Förväntan

Den form av förväntan som ting, inte minst konsumtionsvaror, ger upphov till är i regel optimistisk, såtillvida att de för med sig ett löfte om förändring, förvandling och framåtrörelse. Det innebär dock inte att denna strävan alla gånger präglas av positivt laddade känslotillstånd. Istället kan det handla om en förhoppning om att stävja upplevd oro eller otillräcklighet (jfr Berlant 2011). Framåtriktning av det här slaget aktualiseras i ett samtal om hemberedskap med Alex, som i sin berättelse visar hur föreställningar om framtiden simultant sträcker sig bakåt. Det som i nuet upplevs om eftersträvansvärt har i regel influerats av levd erfarenhet – vår egen såväl som andras (Ahmed 2006).

Alex ”preppar”, vilket innebär att han ägnar en inte oansenlig mängd tid, energi och resurser för att han och hans familj skall vara förberedda om en större eller mindre kris inträffar (Mellander 2021). Extra lager av mat och vatten samsas med överlevnadsutrustning i lägenhetens garderober. När han skall förklara vad som ledde honom till att börja preppa så vänder han sig till sin uppväxt. Krisberedskapen var över lag inte särskilt hög i barndomshemmet, men där fanns ett föremål som framträder tydligt i hans minne: Ett rep med en slags improviserad sits i ena änden. Alex beskriver det som att hans pappa införskaffade repet på grund av en ”släng av smågalenskap” och att han sannolikt sett ”nån läskig händelse på nyheterna”. ”Skulle det börja brinna i vårt höghus så skulle han kunna fira ner sin familj från åttonde våningen” förklarar Alex med ett skratt och fortsätter:

Mamma tyckte han var tossig och jag var ett lite barn då men, jag kommer ihåg att han beskrev upphetsat hur han skulle binda fast repet i elementet och sen så fira ned oss båda. Hur han själv skulle

komma ner vet jag inte. Han kanske också såg det som en slags heroisk grej att han skulle rädda familjen men själv gå under.

Trots att det mer var fråga om ett spontant infall än ett systematiskt beredskapstänkande hos hans far, så tänker Alex ändå att det ”satte spår” i honom. ”Jag inser att jag är ganska mycket av en pessimistisk typ. Så här med hängslen och livrem. /.../Jag älskar känslan av att veta att jag är förberedd, så att om nånting händer så kommer jag inte behöva ångra mig, att jag inte hade förberett mig för det”. När vi talas vid igen några veckor senare ber jag Alex visa upp de krisförberedelser han gjort för sig själv, sin fru och deras två barn. Uppradat finns vattenfilter, värmefiltar, ficklampor och annan utrustning för att hantera en krissituation i eller utanför hemmet. Bredvid stormköket ligger en rulle rep, karbinhakar och ett svart paket i syntettyg – en klättersle. ”Jag håller på med klättring, med mina kompisar, så det här är ju till för... ja det kan ju vara bra att ha i skogen, det kan vara bra att ha rep och sånt för camping, en mer långväga utflykt” berättar han, men tillstår att repet och selen har ytterligare funktion: ”Framförallt är den för att fira ner familjen från balkongen om det skulle behövas”. Han återger än en gång berättelsen om sin pappa och konstaterar att han ville ha en liknande lösning, om än säkrare än den planka med rep runt som han minns från sin barndom.

Längs repets sträckning tar Alex ut en riktning, som skulle kunna beskrivas som en pragmatisk pessimism. Det är bättre att ha och inte behöva, än att behöva och inte ha. Det är bättre att vara på den säkra sidan. Förväntan på framtiden och vad den kan föra med sig präglas inte primärt av positiva känslor, men den är inte heller nattsvart. Det går att förbereda sig. Det går att dra lärdom av de som kommit innan och bygga vidare på denna. Selen och repet binder, passande nog, samman då, nu och sen genom minne likväl som genom sina materiella egenskaper – vad de tillåter Alex göra och vilken person han därmed har möjlighet att bli. Tingen förlänger den mänskliga kroppen till handling, vilket vidare knyter känslö- och identitetsmässiga band som sträcker sig över tid och rum (jfr Alftberg 2012:81).

Förändring

Huruvida tingen klarar av att bära de förväntningar på framtiden som fästs vid dem är dock långt ifrån säkert. Detta kan i sin tur förvandla dem till påminnelser om våra misslyckanden att leva upp till svunna eller föreställda framtida versioner av oss själva (Melander & Peterson McIntyre 2020). Vilka känslor och framtidsföreställningar föremål och konsumtionsvaror har kapacitet att väcka hos oss beror på deras egenskaper, historia och kulturella kontext. Men ju närmare vi håller dem, desto mer direkt tycks deras inverkan bli. Kläder är ett tydligt exempel på detta, då vi bokstavligen talat har dem inpå huden, samtidigt som de fungerar som en projektion av identitetsuttryck för omvärldens beskådan. Vidare kalkulerar de kroppens profil och kan likt ett ömsat skinn påminna om dess förändringar. I samband med ett samtal om kläder ger småbarnspappan Martin en guidad tur genom sin garderob, där vi särskilt uppehåller oss vid plagg som fått hänga oanvända på sina galgar under en längre tid. Han reflekterar högt kring en skjorta som i princip aldrig använts, men som han ändå inte riktigt kunnat göra sig av med: ”Nånstans har jag kanske inte gett upp hoppet om den. På något vis. Jag har fem procents hopp kvar. Att den nån gång ska kännas bra. Men hoppet försvinner ju mer och mer för varje dag”. Trots att den inte använts var skjortan ”för ny” förra gången han rensade i garderoben, så den får hänga kvar några år, tills den förlorat sin ”nyhet” och blivit redo för att avyttras.

Martin guidar vidare till hyllan bredvid, där det finns en annan sorts plagg som för närvarande inte är i bruk. ”Jo men det är ju en speciell kategori av kläder som är för små liksom. Men som man ändå har haft mycket. Och så blir dom helt plötsligt för små. /.../ Ja den här skjortan till exempel. Den skulle jag säga är hopplost för liten” säger han och drar fram en skjorta med färgglatt mönster. ”Den hade jag mycket ett tag. Och ja, det kan hända att jag tar på mig den och ändå har den nån dag sådär. Och går runt och känner då hela dagen att ja, den är ju lite liten. Och så hänger man tillbaks den och så tänker man att den kanske passar nån dag” fortsätter Martin. Att kläder som ”krympt i garderoben” får hänga kvar har dock inte bara att göra med affektion för plaggen i sig menar han. Istället har det främst att göra med den egna självbil-

den och en längtan efter att det som varit förr skall komma åter i framtiden: ”Om man skulle göra sig av med dom då är det ju som att säga till sig själv att man aldrig kommer gå ner dom där kilona som man har gått upp”.

Souvenir, imaginir

Föremålen som berörts här – en låda med idrottspriser, en klättersedele, en skjorta – är förhållandevis små i såväl mänsklig som kosmisk mening. Likväl visar de på den tyngd tingen har i forandring av den vardagliga kulturen, då de kan färdas mellan platser och genom tid på ett annat sätt än hur människor kan. De demonstrerar i det lilla hur föremål besitter agens – att de gör saker med sin omgivning och inte enbart existerar som en bakgrund för mänsklig aktivitet (Ahmed 2006:549; Law 2009:145). Även om de saknar intentionalitet i mänsklig bemärkelse kan de sätta saker i rörelse, skänka riktning och upprätta linjer längs med vilka människor kan orientera sig i tillvaron (jfr Gunnemark 2004:109f).

Det materiella har därför även kapacitet att sträcka ut tiden genom det kulturella gravitationsfältet, mellan hågkomst och förväntan. Där nuet alltid är kort, sträcker sig förflutenhet och framtid ut långt bortom det sinnligas horisont. För handen låter tingen sådant som ligger utom räckhåll komma närmare, så som om de liv vi levt eller drömmar om de liv vi kan, bör eller vill leva. Då materialiteter erbjuder mer än minne skulle souvenirerna möjligen ges ett framåtriktat, begreppsmässigt komplement i ”imaginiren”, för att belysa hur ting, förväntan och fantasi tillåter delar av framtiden att ta plats här och nu.

Referenser

- Ahmed, Sara (2006). "Orientations: Toward a queer phenomenology". *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 12(4), s. 543-574.
- Aflberg, Åsa (2012). *Vad är det att åldras? En etnologisk studie av åldrande, kropp och materialitet*. Lund : Avdelningen för etnologi, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.
- Beckert, Jens (2016). *Imagined futures: fictional expectations and capitalist dynamics*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Beckman, Anita (2009). *Väntan: etnografiskt kollage kring ett mellanrum*. Göteborg: Mara.
- Dudley, Sandra H. (2010). "Object, sense and feeling". I Dudley, S.H. (red) *Museum materialities: objects, engagements, interpretations*. London: Routledge, s. 1-17.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar (2007). *När ingenting särskilt händer: nya kulturanalyser*. Eslöv: B. Östlings bokförlag Symposion.
- Gunnemark, Kerstin (2004). *Minnenas galleri: om minnesskåp och kulturarv*. Stockholm: Carlsson.
- Gunnemark, Kerstin (2014). "Minnen och berättelser om personliga hem". I Sjöberg, M. (red) *Personligt talat: biografiska perspektiv i humaniora*. Göteborg: Makadam.
- Gunnemark, Kerstin (red) (2016). *Sommarliv: minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg: Makadam förlag.
- Gustavsson, Karin (2014). *Expeditioner i det förflutna: etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Stockholm: Nordiska museet.
- Hawking, Stephen (1988). *A brief history of time: from the big bang to black holes*. London: Bantam Press.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte & Svanberg, Fredrik (2016). *Älskade museum: svenska kulturhistoriska museer som kulturproducenter och samhällsbyggare*. Lund: Nordic Academic Press.
- Hyltén-Cavallius, Sverker (2014). *Retrologier: musik, nätverk och tidrum*. Höör: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Hyltén-Cavallius, Sverker & Kaijser, Lars (2012). "Affective ordering. On the organization of retrologies in music networks". *Ethnologia Scandinavica* 2012, s. 64-85.

- Law, John (2009). "Actor network theory and material semiotics". I Turner, B. S. (red) *The new Blackwell companion to social theory*. Chichester: Wiley-Blackwell, s. 141-158.
- Löfgren, Orvar (2014). "The Black Box of Everyday Life". *Cultural Analysis* 13, s. 77-98.
- McCracken, Grant (1988). *Culture and Consumption: New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mellander, Elias (2021). "Med krisen som framtidshorisont: Om mötet mellan prepping och pandemin". *Kulturella Perspektiv – Svensk Etnologisk Tidskrift*, 30(2-3).
- Mellander, Elias & Petersson McIntyre, Magdalena (2020). "Fashionable detachments: wardrobes, bodies and the desire to let go." *Consumption Markets & Culture* (2020): 1-14.
- Proust, Marcel (1964). *På spaning efter den tid som flytt – 1 Swanns värld*. Stockholm: Bonnier.
- Rayfield, Donald (1997). *Anton Chekhov: A Life*. New York: Henry Holt and Company.

MATERIALISERADE MINNEN

ANNIKA NORDSTRÖM

I arkivens samlingar finns människors röster, erfarenheter och minnen bevarade. Etnologer har sedan lång tid tillbaka bidragit till att det som vi idag kallar immateriella kulturarv, har materialiserats i form av skriftliga och ljudande dokument. Professor Kerstin Gunnemark har genom hela sin forskarbana lagt vikt vid att utveckla det etnologiska fältarbetet och att föra människors berättelser vidare; hennes projekt har inte bara resulterat i en lång rad publikationer utan också i ett omfattande arkivmaterial.

Idag är verksamheten vid Avdelningen för arkiv och forskning i Göteborg (tidigare DAG) en del av Institutet för språk och folkminnen (Isof), men samlingarna har en långt äldre historia och arkiven i Göteborg har funnits sedan slutet av 1910-talet. Genom de drygt 100 år som har gått har verksamheten bedrivits på vetenskaplig grund och i ett nära samarbete med inledningsvis Göteborgs Högskola, senare Göteborgs universitet. Det rör sig periodvis om organisatorisk samverkan, men också om forskningsprojekt, dokumentation, studiebesök och utbildning, framförallt i ämnen som etnologi, historia, nordiska språk och svenska språket.

Ett exempel på hur samarbetet också har resulterat i nya samlingar är utbytet mellan arkivet och Etnologiska institutionen, senare Institutionen för kulturvetenskaper. Det började i slutet av 1960-talet och genom åren har åtskilliga intervjuer samt uppteckningar, gjorda av studenter och lärare, samlats i arkivet. Dessa emanerar från kurser, fältarbeten eller forskningsprojekt och handlar framförallt om livet i Västsverige och Göteborgs stadsdelar. Material från olika avhandlings- och forskningsprojekt har gjort att arkivets samlingar omfattar minnen från 1900-talets senare decennier som kan berätta om, och ge olika perspektiv på, samtiden.

En sökning på "person" i Isofs register ger 66 träffar på Kerstin Gunnemark, som står bakom en stor del av materialet från Etnologiska institutionen. Ett tidigt exempel är alla de intervjuer som Kerstin utförde i slutet av 1970-talet inom ramen för Anders Gustavssons projekt "Kulturella kontakter i Bohuslän" och "Somargäster och bofasta", som berättar om livet i Bohusläns kustbygder under 1900-talet (t ex Gunnemark 1982; Gustavsson 1981). Kerstin var en av de assistenter som gjorde intervjuer, utförde egna fältarbeten och ordnade upp det material som samlades in. Hon var också den som såg till att det stora materialet från projektet, som länge förvarades i ett plåtskåp på Etnologiska institutionen, till slut hamnade i arkivet.

En större samling finns i DAGF268, som omfattar material från Kerstin Gunnemarks projekt "Lokal utveckling i Kortedala" samt "Tema Kortedala", vilka ligger till grund för Kerstins avhandling, *Hembygd i storstad – om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser* (Gunnemark 1998; se även Gunnemark 1991). Här finns bland annat inspelade och transkriberade intervjuer, uppsatser, enkätsvar, fältanteckningar, tidningsklipp och material från studiecirkelarna "Våra liv i Kortedala" med deltagarnas nedskrivna berättelser och teckningar. Det är en välordnad samling som ger inblickar i en av 1950-talets boendemiljöer, där man kommer nära vardagslivet och de människor som har bidragit med sina egna berättelser och erfarenheter.

I senare accessioner finns också självbiografiska berättelser från de skrivarciklar som Kerstin Gunnemark har arbetat med i anslutning till flera av sina projekt, ibland i samarbete med studie-

Kerstin Gunnemarks avhandlingsmaterial omfattar en rad intervjuer och berättelser samt detaljerade beskrivningar och teckningar av lägenheter, föremål och kläder. Illustration: N. Fredriksson, DAGF 268j, Institutet för språk och folkminnen.

förbund. Denna metodik har Kerstin utvecklat för att stimulera till självbiografiskt skrivande och har på så sätt nått nyanserade beskrivningar av olika aspekter av människors livsvärldar. Skrivarcirkeln "Majorna i våra liv" ligger till grund för *Återblickar och framtidstro i Majorna* (Gunnemark 2000) och "Föremål vi minns" omfattar material till *Minnenas galleri, om minnesskåp och kulturarv* (Gunnemark 2004). Ytterligare ett exempel är de självbiografiska berättelser som Kerstin samlade in inför boken *Ung på 50-talet, om förälskelser, mode och boende i en brytningstid* (Gunnemark 2006).

År 2013 påbörjades projektet "Sommarhus i senmodern era" med Kerstin Gunnemark som projektledare. Kerstin initierade ett nordeuropeiskt nätverk med en rad forskare, institutioner, museer och arkiv. Genom ett samarbete med Institutet för språk och folkminnen utformades frågelistan "Sommarboende" (DAG 26), som

Frågelistan "Sommarboende" från 1913 engagerade flera av arkivets skribenter till att berätta om platser, människor, fritidsaktiviteter, föremål och inredningsdetaljer. Illustration: Institutet för språk och folkminnen.

gick ut till arkivets nätverk. Denna resulterade i ett 30-tal längre beskrivningar och fotografier under rubrikerna "Köpa, bygga, ärva, hyra, sälja", "Kontinuitet och minnen", "Inredning", "Mötesplats" och "Rekreation och kreativitet". Materialet användes för den antologi som blev resultatet av projektet (Gunnemark 2016). Ett senare samarbete resulterade i ett material som främst innehåller intervjuer inom projektet "Villakvarter i omvandlingens tidevarv". Det utgörs av olika generationers minnen och berättelser om småhusboende i området Ekeback i Göteborg (Gunnemark 2021 och 2022).

Genom arkivets historia har människor, av olika skäl, uppmanats att berätta och dela med sig av sina erfarenheter, att låta sina egna personliga minnen ingå i en arkivkontext och på så sätt bli en del av ett kulturarv. Många har drivits av viljan att dokumentera vardagskultur och att bidra till en gemensam historia. Olika tiders levnadsberättelser är färgade av olika sammanhang. Från slutet av 1900-talet har personligt skrivna självbiografier om vardagslivet blivit en speciell och populär genre. Ett levnadshistoriskt material i den kontexten är resultatet av kursen "Våra liv och berättelser" (2004–2014). Det var en fristående halvfartskurs vid Institutionen för kulturvetenskaper vid Göteborgs universitet

under kursansvar av Kerstin Gunnemark. Kursen genomfördes i samarbete med Institutet för språk och folkminnen och redovisades bland annat genom en dokumentationsuppgift. Flera av dem som läste kursen valde också att lämna in sina berättelser till arkivet i Göteborg. Materialet omfattar runt 135 accessioner och består dels av studenternas egna, nedtecknade levnadsberättelser, dels av annat biografiskt material, främst omkring den egna familjen.

De berättelser som finns i arkivmaterialet från "Våra liv och berättelser" är ofta skrivna som ett sätt att förklara, förstå och skapa mening. Materialet är också format av att det har kommit till inom ramen för en universitetsutbildning, där kurslitteraturen, genom Kerstin Gunnemarks publikationer, bland annat uppmärksammat vardagliga föremål som utgångspunkter för levnads-historiskt berättande.

Jag packar upp Rörstrandskopporna med regnbågsranden ur flyttlådan. Födelsedagspresent från M's mamma. Ett fint och dyrt porslin och jag fick några i taget. Hade fått vara med och välja och dessa var så väldigt vackra tyckte jag. Fortfarande efter 25 år och fyra flyttar är det dussinet fullt. (---) Och minnena släpps fria då jag håller i det vita porslinet och speglar mig i pärlemorranden.

– *Kvinna född 1962*

Deltagarna har inte bara skrivit biografier eller gjort intervjuer med familj eller vänner, utan också läst kurslitteratur och lärt sig reflektera över berättelsernas form och innehåll. De är medvetna författare som kan sätta in sina egna berättelser i ett större sammanhang. Här kan det finnas olika forskningsingångar och frågor att ställa.

Alla dessa minnen och levnadsberättelser är speciella källor, som speglar människors liv, deras erfarenheter och tankar utifrån vardagsnära perspektiv. De ingår nu i vår arkivkontext, där de väntar på att användas i nya sammanhang. Materialet berättar om tider, platser och människor som inte alltid har uppmärksamats genom arkivets egen verksamhet. Tack Kerstin, för att du har delat med dig av din forskning och för att du genom alla dina projekt också har tagit dig an uppgiften att dokumentera och bevara för framtiden!

Referenser

- Gunnemark, Kerstin (1982). *Att bo och vistas i Bohuslän: en studie av levnadsvillkor, värderingar och kulturmöten i bohuslänska kustsamhällen*. Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Gunnemark, Kerstin (1991). *Våra liv i Kortedala: kvinnor i två generationer skriver och berättar*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin (1998). *Hembygd i storstad – om vardagslivets praktik och den lokala identitetens premisser* (diss.). Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin (2000). *Återblickar och framtidstro i Majorna*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Gunnemark, Kerstin (2004). *Minnenas galleri, om minnesskåp och kulturarv*. Stockholm: Carlsson.
- Gunnemark, Kerstin (2006). *Ung på 50-talet, om förälskelser, mode och boende i en brytningstid*. Stockholm: Bilda.
- Gunnemark, Kerstin (red) (2016). *Sommarliv – Minnen, drömmar och materialitet*. Göteborg: Makadam förlag.
- Gunnemark, Kerstin (2021). "Villakvarter i omvandlingens tidevarv". I *Forskning om Göteborg 400 år*. Stiftelsen Anna Ahrenberg och Jubileumsforskningen 2021 – ett urval, sid. 139–148.
- Gunnemark, Kerstin (2022). *Villaliv i Ekebäck. Om generationsskiften och gentrifiering*. Makadam förlag: Göteborg.
- Gustavsson, Anders (1981). *Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och motsättningar vid bohuskusten*. Lund: LiberLäromedel.

Källor

Institutet för språk och folkminnen. Samlingar i serierna: DAGF (Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg); EI (Etnologiska institutionen, Göteborg); IFGH (Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola).

FÖRFATTARNA

ALF ARVIDSSON är senior professor i etnologi vid Umeå universitet. Hans forskning är inriktad mot muntligt berättande, musiketnologi och kulturteori.

ÅSA BERGMAN är docent i musikvetenskap och har bland annat ett intresse för hur människors musikanvändande relaterar till musikteknologiska, samhälleliga och kulturella förhållanden. I avhandlingen *Växa upp med musik* från 2009 undersökte hon hur musik användes som en resurs för identitetsskapande bland högstadieungdomar i början av 2000-talet.

HELENE BREMBECK är professor emerita vid Göteborgs universitet och tidigare föreståndare för Centrum för konsumtionsforskning (CFK), där hon fortfarande är aktiv som associerad forskare. Hennes forsknings har rört barn, familj och föräldraskap, ofta med inriktning mot vardagsliv i konsumtionssamhället.

KATARINA EK-NILSSON är fil.dr i etnologi och affilierad forskare vid Institutionen för kulturanthropologi och etnologi vid Uppsala universitet. Hon har en yrkesbakgrund i museer och arkiv. Hennes forskning omfattar materiell kultur i ett modernitetsperspektiv, liksom nutida seder.

CHRISTINE FREDRIKSEN, etnolog och tidigare antikvarie vid Bohusläns museum och Förvaltningen för kulturutveckling, Västra Götalandsregionen. I sin tjänst har hon arbetat med etnologiska dokumentationer, industrihistorisk forskning och insamlingsverksamhet av maritimt och industrihistoriskt kulturarv samt samtidsdokumentation. Christine är ledamot i styrgruppen för museinätverket DOSS.

ANDERS GUSTAVSSON är seniorprofessor i etnologi vid Oslo universitet och har i fyrtio års tid arbetat med turismundersökningar, förutom kustundersökningar och studier av kulturmöten i Sverige och Norge.

SANDRA HILLÉN är etnolog och hennes forskningsintressen innefattar bland annat barns materiella kulturarv, barns tillgång till kultur och barns representation i kulturhistoriska sammanhang. Hon är verksam som lektor och forskare vid Högskolan i Borås.

HELENA HOLGERSSON är docent i sociologi och arbetar som lektor i kulturvetenskap. I sin forskning studerar hon urban ojämlikhet och arbetsvillkoren inom kultursektorn med etnografiska metoder.

SVERKER HYLÉN-CAVALLIUS är forskningssamordnare och forskningsarkivarie vid Statens Musikverk och Svenskt visarkiv, samt docent i etnologi vid Stockholms universitet. Hans forskning har fokuserat på musikens roll i formandet av kollektiva minnen och kulturellt åldrande, gestaltningar av naturhistoria i skärningsfältet mellan populärkultur och vetenskap, och digital folklöre i sociala medier.

EVA KNUTS, fil.dr i etnologi, universitetslektor vid Institutionen för kulturvetenskaper i Göteborg. Forskningsintressen är bland annat kropp, kläder och konsumtion.

PIA LUNDQVIST är docent i historia och verksam vid Göteborgs universitet. I sin forskning har hon ägnat sig åt handel och konsumtionskultur, textil och materiell kultur samt migration och kulturmöten, framför allt från det sena 1700-talet och framåt i tiden. 2018–2022 var hon koordinator för kandidatprogrammet Kulturarvsstudier.

LENA MARTINSSON är professor i genusvetenskap och docent i etnologi vid Institutionen för kulturvetenskaper, Göteborgs universitet. Bland hennes senaste publikationer är boken *Feminism och konvivialitet. Samexistens, oenighet, hopp* (2023) där hon är redaktör tillsammans med Diana Mulinari.

ELIAS MELLANDER är fil.dr i etnologi och verksam som universitetslektor vid Göteborgs universitet. I sin forskning har han undersökt arbetsliv och konsumtion, med särskilt intresse för hur människors samtida handlingsutrymme förstås i ljuset av föreställda framtider.

BIRGITTA MEURLING är professor i etnologi vid Uppsala universitet och docent i folkloristik vid Åbo Akademi. Hon har bl a studerat prästfamiljer i Svenska kyrkan, upplevelseturism och folklore samt normativa kroppsideal och självbiografiskt skrivande. Hennes senaste studie handlar om det svenska sanatoriet som vård- och livsform.

ANNIKA NORDSTRÖM är fil.dr i etnologi och tidigare arkivchef vid Institutet för språk och folkminnen, Göteborg, där hon också har lett arbetet med Unescos konvention om tryggnad av det immateriella kulturarvet. Hennes forskningsområde är folkloristik, främst med inriktning mot folklig vissång och levnadsberättelser

SUSANNA ROLFSDOTTER ELIASSON är fil.dr i etnologi. Hon disputerade vid Göteborgs universitet 2020 och undersökte i sin avhandling *Längtans och drömmarnas hus* frågor rörande fritidsboende, livsstil och klass.

VIVEKA TORELL är fil.dr i etnologi och lektor vid Institutionen för pedagogik, kommunikation och lärande vid Göteborgs universitet. Hon har bl a ägnat sig åt kulturvetenskaplig forskning om kläder, med barnkläder som en specialitet.

KRISTINA ÖHMAN är doktorand i etnologi vid Göteborgs universitet. Till hennes forskningsintressen hör populärkultur, flickkultur och ungdomskultur, och i sin doktorsavhandling undersöker hon tjejtidningen *Starlet*.